

T.C.
ULUDAĞ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI
TEFSİR BİLİM DALI

KUR'ÂN'DA ADÂLET KAVRAMI

(YÜKSEK LİSANS TEZİ)

DANIŞMAN

Yard. Doç. Dr. MUSTAFA BİLGİN

ŞÜKRAN BALIKKAYA

BURSA 2005

TC.
ULUDAĞ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE

Şükran BALIKKAYA'ya ait Kur'an'da Adâlet Kavramı adlı çalışma, jürimiz tarafından Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı, Tefsir Bilim Dalında Yüksek Lisans tezi olarak kabul edilmiştir.

Başkan
Akademik Unvanı, Adı Soyadı

İmza

Üye (Danışman).....
Akademik Unvanı, Adı Soyadı

İmza

Üye.....
Akademik Unvanı, Adı Soyadı

İmza

TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI

TEFSİR BİLİM DALI

KUR'ÂN'DA ADÂLET KAVRAMI

Şükran BALIKKAYA

(Yüksek Lisans Tezi)

ÖZET

Herşeyin üzerine binâ edilebileceği adâlet kavramı en önemli, en temel vazîfelerden birisidir. Allah, bağlarından sağlam ve mutlu bir toplum kurulması için adâletin ilkelerine titizlikle uyulmasını istemiştir. Çünkü adâletli insan hem Rabbi'ne karşı akîde ibâdet yönünden kusursuz olacak hem de insanlarla olan ilişkilerinde herhangi bir problemle karşılaşmayacaktır. Fakat toplumda âdil insanlar olduğu gibi zâlim insanlar da vardır. Mazlûm konumundaki insan da kendisine âhirette kendisine, Allah'ın teminatı ile hakkının tam verileceğini, zâliminde zulmüne mukabil cezâlandırılacağını bildiğinde rûhen huzur bulacaktır. Çünkü Allah Teâlâ kelâmında olduğu gibi fiilinde de mutlak âdildir.

Bu dünyadaki kusursuz düzen Allah'ın adâletini göstermektedir. Bu bağlamda farklılıklar adâletsizlik olarak algılanmamalıdır.

İnsan kendini âdil olduğu nisbette başkalarına da âdil olacaktır. Dolayısıyla insanın adâleti kendisine yapabileceği adâletten başlamaktadır. Kur'ân fertlere, hakimlere, idâre adamlarına, şâhidlere hitâben her türlü özel ve genel durumlarda adâletli davranma zarureti getirmiştir. Ayrıca ticaretle her türlü hile ve haksız kazançta uzak durmada, toplumdaki güçsüzlere yardım elini uzatmada, yardımlaşma ve dayanışma içinde olunmalıdır.

Genel planda her hak sahibine hakkını vermek anlamına gelen adâlet kavramı kur'ân-ı Kerîm'de inanç, karşılık, doğruluk, eşitlik, dengelik, denklik ve benzerlik anlamlarına gelmektedir.

Kullarının faydasına olan herşeyi en iyi bilen Allah'tır. Dolayısıyla insan Rabbinin emirlerine uyduğu sürece her zaman her hürhük hak ve hukuku gözetir. Çünkü İslâm'ı uygulamak aynı zamanda adâleti uygulamaktır.

Danışmanı: Yard. Doç. Dr. Mustafa Bilgin

Sayfa Sayısı: 208

Anahtar Kelimeler:

1. Adâlet
2. Kur'ân
3. Tefsir
4. Zulüm
5. Cezâ

**DEPARTMENT OF BASIC ISLAMIC SCIENCES
TAFSÎR (QUR'ANIC EXEGESIS)
THE CONCEPT OF JUSTICE IN THE QUR'AN**

ŞÜKRAN BALIKKAYA

(Master Thesis)

SUMMARY

Justice, on which anything relies, is one of the most important and fundamental virtues. Allah demands that a believer should conform to the principles of justice so that a solid and happy community can be established. The just never face a difficulty in his/her relations with the other. He/she is a flawless person in term of his/her relation with God. However, there are both just and unjust people any community. The aggrieved will be indemnified in the hereafter and the unjust will be punished in accordance with his/her offence. This is the guarantee of Allah and that which relieves the aggrieved. Allah is the absolute just and the flawless order of universe demonstrates it.

Man is just as long as he/she is just towards himself/herself. So, man should start to be just towards himself/herself. The Qur'an demands that individuals, judges, administrators, witnesses should be just in private and public matters. In addition, one should keep away from impure and unfair profits in trade, and should work together on helping needy people in community.

Justice that means generally to give any holder of a right his/her due indicates in the Noble Qur'an the faith, counterpart, straightness, equivalence, moderation, parity and similarity.

Allah knows best what is beneficial to His servants. So, man observes any kind of right as long as he/she obeys His commands because applying Islam means also to apply justice.

Advisor: Mustafa BILGIN, Assistant Professor

Number of pages: 208

KEY WORDS:

- 1. Justice**
- 2. Qur'an**
- 3. Commentary**
- 4. Injustice**
- 5. Punishment**

ÖNSÖZ

İnsanın kalp, ruh ve düşünce hayatını düzenleyerek ona en yüce hedefleri gösteren, hidâyet ve Hakk'a ulaştırarak dünya ve âhiret saadetini temin eden Kur'ân-ı Kerîm kendisine inanıp gönül veren ve O'na yönelenlerin ruhlarında hürriyet düşüncesi, adâlet anlayışı, kardeşlik, sevgi ve saygı ruhunu tutuşturarak onları her iki cihanda mutlu kılacak prensipleri temin ve telkin eder.

Kur'ân bütün dünyada gaflet ve dalâletin, fitne ve fesadın hâkim olduğu bir dönemde inerek, insanları her türlü sapıklıklardan kurtarmış, onları hidâyete ulaştırmış ve onlara ihsân, adâlet, merhamet, şefkat, sadâkat ve ferâgat gibi insanı kemâle ulaştıraran yolları öğretmiştir. Dolayısıyla insanlık için en mükemmel hayat Kur'ân'ın ortaya koyduğu hayattır.

Kur'ân-ı Kerîm, müslümanların her türlü özel ve genel durumlarında hatta düşmanlarına bile davranışlarında adâlet esasına uymalarını emretmiş ve bunun zıddı olan her çeşit fizikî ve manevî zulmü Allah (c.c.) kendisinden nefyettiği gibi, insanların da bu şekilde davranmalarını yasaklamıştır.

İslâm toplumunun temel dinamiklerinden olan adâletin; fert, âile ve toplum hayatı, hukuk devleti, insan hakları, sosyal dayanışma ve yardımlaşma, kardeşlik, hoşgörü ve barışın sağlanması açısından önemi büyüktür. Bu önemine uygun olarak "Kur'ân'da Adâlet Kavramı" luğat, tefsîr ve hadis kaynakları esas alınarak klâsik ve modern türdeki tamamlayıcı eserlerle tasvir edilmeye çalışıldı.

Çalışma bir "Giriş" ve iki "Bölüm"den oluşmuştur. "Giriş"te Kur'ân'ın anlaşılmasında kavramların önemine değinilerek "Adâlet" kavramının bir sunumu yapıp, bu çerçevede araştırmanın önemi ve amacı, kaynakları ve yöntemi tasvir edilmiştir. Birinci bölümde "Genel Olarak Adâlet Kavramı" çerçevesinde kavramın luğat ve ıstılâhî anlamı, diğer ilimlerle ilişkisi ve çeşitleri gözden geçirilmeye çalışıldı. İkinci bölümde ise "Kur'ân-ı Kerîm'de Adâlet Kavramı" çerçevesinde kavramın, Allah ve insan yönünden öznesine göre durumu ve nesnesi yönünden Kur'ân'da kullanılış biçimleri, Kur'ân'daki anlamları, eş ve zıt anlamları ifâde eden Kur'ânî kavramlar işlenmeye gayret edildi. Çünkü Kur'ân kavramları, tek başlarına, birbirlerinden ayrı ve yalın halde bulunmazlar. Her kavram başka bir kavramla eş veya zıt anlamda bir mânâ ilişkisine sahiptir. Bu şekilde birbirleriyle anlam ilişkisi içinde olan kavramlar, küçüklü büyüklü bir mânâ alanı meydana getirirler. Son olarak da kavramın genel tasvirine ve gözettiği gâyelere değinildi. Kur'ân'dan referans gösterirken dipnotlarda önce sûrenin adı ve numarası, sonra da âyet numaraları yazılmıştır. Çalışma sırasında yardımlarını esirgemeyen tüm hocalarıma, özellikle de değerli danışman hocam Yard. Doç. Dr. Mustafa BİLGİN Bey'e şükranlarımı ve saygılarımı sunarım.

Gayret bizden, Tevfik Allah (c.c.)'tandır.

Bursa 2005

Şükran BALIKKAYA

İÇİNDEKİLER

ÖZET	iii
SUMMARY	iv
ÖNSÖZ	v
İÇİNDEKİLER	vi
KISALTMALAR	ix
GİRİŞ	1
1 - ARAŞTIRMANIN ÖNEMİ VE AMACI	1
2- ARAŞTIRMANIN KAYNAKLARI VE YÖNTEMİ	3

BİRİNCİ BÖLÜM GENEL OLARAK “ADÂLET” KAVRAMI

I- ADÂLET’İN TANIMI	6
A - SÖZLÜK ANLAMI	7
B - TERİM ANLAMI	10
II - İSLÂM BİLİMLERİNDE ADÂLET	11
A - NAZARÎ BİLİMLERDE	11
1 - Felsefe	11
2 - Ahlâk	16
3- Kelâm	20
4- Tasavvuf	29
B - AMELÎ BİLİMLERDE	30
1- Hadis	30
2- Fıkıh	32
III - ADÂLET’İN TÜRLERİ	35
A - MÂHİYETİNE GÖRE	37
1- Mutlak ve Mukayyed Adâlet	37
2- Zâhirî ve Bâtınî Adâlet	39
3- Hakîkî ve Takdîrî Adâlet	40
B - ALANLARINA GÖRE	40
1- Dînî Adâlet	40
2- Siyâsî Adâlet	44

3- İktisâdî Adâlet	47
4- Sosyal Adâlet	50
5- Ahlâkî Adâlet	54
6- Hukûkî Adâlet	56

İKİNCİ BÖLÜM KUR'ÂN'DA "ADÂLET" KAVRAMI

I- ÖZNESİNE GÖRE "ADÂLET" KAVRAMI	60
A- ALLAH'IN ADÂLETİ	61
1- Dünyada	62
a- Yaratma'da	62
b- Emretme'de	66
2- Âhiret'te	68
a- Âhiret Âhvalinde	69
aa- Hesapta	69
ab- Tartıda	73
b- Cennet ve Cehennem Hayatında	75
B - İNSANIN ADÂLETİ	78
1- Bireysel Adâlet	78
2- Toplumsal Adâlet	89
a- Âilede	90
b- Toplumda	93
ba- Hükmetmede	93
bb- Şâhitlikte	102
bc- Ticârette	107
bd- Yetim Malını Korumada	113
II - NESNESİNE GÖRE "ADÂLET" KAVRAMI	117
A - KUR'ÂN'DA "A.D.L." KAVRAMI	117
1- "A.D.L." Maddesinin Türevleri	119
a- Fiil Türevleri	119
aa- Mâzî	119
ab- Muzârî	119
ac- Emir	122
b- İsim Türevleri	122
2- "Adâlet" Teriminin Anlamları	124
a- İnanç (el-Akîde ve et-Tevhîd)	125
b- Karşılık (el-Fidyeye ve el-Bedel)	127
c- Doğruluk (es-Sıdk ve es-Sadâkat)	130
d- Eşitlik (el-Muâdelet ve el-Müsâvât)	134
e- Dengelilik (el-Î'tidâl ve et-Tenâsüb)	137
f- Denklik (el-Kif' ve eş-Şirk)	138

g- Benzerlik (el-Misl ve eş-Şibh)	140
B - ADÂLET'İN KAVRAMSAL ALANI	141
1- Adâlet'in Eşanlamlıları	141
a- el-Kıst	141
b- el-Vezn	145
c- el-Vefâ'	148
d- el-İstikâmet	150
e- el-Vasat	153
f- el-Hakk	155
2- Adâlet'in Zıtanlamlıları	158
a- İtikâdî Zıtanlamlıları	158
aa- el-Küfr	158
ab- eş-Şirk	162
ac- en-Nifâk	164
b- Ahlâkî Zıtanlamlıları	165
ba- el-İstikbâr	165
bb- ez-Zulm	166
c- Amelî Zıtanlamlıları	173
ca- Tâatten Çıkma Anlamındaki Zıtanlamlıları	173
1) el-Fısk	173
2) el-Hata'	175
3) ez-Zenb	176
cb- Ma'siyette Azgınlaşma Anlamındaki Zıtanlamları	177
1) el-Cevr	177
2) el-İsyân	178
3) et-Tuğyân	179
III- "ADÂLET" KAVRAMININ GENEL TASVİRİ VE GÖZETTİĞİ	
GÂYELER	181
A- KUR'ÂN'DA ADÂLET KAVRAMININ GENEL TASVİRİ	181
1- İtikâd Yönüyle	181
2- Ahlâk Yönüyle	183
3- İbâdet Yönüyle	184
4- Muâmelât Yönüyle	187
5- Ukûbât Yönüyle	187
B- KUR'ÂN'IN ADÂLET KAVRAMININ GÖZETTİĞİ GÂYELER	190
1- Gözettiği Aslî (Temel) Gâyeler	190
2- Gözettiği Tâlî (Yan) Gâyeler	190
SONUÇ	192
BİBLİYOGRAFYA	195
ÖZGEÇMİŞ	208

KISALTMALAR

a.g.e.	: Adı geçen eser
a.g.md.	: Adı geçen madde
a.g.mk.	: Adı geçen makale
a.s	: Aleyhisselâm
b.	: Bin (Oğlu)
Bkz.	: Bakınız
C.	: Cilt
c.c.	: Celle celâlüh
ev.	: Çeviren
DİA	: Türkiye Diyânet Vakfı İslâm Ansiklopedisi
Hız.	: Hazreti
Nşr.	: Neşreden
ö.	: ölümü
r.a.	: Radıyallâhu Anh
S.	: Sayı
s.	: Sayfa
s.a.v.	: Sallallâhu aleyhi ve sellem
T.C.	: Türkiye Cumhuriyeti
TDV	: Türkiye Diyânet Vakfı
Thk.	: Tahkik eden
tsz.	: Tarihsiz

GİRİŞ

1 - ARAŞTIRMANIN ÖNEMİ VE AMACI

Ana konusu Allah ve insan olan ilâhî mesajın temel hedefi insanın inancı ve amelinin nasıl olması gerektiği hususudur. İnanç, tevhîd ve dolayısıyla adâlet ile ilgilidir. Çünkü Hakk Teâla'nın adâleti O'nun varlığına, birliğine ve âhiretin kesinlikle vuku' bulacağına delâlet etmektedir. Amel de fert, âile, toplum ve devlet nizâmını sağlayan temel esas olan adâlet ilkesiyle ilgilidir. Bu sebeple Kur'ân'ın en önemli kavramlarından olan adâlet ile tevhîd birbirleriyle bağlantılıdır. Bu şekilde Kur'ân insanın insan olarak görevlerini ortaya koyduğu için her mü'minin ilâhî hitabı iyi anlaması gerekir. Çünkü Kur'ân anlaşılmalı ve uygulanmalı için gönderilmiştir.

Kur'ân'ın iyi anlaşılabilmesi ve Allah tarafından istenilen vasıflara sahip bir insan olunabilmesi için Kur'ân kavramlarının çok iyi bilinmesi ve bu kavramlara yüklenen mânâların doğru bir şekilde anlaşılması gerekir. Aksi takdirde bu durum, insanları kavram kargaşasına götürdüğü gibi “doğru yoldan” sapmalara da neden olur. Kur'ân'daki kavramlara sözlüklerdekinden farklı anlamlar taşınmıştır. Hatta bazen bu kavramlar, dildeki anlamlarından çok farklı ve zıt anlamlarda da kullanılmıştır.

Cümledeki temel kavramlar iyi anlaşılırsa, o cümle ile ifâde edilen mânânın anlaşılması kolaylaşır. O halde ne yapılması gerekir? Muğlak bir kelimenin mânâsını açıklığa kavuşturmanın en iyi yolunu Prof. Dr. J. Marouzeau, şöyle izah etmektedir: “Öncelikle ve herşeyden çok bir araya getirmek, kıyaslama, benzeyen, karşıt olan ve tekâbül eden tüm kelimenin geçtiği bölümün tüm çevresine (siyâk ve sibâkına) mürâcaatta bulunmak” gerekir.¹ Dolayısıyla kavramlar, bir düşüncenin, bir sistemin, bir

¹ Izutsu, Toshihiko, *Kur'ân'da Dîni ve Ahlâki Kavramlar*, 2.B., (Çev. Selahattin Ayaz), Pınar Yayınları, İstanbul, 1991, s. 62

inancın veya bir konunun anlatılmasında yahut anlaşılmasında önemli rol oynayan anahtar mahiyetinde kelimelerdir. Kelime ve kavramlar değıştikçe cümleler, dolayısıyla anlatılmak istenen şeyler de değışir.

Kur'ân bitip tükenmez bir hazinedir. O, tahlil ve izah etmekle bitmeyen bir berekete sahiptir. Bu sebeple nesilden nesile canlılığını muhâfaza ederek gelmiştir. Ezberlenmesi ve hayatın çeşitli dönemlerinde terennümü yanında günün ihtiyaçlarına göre yorumlanıp özümsemeye çalışılması da müslümanların en öncelikli görevleri arasında yer almıştır. Akan hayat içinde yeniden yorumlama, O'ndan aktüel olarak istifâde etme girişimidir. Çünkü Kur'ân, insanın hayatına karıştığı; psikolojik, entellektüel, sosyal ve kültürel ihtiyaçlarını karşıladığı ölçüde aktüel olacaktır. Şüphesiz Kur'ân, ilâhî kaynaklı oluşu hasebiyle bu zenginliğe sahiptir. Çünkü O, Allah'ın kelâm sıfatının tezâhürüdür.

Günümüzde herkesin haktan, hukuktan bahsettiği, adâletsizlikten muzdarib olduğu bir gerçektir. Acaba Kur'ân'ın koyduğu ve belirlediği adâlet uygulamasının çerçevesi nedir? Hangi hususları içine almaktadır? Araştırmanın amacı budur. Günümüz toplumunun en çok muhtaç olduğu hususlardan biri de bu konudur. Ferde sağladığı üstünlük ve önemi belli olan adâletle ilgili olarak İslâm'ın hedefi insan toplumunun, insanlar arası ilişkilerde huzur ve güven içinde olmasıdır. Bu da adâlet alışkanlığının, sözde, hükümde, işte, şahitlikte ve karşılıklı muâmelelerde bütünüyle elde edilmesine bağlıdır. Zaten Kur'ân'da "A.D.L." kökünden türeyen kelimelere baktığımızda Allah'ın âhirette vereceği cezâ ve mükâfattan çok, dünyevî işlerde adâletin teminini anlatmak için kullanıldığını görürüz. Belki de bu yüzden el-Mâverdî (ö. 450/1058) *Edebü'd-Dünyâ ve'd-Dîn* isimli eserinde² adâleti dünya edepleri bölümünde anlatmıştır. Bu doğaldır. Çünkü ilâhî mesajın yegâne muhâtabı insandır. Görüldüğü gibi Kur'ân'ın temel kavramlarından olan adâlet inanç, düşünce, yaşama hakkı, mülk edinme, insanî ilişkiler gibi tüm insan hayatını kapsamaktadır. Konu insan olunca kavramın çok boyutlu, geniş içerikli, karmaşık, belirsiz ve değışken oluşu kendiliğinden ortaya

² el-Mâverdî, Ebû'l-Hasen Alî b. Muhammed b. Habîb el-Basrî, *Edebü'd-Dünyâ ve'd-Dîn*, 2.B., Dâru İbn Kesîr, Beyrut, 1415/1995, s. 225

çıkılmaktadır. Böyle olunca herkese göre bir adâlet tanımı vardır. Meselâ Mevlânâ Celâleddîn-i Rûmî (ö. 672/1273)'ye göre bakalım adâlet ne demektir?: “Nedir adâlet? Birşeyi kendi yerine yerleştirmek / Nedir zulüm? Birşeyi kendi yerinden başka bir yere koymak / Nedir adâlet? Ağaçları sulamak / Nedir zulüm? Dikenlere su vermek. Buna rağmen herkesin üzerinde uzlaşabileceği ortak noktalardan biri, insanlardan iyiliklerin üretilmesi için sahip olunması gereken en temel değerlerden birinin de “adâlet” olduğudur. “Adâlet” insan için elzem bir değer olmasına rağmen Allah için bir “ürün” olarak Allah’ın adâlet meyvesine ihtiyacı yoktur. O, kemâlinin bir neticesi olarak adâlet eder, adâlet ederek kemâle vâsıl olmaz.

Her cuma hatipler tarafından hutbe sonunda müslümanlara telkîn edilen adâlet kavramı insanları îmân, amel, ahlâk, söz, fiil ve davranış açısından nitelendirmektedir. Kur’ân da insanlara âdil olmalarını ısrarla, önemle tavsiye etmiştir, sadece tavsiye etmekle kalmamış adâleti emretmiş,³ yargıda, sözlerde, sözleşmelerde, tanıklıkta kısaca herşeyde adâleti istemiştir.⁴ Çünkü âdil insan Yaradan’ına, nefesine ve bütün insanlara karşı görevlerini hakkıyla yapmış olur.

Adâlet âlemin nizâmı, bütün fazîletlerin başı ve mülkün temelidir.

2- ARAŞTIRMANIN KAYNAKLARI VE YÖNTEMİ

Araştırmada takip edilen metot literatür tarama metodudur. Çalışma Kur’ân eksenli olduğu için esas alınan temel kaynak Kur’ân-ı Kerîm’dir. Konuyla ilgili olduğu düşünülen kelime ve kavramlar el-Cevherî (ö. 400/1009)’nin *es-Sihâh*’i, er-Râğıb el-İsfahânî (ö. 502/1108)’nin *el-Müfredât*’ı, İbn Manzûr (ö. 711/1311)’un *Lisânu’l-Arab*’ı, el-Cürçânî (ö. 816/1413)’nin *et-Ta’rifât*’ı, Ebû’l-Bekâ (ö. 1095/1684)’nın *el-Külliyât*’ı, ez-Zebîdî (ö. 1205/1791)’nin *Tâcu’l-Arûs*’u, başta olmak üzere önemli luğat ve tefsir kitaplarından yararlanılarak işlenmeye çalışıldı. Konunun işlenmesinde ise et-Taberî (ö. 310/922)’nin *Câmiu’l-Beyân*’ı, el-Cassâs (ö. 370/980)’ın *Ahkâmu’l-Kur’ân*’ı, ez-

³ Bkz. en-Nahl 16/90

⁴ Bkz. el-Bakara 2/282; en-Nisâ 4/58; el-En’âm 6/152

Zemahşerî (ö. 538/1143)'nin *el-Keşşâf'ı*, er-Râzî (ö. 606/1209)'nin *et-Tefsîru'l-Kebîr (Meşâtihu'l-Ğayb)*'ı, el-Kurtubî (ö. 671/1272)'nin *el-Câmi' li Ahkâmi'l-Kur'ân'ı*, el-Beydâvî (ö. 685/1286)'nin *Envâru't-Tenzil'i*, en-Nesefî (ö. 710/1301)'nin *Medâriku't-Tenzil'i*, İbn Kesîr (ö. 774/1372)'in *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm'i*, eş-Şevkânî (ö. 1250/1834)'nin *Fethu'l-Kadîr'i*, Elmalılı (ö. 1942)'nin *Hak Dîni Kur'ân Dili* gibi tefsîrleri esas olmak üzere mümkün olduğunca fazla tefsîrlerden faydalanıldı. İşlenen konunun ilgili maddesi yayınlanmış ise DİA'nın ilgili maddesi gözden geçirilip bu maddelerden yararlanılmaya özen gösterildi. Âyetlerin meâllerinde TDV yayınlarının Kur'ân meâli esas alındı. Konuyla ilgili kelâm, felsefe, hukuk kitaplarından da yararlanma yoluna gidildi. Zîrâ klâsik eserlerden el-Kâdî Abdulcebbar'ın *Şerhu'l-Usûli'l-Hamse* isimli eserinde adâlet kavramı açıklanırken *el-Muğnî fi Ebvâbi't-Tevhîd ve'l-Adl* isimli eserinin 6. cildinin 1. cüzü “et-Tâ'dîl ve't-Tecvîr” (Adâlet ve Zulüm) başlığı altında ayrı bir bölüm olarak işlenmiştir. Günümüz çalışmalarında bu konuda felsefî açıdan müstakil olarak Mutahharî'nin *Adl-i İlâhî* adlı eseri ile Mâcid Haddûrî'nin genel mânâda *İslâm'da Adâlet Kavramı* isimli eserinden istifâde edildi.

Hiçbir sorunun cevabı nihâî olarak verilmemiştir. Eğer böyle olsaydı araştırmaların durmuş olması gerekirdi. İnsan kıyâmete kadar ilâhî sırrı tüketemeyecektir. Her seviyede ilim bizi kuşatır, ufuk, merhale olarak kendisini gösterir. Bu çalışmayla ilim deryasına bir damlacık dahi katkı sağlanabilirse bahtiyar addedilebiliriz.

BİRİNCİ BÖLÜM
GENEL OLARAK “ADÂLET” KAVRAMI

I- ADÂLET'İN TANIMI

Adâlet kavramı genel olarak ve kısaca: “ Birşeyi yerli yerine koymak”¹ şeklinde tarif edilmektedir. Yani herkese lâıyk olduğu şeyi vermektir. Bu tarifin Kur’ân ruhuna uygunluğunu “*Muhakkak ki Allah, adâleti, iyiliği, akrabaya yardım etmeyi emreder, çirkin işleri, fenâlık ve azgınlığı da yasaklar. O, düşünüp tutasınız diye size öğüt veriyor*”² âyetinden çıkarmak mümkündür.³ Bu âyette geçen adâlet, geniş ve genel mânâlı olup ahlâkî, hukûkî ve içtimâî adâleti ihtivâ etmektedir. er-Râğıb el-İsfehânî (ö. 502/1108)’nin ihsân mefhûmu ile mukâyeseyi de ihtivâ eden tarifi bunların en geniş kapsamlı olanıdır. “Adâlet, borcunu vermek, alacağını istemektir; görevini yerine getirmek ve hakkını almaktır. İhsân ise adâlet üzerine zâiddir. Yani borcundan daha fazlasını vermek, alacağından daha azına razı olmaktır. Adâleti aramak vâcib, ihsânı aramak ise menduptur (nâfiledir).”⁴

Aşağıdaki âyetler de adâlet hudutlarının genişliğini göstermektedir:

“*Allah size, mutlaka emanetleri ehli olanlara vermenizi ve insanlar arasında hükmettiğiniz zaman adâletle hükmetmenizi emreder. Allah size ne kadar güzel öğütler veriyor! Şüphesiz Allah herşeyi işitici, herşeyi görücüdür.*”⁵

“*Hep yalana kulak verir, durmadan haram yerler. Sana gelirlerse, ister aralarında hüküm ver, ister onlardan yüz çevir. Eğer onlardan yüz çevirirsen sana hiçbir zarar veremezler. Ve eğer hüküm verirsen, aralarında adâletle hükmet. Allah âdil olanları sever.*”⁶

“*İşte onun için sen (tevhîde) davet et ve emrolunduğun gibi dosdoğru ol. Onların heveslerine uyma ve de ki: Ben Allah'ın indirdiği Kitab'a inandım ve aranızda*

¹ el-Hucvîrî, Alî b. Osmân el-Cüllâbî, *Hakikat Bilgisi*, (Çev. Süleyman Uludağ), Dergah Yayınları, İstanbul, 1982, s. 537; İbn Manzûr, Ebû'l-Fadl Cemâluddîn Muhammed b. Mükerrrem b. Alî b. Ahmed el-Ensârî er-Rüveyfî, *Lisânu'l-Arab*, I-XV, 2.B., Dâru Sâdır, Beyrut, tsz, XI, 430-431

² en-Nahl 16/90

³ Kandemir, M. Yaşar, *Örneklerle İslâm Ahlâkı*, Nesil Yayınları, İstanbul, 2003, s. 72–74

⁴ er-Râğıb el-İsfehânî, Hüseyin b. Muhammed, *el-Müfredât fî Ğaribi'l-Kur'ân*, (Thk. Safvân Adnân Dâvûdî), Dâru'ş-Şâmiyye, Beyrut, 1412/1992, s. 236–237

⁵ en-Nisâ 4/58

⁶ el-Mâide 5/42

adâleti gerçekleştirmekle emrolundum. Allah bizim de Rabbimiz, sizin de Rabbinizdir. Bizim işlediklerimiz bize, sizin işledikleriniz de sizedir. Aramızda tartışılabilecek bir konu yoktur. Allah hepimizi bir araya toplar, dönüş de O'nadır."⁷ Görüldüğü gibi adâletin kapsamı oldukça geniştir. Hayatın her cephesinde, davranışlarda, hüküm ve karar vermede, insanların haklarını ödemedede, sevmeye ve iyilik göstermede, yönetim işlerinde ve eğitimde dosdoğru hareket etmek, düzgünce iş yapmak, herkesin hakkını vermek adâlettir. İnsanların renklerinden, kültür ve eğitim düzeylerinden, ırklarından veya geldikleri bölgelerinden, toplumsal statüleri açısından dolayı farklı davranmamak, haklarına tecâvüz etmemektir.

Kapsamı bu kadar geniş olan adâletin uygulama sahası da geniştir. Bunu yalnız hukuk alanında, mahkemelerde düşünmek yanlış olur. Adâlet doğru davranmak, eşit düzeyde yapmak veya birşeyi ait olduğu yere koymaktır. Öyleyse ahlâk ve davranışlarda insanların işlerini yürütürken ya da hakları sahiplerine verirken dengeli olmak ve insâfla hareket etmek adâletin gereğidir.⁸

A - SÖZLÜK ANLAMI

Kavramsal olarak adâletin mânâsı "dosdoğruluğu zihinde kesinlikle yer etmiş, sâbitleşmiş şey" ve "cevr" in (zulüm) zıddı" anlamındadır.⁹ Mastar-isim olarak davranış ve hükümde doğru olmak, hakka göre hüküm vermek,¹⁰ eşit olmak, eşit kılmak (Allah hakkında kullanıldığında şirk koşmak),¹¹ orta yol,¹² istikâmet,¹³ eş, benzer, misil,¹⁴

⁷ eş-Şûrâ 42/15

⁸ Ece, Hüseyin K., *İslâm'ın Temel Kavramları*, Beyan Yayınları, İstanbul, 2000, s. 28

⁹ İbn Manzûr, a.g.e., XI, 430; el-Fîrûzâbâdî, Ebû't-Tâhir Mecdüddîn Muhammed b. Ya'kûb b. Muhammed, *el-Kâmûsu'l-Muhît*, 5.B., Müessesetü'r-Risâle, Beyrut, 1416/1996, s. 1331; ez-Zebîdî, es-Seyyid Muhammed Murtazâ, *Tâcu'l-Arûs*, I-X, Dâru Sâdır, Beyrut, 1306 h., VIII, 9; ez-Zâvî, et-Tâhir Ahmed, *Tertîbu'l-Kâmûsi'l-Muhît alâ Tarikati'l-Misbâhi'l-Münîr ve Esâsi'l-Belâğa*, I-IV, 2.B., Matbaatü İsâ el-Bâbî el-Halebî, Mısır, 1970, III, 171

¹⁰ el-Ferâhîdî, Ebû Abdîrrahmân el-Halîl b. Ahmed, *Kitâbu'l-Ayn*, I-VIII, Beyrut, 1408/1988, II, 38; el-Cevherî, Ebû Nasr İsmâîl b. Hammâd, *es-Sihâh Tâcu'l-Luğa ve Sihâhu'l-Arabiyye*, I-VI, Dâru'l-İlmi li'l-Melâyîn, Beyrut, 1979, V, 1760; İbn Manzûr, a.g.e., XI, 430; ez-Zebîdî, a.g.e., VIII, 9

¹¹ İbnü'l-Esîr, Ebû's-Seâdât Mecdüddîn el-Mübârek b. Esîruddîn Muhammed b. Muhammed eş-Şeybânî el-Cezerî, *en-Nihâye fî Ğarîbi'l-Hadîs ve'l-Eser*, I-V, (Thk. et-Tâhir Ahmed ez-Zâvî-Mahmûd Muhammed et-Tanâhî), el-Mektebetü'l-İslâmiyye, Kâhire, 1965, III, 190; İbn Manzûr, a.g.e., XI, 436; Çağrııcı, Mustafâ, *"Adâlet"*, DİA, İstanbul, 1988, I, 341

¹² el-Ferâhîdî, a.g.e., II, 40; İbn Manzûr, a.g.e., XI, 430-432

birşeyin karşılığı olan cezâ,¹⁵ fidye,¹⁶ farz,¹⁷ nâfile,¹⁸ keyl (ölçü),¹⁹ kıymet,²⁰ hak, bedel ve insâf anlamlarına gelmektedir.

el-Ferrâ'ya göre “adl” (عدل) birşeyi cinsinden olmayan birşeyle denkleştirmektir.²¹ Aynı zamanda adâlet “kesin doğruluk, tam düzgünlük, karalılık” anlamlarındadır.²² Aslında doğruluk ve düzgünlük kavramları, sapmazlığı ve şaşmazlığı da içerisine alırlar. Adâletin anlam sahası içinde “doğruluktan” söz edilirken; “haksızlıktan uzak olma, hakkâniyet sâhibi olma” mânâlarına da işâret edilmiş olur.²³

Yine “A.D.L.” maddesi 2. Bâbdan (عدل) fiil olarak “eşit muâmele etmek, iki kişinin arasını düzeltmek, birşeyi diğerinin eşi kılmak ve onun yerine getirmek, birşeyi diğer birşeyle beraber yapmak (vâzene), birşeyi doğrultmak (kavvâme), düzeltmek (sevvâ), birine denk olmak, Allah'a ortak koşmak” anlamlarında kullanılır.²⁴ er-Râğıb el-İsfehânî'ye göre payların taksîminde eşit muâmele yapmak ve dengeli olmaktır.

¹³ İbn Manzûr, a.g.e., XI, 434; el-Cürcânî, Ebû'l-Hasen Alî b. Muhammed b. Alî es-Seyyid eş-Şerîf el-Hanefî, *et-Ta'rîfât*, 3.B., Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, Beyrut, 1417/1996, s. 192; el-Fîrûzâbâdî, a.g.e., s. 1332; Ebû'l-Bekâ, Eyyûb b. Mûsâ el-Kefevî, *el-Külliyât Mu'cemun fi'l-Mustalâhâtî ve'l-Furûki'l-Luğaviyye*, 2.B., Müessesetü'r-Risâle, Beyrut, 1413/1993, s. 639; et-Tehânevî, Muhammed Alî b. Alî, *Keşşâfu Istilâhâtî'l-Fünûn*, I-II, Kalküta 1862'den Ofset, İstanbul, 1404/1984, II, 1015; ez-Zebîdî, a.g.e., VIII, 10; Âsım Efendi, Ebû'l-Kemâl Ahmed, *el-Okyânûsu'l-Basît fi Tercemeti'l-Kâmûsi'l-Muhît (Terceme-i Kâmûs)*, I-III, el-Matbatü'l-Osmâniyye, İstanbul, 1306 h., III, 282; ez-Zâvî, a.g.e., III, 172

¹⁴ el-Cevherî, a.g.e., V, 1761; İbnü'l-Esîr, a.g.e., III, 191; İbn Manzûr, a.g.e., XI, 432; el-Fîrûzâbâdî, a.g.e., s. 1332; ez-Zâvî, a.g.e., III, 172

¹⁵ İbn Manzûr, a.g.e., XI, 434; ez-Zebîdî, a.g.e., VIII, 10; Âsım Efendi, a.g.e., III, 282; ez-Zâvî, a.g.e., III, 172

¹⁶ el-Ferâhidî, a.g.e., II, 39; el-Cevherî, a.g.e., V, 1761; ez-Zemahşerî, Ebû'l-Kâsım Cârullah Mahmûd b. Ömer, *Esâsu'l-Belâğa*, I-II, 2.B., Dâru Sâdır, Beyrut, 1385/1965, II, 411; İbnü'l-Esîr, a.g.e., III, 190; İbn Manzûr, a.g.e., XI, 434; el-Fîrûzâbâdî, a.g.e., s. 1332; Ebû'l-Bekâ, a.g.e., s. 640; ez-Zebîdî, a.g.e., VIII, 10; Âsım Efendi, a.g.e., III, 282; ez-Zâvî, a.g.e., III, 172

¹⁷ el-Ferâhidî, a.g.e., II, 39; er-Râğıb el-İsfehânî, a.g.e., s. 552; İbnü'l-Esîr, a.g.e., III, 190; İbn Manzûr, a.g.e., XI, 434; el-Fîrûzâbâdî, a.g.e., s. 1332; ez-Zebîdî, a.g.e., VIII, 10; Âsım Efendi, a.g.e., III, 282; ez-Zâvî, a.g.e., III, 172

¹⁸ İbnü'l-Esîr, a.g.e., III, 190; el-Fîrûzâbâdî, a.g.e., s. 1332; ez-Zebîdî, a.g.e., VIII, 10; Âsım Efendi, a.g.e., III, 282; ez-Zâvî, a.g.e., III, 172;

¹⁹ İbn Manzûr, a.g.e., XI, 434; el-Fîrûzâbâdî, a.g.e., s. 1332; ez-Zebîdî, a.g.e., VIII, 10; Âsım Efendi, a.g.e., III, 282; ez-Zâvî, a.g.e., III, 172

²⁰ İbn Manzûr, a.g.e., XI, 434

²¹ el-Cevherî, a.g.e., V, 1761; İbn Manzûr, a.g.e., XI, 432; Ebû'l-Bekâ, a.g.e., s. 640; ez-Zebîdî, a.g.e., VIII, 10

²² İbn Manzûr, a.g.e., XI, 434; el-Cürcânî, a.g.e., s. 192; Ebû'l-Bekâ, a.g.e., s. 639

²³ Ece, a.g.e., s. 27

²⁴ el-Cevherî, a.g.e., V, 1761; İbn Manzûr, a.g.e., XI, 432; ez-Zâvî, a.g.e., III, 171

“Gökler ve yer adâlet, ölçü ve denge ile ayakta durur” denmiştir. Şayet âlemin bir tarafı diğerinden fazla ve noksan olsaydı hikmete uygun olmasaydı muntazam olmaz, âlemlerin de dengesi, düzeni bozulurdu.²⁵

Ayrıca ölçülü olmak, düzenli ve dengeli davranmak, dengelemek, denk tutmak, eşitlik, eşit parçalara ayırmak gibi anlamları vardır.²⁶ Yalnız zulmün karşıtı olan adil, körü körüne matematiksel bir eşitlik değil, herkese hak ettiğinin verilmesi, istihkâkların gözetilmesi demektir.²⁷

Adâlet vasattır.²⁸ “Orta” veya “iki uç menzil arasında orta noktada” anlamlarını veren “vasat”, “itidâl, ılımlılık ve ölçülülük” demektir.²⁹ “Mu’tedil” ise iki durum arasında kemiyet ve keyfiyetçe orta durumda olan demektir.³⁰

“el-Adl” (العدل) zıt anlamlı kavramlardandır. Nihayet “el-Adel” (العدل) “cevr” ve “zulüm” mânâlarındadır.³¹

“A.D.L.” (عدل) fiili kullanıldığı harf-i cer’e göre değişik anlamlara gelmektedir. Meselâ; mastarı “udûl” (العدول) ise “an” (عن) harf-i ceri ile “yoldan, doğruluktan sapmak ve meyletmek,” “ilâ” (الى) ile “dönmek” ve “fi” (فى) ile “denk olmak ve yol meyletmek,” “bi” (ب) ile “Allah’a ortak koşmak” anlamındadır.³²

Özet olarak adâlet hak yememek, dengeyi gözetmek, i’tidâlden ayrılmamak, doğru yoldan sapmamak, herşeyi mertebesinde vaz’etmek, hak ve vazîfeye riâyet etmek, hak sâhibine hakkını vermek, herşeyde ziyâde ve noksan, kusur ve taşkınlık olmaksızın eşitlik gibi insânî ve sosyal değerlerin bir bileşkesidir.

²⁵ er-Rağıb el-İsfehânî, a.g.e., s. 551

²⁶ er-Rağıb el-İsfehânî, a.g.e., s. 552; İbn Manzûr, a.g.e., XI, 430-432

²⁷ Mutahharî, Murtazâ, *Adl-i İlâhî*, (Çev. Hüseyin Hâtemî), İşâret Yayınları, İstanbul, 1988, s. 79

²⁸ Kınalızâde, Ali Efendi, *Ahlâk-ı Alâî*, Bûlâk, 1248 h., s. 76

²⁹ Haddûrî, Mâcid, *İslâm’da Adâlet Kavramı*, (Çev. Selahattin Ayaz), 2.B., Yöneliş Yayınları, İstanbul, 1999, s. 25

³⁰ İbn Manzûr, a.g.e., XI, 433; el-Fîrûzâbâdî, a.g.e., s. 1332; ez-Zebîdî, a.g.e., VIII, 10; Âsım Efendi, a.g.e., III, 282; ez-Zâvî, a.g.e., III, 172; Bilmen, Ömer Nasuhi, *Hukûk-ı İslâmiyye ve Istilâhât-ı Fıkhiyye Kâmûsu*, I-VIII, Bilmen Yayınevi, İstanbul, 1970, VIII, 206

³¹ İbn Manzûr, a.g.e., XI, 435

³² el-Cevherî, a.g.e., V, 1761; İbn Manzûr, a.g.e., XI, 434-436; ez-Zebîdî, a.g.e., VIII, 10-11; ez-Zâvî, a.g.e., III, 172

B - TERİM ANLAMLI

Adâlet, ifrât ile tefrît arasında orta yolu tutmak, dînen haram kılınan şeylerden sakınıp hak yol üzere dosdoğru olmaktan ibârettir.

Fakîhlere göre “adâlet” büyük günahları işlemekten sakınmak, küçük günahlarda ısrar etmemek, yolda yemek yemek, bevletmek gibi düşük davranışlardan kaçınmaktır.³³

İnançta, i'tikatta, Allah'ı inkâr etmek ile çok tanrıcılık arasında bulunan tevhîdî inanca yapışmak, amelde ise ibâdetsiz bir hayat ile ruhbanlık arasında, İslâm'ın emrettiği şekilde mu'tedil bir ibâdet hayatına sarılmak yani vâcibâtı yerine getirmek, ahlâkta ise, cimrilik ile savurganlık ortasında bulunan cömertlik gibi mu'tedillîği içeren yüce erdemlere sahip olmak,³⁴ farzlar ve fazîletli ameller ile zînetlenmek, isyân ve günah, kötü ve düşük olan, insanın kişiliğine zarar veren söz, fiil ve davranışları terketmek, içi ve dışı, sözü ve fiilleri eşit olmak,³⁵ mükâfâtta eşit davranmak, söz, fiil ve davranışı hayır ve iyi olana hayırla, kötü ve şer olana şerle karşılık vermek,³⁶ kötü olanı ve kötülük yapanı cezâlandırmak, iyi olanı ve iyilik yapanı mükâfâtlandırmak sûretiyle karşılık vermede dengeyi ve eşitliği sağlamak,³⁷ nimet verenin nimetini ikrâr ve itirâf edip bu nimetlere karşı şükretmek,³⁸ Allah'ı birlemek “Lâ ilâhe illallâh ve enne Muhammede'r-Rasûlullâh” deyip Hz. Peygamberin sünnetine uymak,³⁹ zulmü terketmek, her hak sahibine hakkını tam vermek ve başkasından hakkını tam almak,⁴⁰

³³ el-Beydâvî, Ebû Saîd Nâsiruddîn Abdullah b. Ömer b. Muhammed, *Envâru't-Tenzil ve Esrâru't-Te'vil*, I-IV, Müessesetü'l-Âlemî, Beyrut, 1410/1990, II, 75; el-Cürcânî, a.g.e., s. 191; et-Tehânevî, a.g.e., II, 1015

³⁴ el-Beydâvî, a.g.e., II, 420; el-Bursevî, İsmâîl Hakkî, *Rûhu'l-Beyân*, I-IV, el-Matbaatü'l-Osmâniyye, İstanbul, 1306 h., II, 368

³⁵ el-Hâzin, Ebû'l-Hasen Alâuddîn Alî b. Muhammed b.İbrâhîm el-Bağdâdî, *Lübâbü't-Te'vil fi Me'âni't-Tenzil*, I-IV, Matbaatü Âmire, Mısır, tsz, II, 131

³⁶ er-Rağîb el-İsfehânî, a.g.e., s. 552

³⁷ ez-Zemahşerî, Ebû'l-Kâsım Cârullah Mahmûd b. Ömer, *el-Keşşâfu an Hakâiki Ğavâmidî't-Tenzil ve Uyûni'l-Ekâvil fi Vucûhi't-Te'vil*, I-IV, el-Matbaatü'l-İstikâme, Kâhire, 1365/1946, II, 352-353

³⁸ et-Taberî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr, *Câmiu'l-Beyân an Te'vili Âyi'l-Kur'an*, I-XXXI, 3.B., Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, 1420/1999, VII, 634

³⁹ et-Tüsterî, Ebû Muhammed Sehl b. Abdillâh, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm*, el-Matbaatü's-Seâde, Mısır, 1326/1908, s. 85

⁴⁰ en-Nesefî, Ebû'l-Berekât Abdullah b. Ahmed b. Mahmûd, *Medâriku't-Tenzil ve Hakâiku't-Te'vil*, I-IV, (Thk. Mervân Muhammed eş-Şa'âr), Dâru'n-Nefâis, Beyrut, 1416/1996, II, 429

hevâ ve hevese uymayı terketmek,⁴¹ görevini yerine getirmek, hakkını almak veya bir kimsenin başkasına âit olanı vermesi, kendisine âit olanı almasıdır. İhsân ise adâlet üzerine zâiddir. Yani başkasına hakkından fazlasını vermektir.⁴² Adâleti aramak vâcib, ihsânı aramak ise mendûptur.⁴³

“Adâlet” genellikle verilen ile hak edilen arasında dengeyi ifâde eder.⁴⁴Yine “Adâlet, sınırlama olmaksızın herkesin sahip olduğu hakları elde etmesi için gerekli olan düzenlemeleri yapmaktır”⁴⁵ şeklinde de tarif edilmektedir.

II - İSLÂM BİLİMLERİNDE ADÂLET

A - NAZARÎ BİLİMLERDE

1 - Felsefe

Adâlet, doğrunun, hakkın korunması; doğru olmanın öz belirtisi. 1- Platon ve Aristoteles'ten beri herkese kendine uygun düşeni, kendi hakkı olanı verme demek olan bir anaerdem (doğruluk). 2- (Daha dar biçimsel anlamda) Doğru olarak kabul edilmiş olanda uzlaşma. Herkesin hakkının yasalarla tanınmış olması. 3- (En dar anlamda) Yargıcın niteliği olarak, yürürlükte olan hukuk yasalarının kesin bir uygulanması. Ancak bu uygulama, insan yaşamındaki durumların ve ilişkilerin sonsuz çeşitliliği ve karmaşıklığı içinde çok kesin ve en yüksek adâlet olarak görülmek istenirse, en büyük adâletsizliğe de dönüşebilir; bu yüzden ölçülü sağduyuyla tamamlanmak zorundadır.⁴⁶

Adâlet terimi, bazen daha genel bir anlamda söylenir, yani bir insanın her ne fazîlet olursa olsun, fazîletli fiilleri, başkalarıyla ilgili olarak, kullanması anlamında kullanılır. el-Fârâbî (ö. 339/950)'ye göre herşeyden önce, şehir halkının sahip olduğu hayrın, onların hepsinin arasında paylaştırılmasında ve sonra da onlar arasında bölüşürülen bu şeylerin korunması anlamındaki adâlet, daha genel bir adâlet türüdür ve

⁴¹ ez-Zemahşerî, a.g.e., I, 575; el-Hâzin, a.g.e., I, 412

⁴² er-Rağıb el-İsfehânî, a.g.e., s. 236

⁴³ er-Rağıb el-İsfehânî, a.g.e., s. 236-237; ez-Zemahşerî, a.g.e., II, 628-629

⁴⁴ Karaman, Hayrettin, “Adâlet”, DİA, İstanbul, 1988, I, 343

⁴⁵ el-Mevdûdî, Ebû'l-A'lâ, *Tefhîmu'l-Kur'ân*, İnsan Yayınları, İstanbul, 1991, III, 52

⁴⁶ Akarsu, Bedia, *Felsefe Terimleri Sözlüğü*, 6.B., İnkılâp Kitabevi, İstanbul, 1974, s. 17

daha özel olan, daha genel olanın adıyla anılır. Adâlette temel olan güzel şeyler şunlardır: Emniyet, servet, onur, haysiyet ve insanların ortaklaşa sahip olabilecekleri herşey. Herkes, liyâkatine göre bu güzel şeylerden bir pay sahibi olur. Kişinin hakkı olan paydaki azalma da fazlalık da adâletsizliktir; bir kimsenin hakkından fazlasını alması, kent ahâlisine zulümdür, hakkından az alması da kendi aleyhine ve aynı zamanda şehir halkının da aleyhine bir adâletsizliktir. Taksîm edilip herkesin payı kararlaştırıldıktan sonra, ya bu payı sahibinin elinden çıkarmamak sûretiyle veya eğer çıkarılacaksa, çıkarılan paydan dolayı ne ona ne de şehre bir zarar dokunmasını temin eden şartlar ve durumlar vasıtasıyla, herkesin payının kendisi için korunması gerekir. Zîrâ hak ihlâlleri zulme yol açacaktır. İnsanın iyi şeylerdeki payı elinden çıktığında, o, ancak, ya satış, bağışlama ve değiştirmede olduğu gibi kişinin kendi isteğiyle ya da soyulmada ve gasp edilmede olduğu gibi kişinin isteği dışında olur. Her iki durumda da, şehir halkının elinde bulunan iyi şeylerin, onlar için korunmuş olarak kalmasını sağlayan garantilerin mevcut olması gerekir. Bu da ancak onun gönlü olarak veya olmayarak elinden alınan şeyin bir bedelinin; ya onun elinden alınanla aynı cinsten, ya da başka bir cinsten (kıymetçe eşit olan diğer) bir benzerinin, ona iâdesiyle olur, ve iâde edilen şey ise ya tek kişiye, ya da şehir halkına geri verilir. (Kıymetçe) eşit olan, bu her iki tarzdan hangisiyle iâde edilirse edilsin, adâlet, daha önce paylaştırılmış olan iyi şeylerin, şehir halkı için korunmuş olarak bâki kalmasını sağlayan şeydir; adâletsizlik ise bir insanın iyi şeylerdeki payının, ya bizzat o kişiye, ya da şehir halkına onun (kıymetçe eşit olan) bir bedeli iâde edilmeksizin elinden çıkarılmasıdır. Bundan başka iâde, kişiye yapıldığında, o, ya şehre yararlı olmalı ya da ona zararlı olmamalıdır. İyi şeylerdeki payının, bizzat kendi elinden veya başkasının elinden çıkarılmasına sebep olan kişi de, şehre zararlı olduğunda, adâletsizdir ve engellenir.⁴⁷

İslâm felsefesinde adâlet, öncelikle ontolojik bir kavram olarak ele alınmış ve bu kavram feyz ve sudûr sırasında her varlığın kendi mertebesine göre “İlk Varlık” tan (el-Vucûdu'l-Evvel, Allah) bir varlık payı alması şeklinde açıklanmıştır. Buna göre Allah'ın adâleti, var olan herşeye varlık hiyerarşisi içindeki durumuna göre tamlık ve

⁴⁷ el-Fârâbî, Ebû Nasr Muhammed b. Muhammed b. Muhammaed b.Tarhan b. Uzluğ et-Türkî, *Siyâset Felsefesine Dair Görüşler (el-Fusûlü'l-Medenî)*, (Çev. Hanifi Özcan), Dokuz Eylül Üniversitesi Yayınları, İstiklâl Matbaası, İzmir, 1987, s. 53-54

mükemmellik kazandırmasıdır. Bütün mevcûtlar, ancak kendi vücûduna mahsus cevherden taşıkları için O, cömerttir. Yine, bütün mevcûtlar, sıralarına göre onun cevherinden paylarını alarak hasıl oldukları için de O, âdildir. el-Farabî, burada adâlet sıfatının Allah'ın zâtının dışında değil, cevherinde bulunan bir nitelik olduğunu belirtmektedir. Bu cevherden mevcûtlar ondan kendi mertebelerine göre hasıl olunca, birbirleri ile öyle bir nizâm üzere bağdaşmaları ile, bir sürü şey, ek şey halinde toptan hasıl olur.⁴⁸ Böylece İslâm filozofları ilâhî inâyete bağlı olarak adâletin, kâinatta yer alan her varlığın bütün gelişim safhalarında ve hatta her cüzünde tecellî ettiğini söylemişlerdir. Nitekim el-Fârâbî, insanın bio-psişik yapısının işleyişinde de adâletin var olduğunu belirtmiştir. Buna göre kalbin hizmetinde bulunan beyin, onun ısını dengede (i'tidâl) tutar ve bu sayede öğrenme ve hatırlama (hıfz, zıkr), tahayyül ve düşünme (fıkr, reviyeye) gibi psikolojik aktivitelerin sağlıklı bir şekilde işlemesi demek olan adâlet gerçekleşir. Bunun sonucunda da insana yakışır fiiller, iyi ve dengeli davranışlar doğar.⁴⁹

el-Fârâbî'nin, kendisinden etkilendiği Eflâtun'un "*Devlet*" isimli eserinin önemli kavramları arasında "adâlet" ve "âdil" başta gelmektedir. Eski Yunan aydını adâleti yani devletin en büyük ilkesini, devletin hizmet edeceği halkın diliyle söylemiş. "Deliye silah vermek neden doğru değildir" örneğinden hareket eden Eflâtun, adâleti "Herkesin kendi işlerinde kalıp yalnız kendi işleriyle uğraşması" olarak tarif etmektedir.⁵⁰ Yine el-Fârâbî'ye göre de adâlet, cisimlerin herbirisinin, kendi liyâkatının icaplarını îfâ etmesi ve o (şeyin) kendi nezdinde bulunan öteki şeyin maddesini bulup ona îade etmesi ve ötekinin nezdinde bulunan (kendi) maddesini geri almasıdır.⁵¹

Adâlet, bir kemâl sıfatıdır.⁵² Zîrâ Kur'ân-ı Kerîm'de adâlet sıfatından yoksun olan kişi dilsiz, âciz ve hiçbir işe yaramayan bir köleye benzetilerek böyle birinin adâlet

⁴⁸ el-Fârâbî, *es-Siyâsâtü'l-Medeniyye*, Haydarâbâd, 1346 h., s. 29-33; *er-Risâle fî Ârâi Ehli'l-Medîneti'l-Fâzıla*, (Nşr. Fuâd Sezgin I-CXX), Tarîhu'l-Ulûmi'l-Arabiyye ve'l-İslâmiyye, Frankfurt, 1419/1999, XIV, 17

⁴⁹ el-Fârâbî, *er-Risâle*, XIV, 38

⁵⁰ Eflâtun, *Devlet*, 4.B., (Çev. Selahattin Eyüpoğlu-M. Ali Cimboz), Remzi Kitabevi, İstanbul, 1980, s. 124

⁵¹ el-Fârâbî, *er-Risâle*, XIV, 33

⁵² Çağrı, a.g.md., I, 341

fazîletini kazanmamış, dolayısıyla doğru yolu bulmuş olanla bir tutulamayacağı bildirilmiştir.⁵³

el-Fârâbî'ye göre insan için bir kemâl mertebesi olan rasyonel adâlet yalnızca bir "Erdem Kenti"nde kazanılabilir. Böylece adâlet, insanın yaygınlaştırmaya çalıştığı erdemlerin en yücesidir ve siyâsî düzenin üzerine binâ olduğu temeldir. el-Fârâbî'nin "Cehâlet Kentleri" ismini verdiği diğer şehirlerde mutluluk arayışı haz düşkünlüğüne, dünyevî metâ seviyesine, güç ve debdebe merakına ve fetih hırsına dönüşmüştür, buralarda adâletin gerçekleşmesi imkânsızdır. Cehalet Kentleri'nin anlatımına hayli geniş yer veren el-Fârâbî'ye göre bunlardan bir kısmı erdemlerin öneminden habersizdir, bir kısmı ise erdemlerin varlığını bilmez; böylesi toplumlarda da zulüm kendini farklı derecelerde hissettirdiği için böyle kentlerde adâletin bambaşka bir anlamı vardır; bu da başkasını ezmektir. Terazinin ibresinin nerede duracağını fazîletler, vasıflar değil, gücü elinde bulunduranlar tesbit ederler; baskı altında yaşayanlar da "hayat teminatı ve can emniyeti" gibi mânâlara gelebilen bir tür "adâlet" isterler. Birbiri ile baş edemeyen iki güçlü bir araya geldiğinde de, menfaatleri aralarında pay ederler. Bu paylaşım rasyonel adâletten çok uzak bir cevr (zulüm) durumundan başka birşey değildir.⁵⁴

Adâletin, başkalarının gelişigüzel istek ve telkinlerinden etkilenmeyen istikrarlı bir doğruluk ve ahlâk kanununa itâatle gerçekleşen ruhî denge ve ahlâkî kemâl olması insanların gerek bu dünyada gerekse âhirette saadetini temin etmek içindir.⁵⁵

*"İşte onun için sen (tevhîde) davet et ve emrolunduğun gibi dosdoğru ol. Onların heveslerine uyma ve de ki: Ben Allah'ın indirdiği Kitab'a inandım ve aranızda adâleti gerçekleştirmekle emrolundum. Allah bizim de Rabbimiz, sizin de Rabbinizdir. Bizim işlediklerimiz bize, sizin işledikleriniz de sizedir. Aramızda tartışılabilecek bir konu yoktur. Allah hepimizi bir araya toplar, dönüş de O'nadır."*⁵⁶ Bu âyette Hz.

⁵³ en-Nahl 16/76

⁵⁴ el-Fârâbî, *er-Risâle*, XIV, 75-76

⁵⁵ İbn Sînâ, Ebû Alî el-Hüseyn b. Abdillâh b. Alî, *Rasâil fi'l-Hikmeti ve't-Tabîyyât*, Matbaatü'l-Cevâib, İstanbul, 1298 h., s. 107

⁵⁶ eş-Şûrâ 42/15

Peygamber'in adâlet sıfatını kazanabilmesi, daveti yani risâlet görevini yerine getirmesi, bu konuda insanların keyfi istek ve arzularını hesaba katmadan ilâhî emirlerin gösterdiği şekilde doğru olması ve Allah'ın önceki kitaplarda bildirdiği ebedî gerçeklere inanması şartına bağlanmıştır.

Adâlet kavramının kapsamına giren “Ahsen-i Takvîm”⁵⁷ ve “Tesviye”⁵⁸ tâbirleriyle dile getirilen denge (i'tidâl) ve âhenk İslâm filozoflarınca inâyet ve nizâm kavramlarıyla açıklanmıştır. Kâinatın her alanında var olduğunu kabul ettikleri nizâmı, tabiatı gereği medenî varlıklar sayılan insanların birbirleri arasındaki ilişkilerde de aramışlardır. Buna göre sosyal hayat zorunlu olarak fertler arasında ortak münasebetler kurulmasıyla gerçekleşir. Cemiyet yapısının oluşması ve sağlıklı bir şekilde işleyebilmesi bu münasebetlerin kanun (sünnet, şerâat) ve adâlet ilkelerine uygun düzenlenmesine bağlıdır; bu son durum da kanun koyucu ve adâlet icrâsına ihtiyaç gösterir. Evrenin düzenini sağlayan “İlk İnâyet”, toplum düzeninin gerçekleşebilmesi için adâleti icrâ edecek “sâlih bir insan”ın varlığını, böylece hayırlı bir sosyal düzenin kurulmasını mümkün kılmıştır.⁵⁹ Esasen İslâm felsefesinde, peygamberlik müessesesi kanun ve adâlet ilkelerine dayalı olarak bu sosyal nizâmın ilâhî inâyetin zaruri sonucu olduğu şeklindeki temel düşünceden doğmuştur. Bu sûretle siyâseti bir peygamber mesleği olarak gören İslâm düşünürleri, bu görevi üstlenenleri toplumun hem maddî hem de manevî gelişmesini sağlamakla yükümlü saymışlardır. Yöneticiler, toplumu ahlâk kurallarına ve sosyal düzene (âdet) uygun yaşamaya sevk etmek için kanunlar koyarken, aşırılıktan uzaklık demek olan adâleti daima gözetmelidirler. Bunun için kanunlar ne çok sert ne de çok yumuşak olmayacak şekilde bir denge (i'tidâl) taşınmalıdır.⁶⁰

⁵⁷ Bkz. et-Tîn 95/4

⁵⁸ Bkz. eş-Şems 91/7

⁵⁹ İbn Sînâ, *en-Necât fi'l-Mantıkı ve'l-İlâhiyyât*, I-II, Dâru'l-Cîl, Beyrut, 1412/1992, II, 166

⁶⁰ Çağrııcı, a.g.md., I, 341-343

2 - Ahlâk

Ahlâk planında adâlet, belli bir insan davranışı standardı oluşturan en âlî (yüksek) erdemlere tekâbül eden adâlettir. Ahlâkî adâletin insandan istediği, mümkün olan en yüksek standardı tutturması, o ölçüdeki iyiyi, güzeli, hayrı işlemesidir.⁶¹

İbn Miskeveyh (ö. 421/1030) adâletin ahlâkî cephesi ile doğrudan ilgilendiği için ahlâk teorisini irdeleyen düşünürlerin en önemlisi kabul edilebilir. *Tehzîbu'l-Ahlâk (Ahlâkın Güzelleştirilmesi)* isimli eserinin büyük bir bölümünü adâlete ayırmıştır. Yunan ahlâk teorilerinden (özellikle Eflatun ve Aristo'dan) ve yine Roma İmparatorluğu'nun son çağında eser vermiş bazı Yunan düşünürlerden yararlanmışır. Aristo gibi "adâlet" in erdemlerden bir şube olmayıp erdemin tamamı olduğunu düşünmektedir. Ve yine adâleti üç kısma ayırıp her kısmı şu şekilde tarif etmiştir:

a) Hak Teâlâ'ya Kulluk Borcunu Yerine Getirmek: Kerîm olan yüce Allah her varlığı özel bir şekilde yaratmış ve hepsinin yaşamasını sağlayacak hayat şartlarını vermiştir. Hadsiz nimetler ihsân etmiştir. O halde Hakk'a kulluk borcunun ödenmesi, nimet-i ilâhîye karşı şükür ve hizmet yollarına atılmak gerekir. Cenab-ı Hakk'a karşı olan kulluk borcumuzu ödemekte sürekli bir mücadeleye girişmek adâletin bir gereğidir.

b) İnsanlarla, Çevresiyle ve Komşusuyla Olan İlişkilerini Meydana Getiren Hakları Gözetmek: Devlet büyüklerine, emirlere, milletin büyüklerine, âlimlere **saygı**, emanetleri yerine getirmek, muâmelâtta ölçülü olmak ve sözlerde durmak gibi hususları gözetmek adâlet gereklerindedir.

c) Ebedî Âleme İntikâl Etmiş Olan Geçmişlerin Haklarını Gözetmek: Borçların ödenmesi, vasiyetlerin yerine getirilmesi, vakfedilmiş olan cemiyet yararına **binaların** tamirleri gibi hususlara dikkat etmektir.⁶² es-Seyyid Mehdî es-Sadr bunlara yöneticilerin adâletini eklemiştir. Çünkü O'na göre adâlet kavramı, en güzel şekilde, onların davranışlarında ifâdesini bulur. İnsan hayatı üzerinde çok daha etkin olur.

⁶¹ Haddûrî, a.g.e., s. 139

⁶² İbn Miskeveyh, Ebû Alî Ahmed b. Muhammed b. Ya'kûb el-Hâzin, *Tehzîbu'l-Ahlâk*, Kâhire, 1317 h., s. 98

Onların âdil olmaları ile insanlar kendilerini güvende hisseder. Barış egemen olur, huzur yaygınlaşır, yurttaşlar, yönetilenler mutlu olur.⁶³

İbn Miskeveyh'e göre Allah'a hizmet ve ibâdet üç çeşittir:

- 1- Namaz ve oruç gibi bedensel fiillerden oluşan doğru fiil.
- 2- Hakk Teâlâ'yı tevhîd ve marifet, varlık âlemindeki ilâhî âyetleri tefekkür, Allah'ın ihsânını tezekkür gibi nefislerle ilgili olan sahih itikâddır.
- 3- Halk ile ilişkilerinde insâf ve adâlet üzere olmak, emanetlerini yerine getirmek, topluma nasihat etmek, dini ve milletin namusunu korumak, düşmanlarla cihad ederek Allah'ın hükümlerini, dinini müdâfaa etmektir.⁶⁴

Yine İbn Misvekeyh'e göre hukemâ yanında adâlet üç şeyden oluşur:

a) Malların Taksîmi: İki kişi arasında bir mal taksîmi yapılacağı zaman eşit olarak bölmeli. Birinin hakkına tecâvüz etmemeli.

b) Muâmelâtta Adâlet: Alışveriş, icâre, rehin

c) Tedîbâta Yönelik Hususlarda Adâlet: Hadler, siyâsetler, kısaslar. Bunların herbirinde tenâsübe riâyet olunca adâlet hâsıl olur. Bir kimseye hakkını çiğneyerek zulmeden kişiye misliyle muâmele gerekir. Adâlette vasat mertebesi fazîlet olup icrâsında hiçbir tarafa meyletmeden vasatı korumak gerekir. Bu mertebeye "Allah'ın Terazisi" derler.⁶⁵

İslâm düşünürleri insanın ahlâkî mahiyetini nizâm fikrinden hareket ederek açıklamışlar ve bu alandaki adâleti öteki temel fazîletlerin uyumlu bir sonucu saymışlardır. İslâm ahlâkçılarınca benimsenen görüşe göre insan nefsinin düşünme veya bilgi gücü (el-Kuvvetü'n-Nâtıka, el-Âlime), öfke gücü (el-Kuvvetü's-Sebûiyye) ve şehvet gücü (el-Kuvvetü'l-Behîmiyye) olmak üzere üç temel gücünden üç fazîlet doğar. Bunlar sırasıyla hikmet, şecâat ve iffettir. Adâlet ise bu üç fazîletin gerçekleşmesiyle

⁶³ es-Sadr, es-Seyyid Mehdî, *Ehl-i Beyt Ahlâkı*, 3.B., (Çev. Vahdettin İnce), İnsan Yayınları, İstanbul, 2003, s. 110–111

⁶⁴ İbn Miskeveyh, a.g.e., s. 101

⁶⁵ İbn Miskeveyh, a.g.e., s. 93

kazanılan ve hepsini içine alan dördüncü temel fazîlettir.⁶⁶ İslâm ahlâkçıları, “Hikmet müminin yitiğidir.”⁶⁷ meâlindeki peygamber irşâdından hareketle, İslâm’ın temel prensipleri ile bağdaşabilen diğer görüşleri gibi yukarıda belirtilen fazîlet görüşünü de benimsemişlerdir.

el-Ğazâlî (ö. 505/1111)’ye göre, esasen Hucurât Sûresi’nin “*Müminler ancak Allah'a ve Resûlüne îmân eden, ondan sonra asla şüpheye düşmeyen, Allah yolunda mallarıyla ve canlarıyla savaşanlardır. İşte doğrular ancak onlardır.*”⁶⁸ âyeti bu temel fazîletleri ihtivâ etmektedir.⁶⁹ Düşünme, öfke ve şehvet kuvvetini ıslah ederek gösterilen yol üzere onları yerinde zapt edersen, sınırını aşmadan bu iki kuvvetin idâresini düşünme gücü emri altına alıp aklın ve fikrin idâresinde faaliyetlerini zapt etmek sûretiyle adâleti sağlamış olursun, işte bunun için yerler ve gökler bu adâletle durmaktadır. Nefsin temizliği, iyi ahlâkın övüngenisi adâletin tahakkukudur.⁷⁰

el-Ğazâlî’ye göre adâlet sıfatından murad edilen fazîlet, üç kuvvetin birbirini tanzim ve terkip ederek bütün güçlerini hâkim kılıp, iyi idâre etme halidir. Bu konuda el-Ğazâlî kral, askerleri ve halkını şu şekilde misâl gösterir. Kral ile askerleri ve kralın idâresi altındaki halkla iyi bir anlaşma içinde tertip ettiği nizâm üzere olmalarına rağmen, kralın ezici bir kuvveti vardır. Bu da askerlerin krala itâatkâr olup kralın bütün verdiği emirleri yerine getirmeleridir. İdâre ettiği halk da kralın idâresinden memnun olup, rızâ göstermeleridir. Adâlet, her yerde berdevâm olmakladır. Adâletin şehirde veya memlekette gerçekleşmesi için kral, askerler ve halk tam bir anlaşma içerisinde olmalıdır. Aynı şekilde bedende de bu sıfatların birbirine hayırlı işlerde yardım ederek, birbirine itâatkâr olmaları gerekir.⁷¹

⁶⁶ İbn Miskeveyh, a.g.e., s. 15; İbn Sînâ, *Rasâil*, s. 107; Ebussuûd, Muhammed b. Muhammed el-Amâdî *İrşâdu'l-Akli's-Selîm ilâ Mezâye'l-Kitâbi'l-Kerîm*, I-V, Dâru'l-Usr, Mısır, 1347/1928, III, 288; el-Âlûsî, Ebû'l-Fadl Şihâbuddîn Mahmûd b. Abdillâh b. Mahmûd el-Hüseynî, *Rûhu'l-Meânî fî Tefsîri'l-Kur'ânî'l-Azîm ve's-Seb'i'l-Mesânî*, I-IX, el-Matbaatü'l-Kübrâ, Bûlâk, 1301 h., IV, 431; et-Tabâtabâî, es-Seyyid Muhammed Hüseyin, *el-Mizân fî Tefsîri'l-Kur'an*, I-XXI, Müessesetü'l-A'lemî, Beyrut, 1411/1991, I, 369

⁶⁷ et-Tirmizî, *el-İlim*, (19), 2687; İbn Mâce, *ez-Zühd*, (15), 4169

⁶⁸ el-Hucurât 49/15

⁶⁹ el-Ğazâlî, Ebû Hâmid Huccetü'l-İslâm Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Ahmed et-Tûsî, *İhyâ'u Ulûmi'd-Dîn*, I-IV, el-Matbaatü'l-Halebî, Mısır, 1337 h., III, 48

⁷⁰ el-Ğazâlî, *Mizânü'l-Amel*, Dâru'l-Maârif, Mısır, 1964, s. 234

⁷¹ el-Ğazâlî, *Mizân*, s. 272

Eflatun'a ait olan ve Aristo tarafından ısrarla üzerinde durulan “her fazîlet, ifrât ve tefrîttten ibâret iki rezîletin ortasıdır” şeklindeki vasat ve i'tidâl görüşü İbn Sînâ (ö. 428/1037) ve İbn Miskeveyh gibi bir kısım İslâm düşünürü tarafından ilk üç fazîlet (hikmet, şecâat, iffet) ile birlikte adâlet fazîletine de uygulanmış, adâletin, şer'an yasak olduğu halde, bir kimsenin hakkına tecâvüz edip, ya ırz ya mal ya da nefesine zarar vermek olan “zulüm” ve bir kimsenin kendisi hakkında meydana gelen her çeşit zulme boyun eğmek ve onu kabul etmek sûretiyle nefesine rezîletin bulaşmasına, himmet ve gayretinin azalması ile, bu sefaletle razı olması anlamındaki “inzilâm” diye isimlendirilen iki rezîletin ortası olduğu belirtilmiştir. Buna karşılık amelî kuvvetin i'tidâli olan adâlet fazîletinin sadece zıddının bulunabileceği, bunun da zulüm (cevr) olduğu görüşü yaygındır.⁷² Bu konuda el-Ğazâlî'de şöyle der: “Adâlet sıfatı kaybolursa bundan fazlalık veya eksiklik (ifrât ve tefrît) şeklinde iki taraf doğmaz, sadece zıddı ve karşıtı doğar; o da cevrdir.”⁷³ Adâletin tahakkukunda tertipli veya tertipsiz olması veya onun ortası diye bir mu'tedil nokta yoktur. Adâletten anlaşılan mânâ mutlakdır, mutlak adâletin herşeyde devamıdır. Bunun için bu mutlak adâletle yerler, gökler ayakta durmaktadır. Şu gördüğümüz kâinat bir şahıs gibi nizâm ve intizâm içinde hareket edip adâleti devam edip gidiyor. Bu kuvvetler, iyi sıfatlar birbiri ile yardımlaşarak bu adâletin tahakkukunu ve daima hüküm sürmesini sağlamalıdır.⁷⁴

Bütün ahlâkî fazîletleri dört esasa dayandırıp dört ana başlık altında inceleyen İslâm ahlâkçıları adâletten doğan diğer fazîletleri çeşitli isimler altında ele almış ve değişik sayılarla sınırlandırmışlardır. Örneğin klasik ahlâk kitaplarının en son örneklerinden olan *Ahlâk-ı Alâî'de* “Adâletin Çeşitleri” başlığı altında⁷⁵ verilen ve büyük ölçüde İbn Miskeveyh'in “*Tehzîbu'l-Ahlâk*”ına⁷⁶ dayandığı anlaşılan liste şu şekildedir: Sadâkat (saf dostluk), ülfet (karşılıklı anlaşma ve sevişme), vefâ (hakka bağlılık), şefkat (başkalarının dertlerini paylaşmak), sıla-i rahim (yakınları ile ilgilenmek), mükâfât (iyiliğe fazlasıyla karşılık vermek), hüsn-i şerîke (ortak işlerde dürüst hareket etmek), hüsn-i kazâ (hakları güzellikle ödemek), teveddüd (yakınların ve

⁷² İbn Miskeveyh, a.g.e., s. 23; Kınalızâde, a.g.e., s. 54-67

⁷³ el-Ğazâlî, *İhyâ*, III, s. 47; Hâdimî, Muhammed-Alî b. Emrullah, *İslâm Ahlâkı*, Hakikat Yayınevi, İstanbul, 1992, s. 33

⁷⁴ el-Ğazâlî, *Mizân*, s. 273

⁷⁵ Kınalızâde, a.g.e., s. 61

⁷⁶ İbn Miskeveyh, a.g.e., s. 18

erdemli kişilerin dostluğunu kazanma), teslim (herşeyi ile ilâhi irâdeye dayanmak), tevekkül (Allah'a güvenmek), ibâdet (kulluk etmek). Yalnız İbn Miskeveyh vefâ, şefkat, teslim ve tevekkülü zikretmemesine rağmen kini terketmek maddesini eklemiştir.⁷⁷

3- Kelâm

Adl, Allah'ın isimlerinden biri⁷⁸ olarak kullanıldığında mübâlağa ifâde eden bir sıfat olup “çok âdil, asla zulmetmeyen, hakkâniyetle hükmeden, haktan başkasını söylemeyen ve yapmayan” anlamına gelir.

İslâm filozofları adl sıfatını “Allah'ın her varlığa lâyük olduğu imkân ve kabiliyetleri bahşetmesi” anlamına gelen “inâyet” ve “cömertlik” kavramlarıyla açıklamışlardır. İbn Teymiyye (ö. 728/1328) de adl'e “Allah'ın yarattıklarına nimet vermesi ve ihsânda bulunması” mânâsını verirken sözlerine şunları da eklemiştir: “Bu yüzden O her hamde lâyuktur. O, Necm Sûresi'nde çeşitli kudretlerini zikretmektedir.”⁷⁹ Ehl-i sünnet'in çoğuna göre Allah'ın zâtıyla kâim olan adl ve ihsân sıfatı vardır.⁸⁰

el-Ğazâlî, Allah'ın adâletinin ne anlama geldiğini bilmeden onun âdil olduğunu anlamının, fiillerini, yaratıp idâre ettiği kâinatı tanımadan da adâletini kavramanın mümkün olmadığını söyler ve kâinatın tanınması konusunda çeşitli örnekler verir. Bu örneklerden biri de mikrokosmos olan insanın vücûduyla ilgilidir. Meselâ insan gözü şu anda olduğundan başka hiçbir durumda gereği gibi işlev göremezdi. O (Allah), gözü, bedenimizde ona en uygun olan yere yerleştirdi. Onu başımızın arkasında, ayağımızın ya da elimizin üzerinde ya da başımızın üstünde yaratsaydı, bu açıkça ona isâbet eden bir kusur ve onu yaralanmalara maruz bırakan birşey olurdu. Hiçbir şey, herhangi bir yerde, özel olarak bir yer için kastedilmeden yaratılmamıştır. Burnu Allah yüzün ortasında yarattı. Alında veya yanakta yaratsaydı, eksikliği faydasını gölgelerdi.⁸¹

⁷⁷ İbn Miskeveyh, a.g.e., s. 18; et-Tabâtabâî, a.g.e., I, 370; Hâdimî, a.g.e., s. 37-38

⁷⁸ et-Tirmizî, *ed-Daavât*, (83), 3507; İbn Mâce, *ed-Duâ*, (10), 3861

⁷⁹ İbn Teymiyye, Ebû'l-Abbâs Takiyuddîn Ahmed b. Abdilhalîm b. Mecdiddîn Abdisselâm el-Harrânî, *Mecmû'u Fetâvâ*, I-VIII, (Nşr. Abdurrahman b. Muhammed el-Kâsımî), Matbaatü'l-Maârif, Riyâd, 1381 h., VIII, 31

⁸⁰ el-Fârâbî, *er-Risâle*, XIV, 17; İbn Teymiyye, a.g.e., VIII, 127

⁸¹ el-Ğazâlî, *el-Maksadu'l-Esnâ Şerhi Esmâillâhi'l-Husnâ*, Matbaatü Tekaddüm, Mısır, 1322 h., s. 69

Kâinattaki bütün nesnelere olaylardaki hikmet ve adâleti kavramak konusunda beşerî bir aczin bulunduğu kabul edilmekle birlikte (hikmet, şer), bütün müslüman âlimler Allah'ın âdil olduğu noktasında ittifak etmişlerdir. Ancak adl sıfatının yorumu konusunda Mu'tezile âlimleriyle diğer İslâm bilginleri arasında farklı görüşler ortaya çıkmıştır.⁸²

İlm-i Kelâm'da zulüm kavramıyla birlikte mütâlaa edilen adl prensibi, Mu'tezile ile diğer itikâdî mezhep mensupları arasında münâkaşa konusu olan "hüsün, kubuh, vucûb, şer, istitâat ve teklîf" gibi konularla yakından alakalıdır.⁸³ Mu'tezile kelâmcılarından el-Kâdî Abdulcebbar (ö. 425/1025), *el-Muğnî fî Ebvâbi't-Tevhîd ve'l-Adl* isimli eserinin altıncı cüzünün birinci kısmını *et-Ta'dîl ve't-Tecvîr* adıyla bu konuya tahsis ederken, *Şerhu'l-Usûli'l-Hamse* adlı eserinde adâlet ve zulüm meselesine ayrıca temas etmektedir. *el-Muğnî*'nin adı geçen cüzünde el-Kâdî Abdulcebbar, daha çok fiillerin hasen ve kabîh olarak nitelenmesine yer ayırmaktadır. Burada hasen ile kastolunan adâlet, kabîh ile amaçlanan da zulüm olmaktadır.⁸⁴

"Adl" esası, Mu'tezile'nin beş esasından biri olarak, diğer meseleleri de şâmilidir; fakat esas itibarıyla kader akîdesini veya irâdeyi temsil eder; Çünkü Allah, insanları sorumlu olmadıkları fiillerinden dolayı cezâlandırırsaydı adâletsiz olurdu. "Ehlu'l-Adl" veya "Adliyye" tabiri bu esasla irtibatlıdır.⁸⁵ Bu isimlendirmeye ilâve olarak "Ashâbu'l-Adl" ismini almalarının sebebi Mu'tezile âlimlerinin, Allah'ın adâlet sahibi olduğunu sadece kendilerinin ispat ettiğini savunmalarıdır. Onlar kendilerini "ilâhî adâletin doğru olarak anlaşılmasını sağlayanlar" anlamında "Ensâru'l-Adâleti'l-İlâhiyye" olarak tanıtmışlardır.⁸⁶

Mu'tezile'nin önde gelenlerince tespit edilen beş esas şunlardan ibârettir:

1- Tevhîd

⁸² Topaloğlu, Bekir, "Adl", DİA, İstanbul, 1988, I, 387

⁸³ Kılavuz, Ahmet Saim, "Adl", DİA, İstanbul, 1988, I, 388

⁸⁴ el-Kâdî Abdulcebbar, Ebû'l-Hasen b. Ahmed b. Abdilcebbar el-Hemedânî, *el-Muğnî fî Ebvâbi't-Tevhîd ve'l-Adl*, I-XVII, (Thk. Ahmed Fuâd el-Ahvânî), Matbaatü'l-Mısır, Mısır, 1382 /1962, VI, 3; Gölcük, Şerafeddin-Toprak, Süleyman, *Kelâm*, 4.B., Tekin Kitabevi, Konya, 1998, s. 243-244

⁸⁵ Watt, W. Montgomery, *İslâm Düşüncesinin Teşekkül Devri*, 2.B., (Çev. Ethem Ruhi Fırlı), Birleşik Yayıncılık, İstanbul, 1998, s. 286

⁸⁶ Kılavuz, a.g.md., DİA, I, 388

- 2- Adâlet
- 3- Va'd ve Va'id
- 4- el-Menzile beyne'l-Menzileteyn
- 5- Emr-i bi'l-Ma'rûf ve Nehy-i ani'l-Münker⁸⁷

el-Kâdî Abdulcebbâr adl prensibi hakkında: “Beş esastan ikinci esasa gelince o; adl hakkında konuşmadır. O da Allah Teâlâ hakkında câiz olan ve olmayan fiillerle ilgilidir. Bu nedenle adl hakkında, tevhîd hakkındaki görüşlerden sonra getirmeyi uygun gördük” der.⁸⁸

Allah'ın öz (adâlet) ve sıfatları (tevhîd Allah'ın tek olarak mevcûdiyetini belirtir) ile ilgili olan ilk iki prensip, Mu'tezile kapsam ve metodunun dayandığı prensipler olması itibariyle, Mu'tezililer ile muârizları arasında çetin tartışmalara yol açmıştır. İlahiyat söyleminde bir yöntem olarak akıl yeni birşey değildir, Kaderiyeciler tarafından kullanılmıştı. Mu'tezile ise onu sadece yeniden vurgulamış oluyordu. Asıl tartışmayı başlatan ve havayı kızıştıran Mu'tezile düşüncesinde merkezî bir yer işgal eden “Tevhîd” ve “Adâlet” kavramlarıydı.⁸⁹

Mu'tezileliler, Haricî ve Kaderiyeci görüşün bir uzantısı olarak, insanın âdil veya zâlimâne tüm fiillerinin sahibi ve sorumlusu olduğunu, binâenaleyh âhirette bununla ilgili olarak cezâ ve mükâfât göreceğini iddia etmekteydiler. İlk Kaderiyeciler ve Cebriyeciler adâletin ilâhî ve Tanrı'nın da onun menbaı olduğu konusunda mutâbık olmalarına rağmen ilâhî adâletin yeryüzünde nasıl icrâ olunacağı konusunda ihtilafa düşmekteydiler. Mu'tezile'den önce bu konuda verilmiş üç cevaptan ilki herşeyi Tanrı'nın evvelce tayin ettiğini ileri süren Cebriye görüşüne Kur'ân'dan ve hadisten, insan ve insanın fiillerinin Allah tarafından yaratılmış ve insanın dünyadaki hayatının da Allah'ın ilâhî irâdesinin tecelliyâtından olduğuna dair deliller getirilmekteydi. Yine metinlerde hayli delili olan Kaderiye görüşüne göre insan, fiillerinin fâili idi ve onlardan dolayı da kendi başına sorumluydu. Üçüncüsü; “Hayır Allah'ın, şer ise insanın eseridir” şeklindeki görüş Hasan-ı Basrî (ö. 110/728)'nin “orta yol”u idi. Gerek Cebriye'nin

⁸⁷ el-Kâdî Abdulcebbâr, *Şerhu'l-Usûli'l-Hamse*, 2.B., (Nşr. Abdülkerîm Osmân), Mektebetü Vehebe, Kâhire, 1408/1988, s. 123

⁸⁸ el-Kâdî Abdulcebbâr, *Şerh*, s. 301

⁸⁹ Haddûrî, a.g.e., s. 75

“önceden tayin” öğretisini, gerekse Basrî'nin insanı kısmen sorumlu tutan tavrını reddeden Mu'tezililerin önerdikleri yeni bir adâlet teorisinin esasî adâleti çift düzeyli olarak (ilâhî ve beşerî) görmeleridir. İlâhî adâlet Tanrı'nın, beşerî adâlet de insanın yarattığı adâlettir.⁹⁰

Mu'tezile ilâhî adâletin efdal olduğunda diğer ilâhiyatçılarla muvâfakat halindedir. Fakat vahiyde mündemiç adâlet yanında onlara göre adâlet, akıl ile de kavranabilir. Akıl, insana vahye uygun adâleti gerçekleştirmenin yolunu gösterdiğinde bu iki adâlet görüşü birbiriyle ilintilidir. Yani Mu'tezili adâlet doktrini, iki adâlet standardının varlığını benimsemektedir: Terazisini (kıyâmet günü gerçekleşecek mükâfât ve cezâyâ dayalı olarak) şerîatin teşkil ettiği (suç karşılığı cezâ, iyilik karşılığı mükâfât ölçüsüne dayalı) ilâhî adâlet ve yeryüzünde insan davranışı için kurulmuş teraziye dayalı aklî adâlet.⁹¹

Mu'tezilenin aklî adâlet öğretisinin kapsam ve karakterini tayin eden üç prensipten söz edilebilir:

- 1- **Rasyonalizm:** Adâleti aklın tayin etmesi keyfîyeti.
- 2- **İstemlilik (İhtiyâr):** İnsan fiillerinin hür irâde sonucu olması keyfîyeti.
- 3- **Sorumluluk:** İnsanın adâlet ile zulüm arasında yaptığı seçime göre neticede ödüllendirilecek yahut cezâlandırılacak olması keyfîyeti.⁹²

İnsan adâlet arayışı içinde aklını kullanmaya itilmektedir ama detaylarda şerîata tabi olabilir. Akıl sayesinde insan genel olarak iyiyi ve kötülük ayırabilir; şerîata bakarak da yasaklanan ve mübâh kılınan fiillerde ifâdesini bulmuş özel hayrı ve özel şerri görebilir. Akla göre, medh veya yarar sağlayan veya bir zararı engelleyen fiil “iyi”dir, ayıplamaya yol açan, çok az yarar sağlayan, zarar da getirebilen fiiller ise “kötü”dür.⁹³

⁹⁰ Haddûrî, a.g.e., s. 65-66

⁹¹ Haddûrî, a.g.e., s. 72

⁹² Haddûrî, a.g.e., s. 66

⁹³ el-Kâdî Abdulcebâr, *el-Muğnî*, VI, 18-30, 31-36

el-Kâdî Abdulcebbar'a göre âdil bir fiil, kişinin başka insanların yararına tercih edip, kendi menfaatini gözetmediği harekettir. Örneğin yemek, içmek veya ibâdet etmek âdil fiil kapsamında değildir. Zîrâ bu fiillerin müstefidi; onları îfâ eden kişidir. Dînî yahut hukûkî bir görevin yerine getirilmesi, kişinin şer'an vahyî adâlet gereğince cezâlandırılmasını veya mükâfâtlandırılmasını celbedecek bir durumdur. Ayrıca hâkimlik mevkiinde bulunması kişinin âdil damgasını yemesi için yeterli olmayacaktır; o konumda âdil sıfatının gereği, kimse aleyhinde haksız bir karar vermeme keyfiyetidir; yani kimseyi de kayırmış olmamaktır. Genel planda âdil fiiller başka kimselerin halini iyileştiren fiillerdir, bu fiilleri işleyen de âdil kişidir.⁹⁴

Mu'tezile Allah'ın fiillerinin tümünün âdil fiiller olduğu öncülünde mutâbıktır. Zîrâ zulüm karşılığı cezâ dâhil O'nun yaptığı herşey, insanın menfaati içindir.⁹⁵

Mu'tezile'ye göre Allah, âdil ve hakîmdir. O'ndan çirkin iş sâdır olmaz. O'nun bütün fiilleri güzeldir. Allah çirkin işin çirkinliğini bilir, ama onu seçmez. Böylece Allah ile insanı kıyaslayan Mu'tezile'nin dayandığı nokta insanın bir işin fenalığını bildikten sonra onu yapmamasıdır. Buradan hareketle Allah'ın da işin kötü oluşunu bildiğini, dolayısıyla onu yapmadığını söylemektedirler.⁹⁶ Onlara göre Allah'ın zulmü işlememesinin sebebi, insanın fiillerinde zulmün bulunuşudur. Eğer Allah, insanın fiillerinin yaratıcısı olmuş olsaydı, bu takdirde O'nun zâlim olması gerekirdi. Oysa O, bundan münezzehtir.⁹⁷ Allah kendisini zulümden nefyetmekte ve bununla kendi zâtını methetmektedir.⁹⁸

“Şüphe yok ki Allah zerre kadar haksızlık etmez. (Kulun yaptığı iş, eğer bir kötülük ise, onun cezâsını adâletle verir.) İyilik olursa onu katlar (kat kat arttırır), kendinden de büyük mükâfât verir.”⁹⁹

⁹⁴ el-Kâdî Abdulcebbar, *el-Muğnî*, VI, 48-51; *Şerh*, s. 132

⁹⁵ el-Kâdî Abdulcebbar, *el-Muğnî*, VI, 49

⁹⁶ el-Kâdî Abdulcebbar, *Şerh*, s. 302

⁹⁷ el-Kâdî Abdulcebbar, *Şerh*, s. 345

⁹⁸ el-Kâdî Abdulcebbar, *Şerh*, s. 315

⁹⁹ en-Nisâ 4/40

*“Kim iyi bir iş yaparsa, bu kendi lehinedir. Kim de kötülük yaparsa aleyhinedir. Rabbin kullara zulmedici değildir.”*¹⁰⁰

*“Kitap ortaya konmuştur: Suçluların, onda yazılı olanlardan korkmuş olduklarını görürsün. "Vay halimize! derler, bu nasıl kitapmış! Küçük büyük hiçbir şey bırakmaksızın (yaptıklarımızın) hepsini sayıp dökmüş!" Böylece yaptıklarını karşılarında bulmuşlardır. Senin Rabbin hiçkimseye zulmetmez.”*¹⁰¹

Özetle Mu'tezile'nin adâlet prensibinin temelinde insanın, fiillerini yapmada hür olduğu ve Allah'ın çirkin, kötü olanı yaratmayacağı görüşü vardır. Onlara göre insanlar hür olup irâdî fiillerini isteme ve yapma kudretine sahiptirler. Bu fiillerin yaratılmasında Allah'ın hiçbir dahli söz konusu değildir. İnsan fiillerinde hür olmasa ve insanın fiillerini Allah yaratmış olmasaydı, insanın o fiillerden sorguya çekilmesi ve cezâ görmesi adâlet prensibiyle bağdaşmazdı. O zaman kulun sorumlu olmaması gerekirdi.¹⁰² Ancak Mu'tezililer bu prensibe dayanarak, insanın kendi fiillerini yarattığını ileri sürmüşlerse de, Allahu Teâlâ'yı âcizlikten tenzih etmeyi ihmal etmemişler ve bu konuda şöyle demişlerdir: İnsanın yaratıcılığı, Allah'ın insan için yarattığı ve insana sağladığı bir güçle olmaktadır. Veren O'dur. Dolayısıyla verdiği gücü geri almaya da tam mânâsıyla güç yetirir. Kula verdiğini teklîf (sorumluluk) sağlansın diye vermiştir.¹⁰³ Zaten Mu'tezililer, tevhîd ve adl sıfatlarını, eşsizlik belirttiği için kabullenmişler ancak insânî erdemler için de kullanılan diğer sıfatları reddetmiş, tevhîd ve adl sıfatlarının bütün diğer sıfatları kapsadığını söylemekle yetinmişlerdir.¹⁰⁴ Mu'tezile'ye göre adâlet prensibinin bir neticesi olarak kul için hayırlı ve elverişli olanı yaratmak Allah'a vâcibdir. İyilik yapana mükâfât, kötülük yapana cezâ vermek adâleti gereği Allah için zarûrdür. O'nun hikmeti kulların iyiliğine riâyet etmeyi gerektirir.¹⁰⁵ Mu'tezile'nin ilâhî adâlete olan sarsılmaz inançları, Allah'ı zorunlu olanı işlemekten muaf tutmakla birlikte yan yana düşünülemezdi ve bu mantıksız olurdu. Çünkü zorunlu, bir eylemin bizzat doğasından çıkıyorsa, o zaman bu eylemleri yapmak, Allah'a da zorunlu olmalıydı. Fakat Mu'tezilî bakış açısından en âdil olanı yapma zorunluluğu,

¹⁰⁰ Fussilet 41/46

¹⁰¹ el-Kehf 18/49

¹⁰² Gölcük-Toprak, a.g.e., s. 47

¹⁰³ Ebû Zehra, Muhammed Ahmed, *Târîhu'l-Mezâhibi'l-İslâmiyye fi's-Siyâseti ve'l-Akâidi ve Târîhu'l-Mezâhibi'l-Fıkhîyye*, el-Matbaatü'l-Nemûzeciyye, Mısır, tsz., s. 212

¹⁰⁴ Haddûrî, a.g.e., s. 69

¹⁰⁵ Kılavuz, *Anahatlarıyla İslâm Akâidi ve Kelâm'a Giriş*, Ensar Neşriyat, İstanbul, 1998, s. 118

Allah'ın ahlâkî bir normla sınırlı olduğu ya da en azından onu gözettiği anlamına gelir.¹⁰⁶

Adl esası, Allah insanları sadece sorumlu oldukları fiiller için cezâlandırır şeklindeki bir iddiada bulunmanın ötesinde, diğer muhtelif hususlarda Allah'ın kötülük işlemeyeceğine delâlet edecek bir tarzda da ele alınmıştır.¹⁰⁷ Teodise, ilâhî adâletin varlıktaki pek çok kötülük sebebiyle tehlikeye girmeden devam edeceğini gösterme çabasına delâlet eder. Adâlet ve kudret, teodisenin çatallı klasik ikilemini oluşturur. Kötülük olgusu, bu sıfatları tartışmanın içine çeker. Bu ikilem çözülürken, kötülük, Allah'ın adâletini ve kudretini zedelemeksizin makul bir şekilde ele alınmalıdır. Çözüm, mutlak kudret üzerine çok büyük bir vurgu yaparsa, adâlet zarar görecektir; buna karşın, adâlet üzerine aşırı vurgu yaparsa, mutlak kudret sınırlandırılmış olacaktır.

Teodise, İslâm'da, ilk önce Allah'ın mutlak kudretine vurgu yapan Tanrı anlayışlarına tepki olarak formüle edildi. Bu ilk formülasyonlar, özellikle tamamen nassa dayalı mutlak kudret fikrini akılcı bir ilâhî adâlet düşüncesiyle yumuşatmaya çalışan Mu'tezili kelâm ekolüyle özdeşleşti. Bu teşebbüs, ilk kelâmcıların birçoğunun gözünde aşırı bulundu ve bu yüzden ona karşı aşırı bir tepki başladı.¹⁰⁸

Mu'tezililer tarafından canlı bir biçimde öne sürülen bütün ana akîdelerden tipik Mu'tezili akîde olan ilâhî adâlet tezi yüzeysel bakıldığında oldukça zararsızdır; çünkü bu Allah'ın kusursuz adâletinin, yani her türlü adâletsizlikten mutlak anlamda berî oluşunun güçlü tarzda öne sürülmesinden başka birşey değildir. Fakat kavram ciddi bir sorun ortaya çıkarıyor; çünkü diğer yüzünden bakıldığında insan sorumluluğu ve netice olarak da insan hürriyeti mânâsına gelmektedir. Böyle anlaşıldığında, tezin Allah'ın mutlak hükümlerini ve mutlak gücünü önemli ölçüde zedelemesi kaçınılmazdır. Asıl olarak, ilâhî adâlet tezi, insanın kötü fiillerinin sorumluluğunu Allah'tan insana aktarmak niyeti ile ortaya atılmıştı. Fakat bu kısa sürede insanın her yaptığını kendi gücü ve sorumluluğu ile yaptığı, kısaca insanın kendi fiillerinin

¹⁰⁶ Ormsby, Eric Lee, *İslâm Düşüncesinde İlâhî Adâlet Sorunu (Teodise)*, (Çev. Metin Özdemir), Kitâbiyât, Ankara, 2001, s. 228–235

¹⁰⁷ Watt, a.g.e., s. 295

¹⁰⁸ Ormsby, a.g.e., s. 15-16-28

yaratıcısı olduğu şeklindeki dindışı görüşe yol açtı.¹⁰⁹ Muârizlara göre Mu'tezililerin akla verdikleri yer, vahyi aklın gerisine atmak anlamı taşımaktadır.

Mu'tezile insan irâdesinin hürlüğünün ve beşerî sorumluluğunun ateşli savunucusuydu. Fakat o, bunu Allah'ın kudreti fiiliyle çatıştığını sandı; çünkü ilâhî kudret, ilâhî adâlet fikrine ters düşüyordu. Bu yüzden Mu'tezileye mensup olanlar, bazı insanlarca varılmış olan adâlet ve iyilik anlayışını Allah'a yüklemeye çalışan hümanistler olarak kabul edilip, tel'in edildiler.¹¹⁰

Mu'tezile adâleti hür irâdeye yüklemekle kaçınılmaz olarak Allah'ın adâlet ve irâde sıfatlarının mânâ ve kapsamını değiştiriyor, böylelikle bu sıfatları hür irâdenin gölgesine terk ediyor, insana kaderini etkileyen her keyfiyeti aklı ile sonuca bağlamak gücünü veriyordu. Belki gâye bu değildi, ama Mu'tezililer adâlete çift perspektiften (ilâhî ve beşerî) bakmakla Allah'ın insanî meselelerle olan ilgisini, karşılıklılık esasına göre kıyâmet günü insanı yargılayan, mükâfâtlandıran veya cezâlandıran hâkim rolüne ircâ etmiş olmaktaydılar.¹¹¹

Ehl-i Sünnet'in adâlet anlayışına gelince, itikâdî mezheplerin görüşlerinin temelini oluşturan Ebû Hanîfe (ö. 150/767) de dâhil bütün fakîhler, adâletin şerîata göre tanımlanması gerektiğinde hemfikirdirler. Mufassal bir fıkıh sistemi geliştiren İmâm Şâfiî (ö. 204/819) ise adâleti, "Allah'a itâati öngören davranış" diye tanımlayarak fakîhlerin tavrını dile getirmiş oluyordu.¹¹² Şâfiî fikhını benimseyen el-Eş'arî (ö. 324/935-936) de hukûkî adâlet konusunda İmâm Şâfiî'nin tavrını kabul ediyordu; fakat ilâhiyat açısından konunun daha karmaşık olduğunun da farkındaydı. Eş'arî doktrininde adâlet Mu'tezile'nin tersine insanın hür irâdesine tâbi birşey değildir, zîrâ Allah "herşeyin" yaratıcısıdır ve beşerî yahut aklî adâlet diye birşey yoktur.

"(O esnada) şimşek sanki gözlerini çıkaracakmış gibi çakar, onlar için etrafi aydınlatınca orada birazcık yürürler, karanlık üzerlerine çökünce de oldukları yerde

¹⁰⁹ Izutsu, Toshihiko, *İslâm Düşüncesinde İmân Kavramı*, 2.B., (Çev. Selahattin Ayaz), Pınar Yayınları, İstanbul, 2000, s. 243

¹¹⁰ Fazlur Rahman, *İslâm*, 6.B., (Çev. Mehmed Dağ- Mehmed Aydın), Ankara Okulu Yayınları, Ankara, 2000, s. 329

¹¹¹ Haddûrî, a.g.e., s. 79

¹¹² eş-Şâfiî, Muhammed b. İdrîs, *er-Risâle*, (Thk. Abdulfettâh b. Zâfir), Dâru'n-Nefâis, Beyrut, 1419/1999, s. 46

kalırlar. Allah dileseydi elbette onların kulaklarını sağır, gözlerini kör ederdi. Allah şüphesiz herşeye kadirdir.”¹¹³

“Şüphesiz Allah (hakkı açıklamak için) sivrisinek ve onun da ötesinde bir varlığı misâl getirmekten çekinmez. İmân etmişlere gelince, onlar böyle misâllerin Rablerinden gelen hak ve gerçek olduğunu bilirler. Kâfir olanlara gelince: Allah böyle misâl vermekle ne murat eder? derler. Allah onunla birçok kimseyi saptırır, birçoklarını da doğru yola yöneltir. Verdiği misâllerle Allah ancak fâsıkları saptırır (çünkü bunlar birer imtihandır).”¹¹⁴

“İşte Rablerinin emrine uyanlar için en güzel (mükâfât) vardır. Ona uymayanlara gelince, eğer yeryüzünde olanların tümü ile bunun yanında bir misli daha kendilerinin olsa, (kurtulmak için) onu mutlaka feda ederler. İşte onlar var ya, hesabın en kötüsü onlardır. Varacakları yer de cehennemdir. O ne kötü yataktır!”¹¹⁵

Adâlet, Allah’ın irâdesinin bir ifâdesidir ve insandan “iyi” olduğu tespit olunmuş şeyi yapması istenmektedir; insan için neyin iyi olduğunu bilen de Allah’tır. Yani bu öğretide kişiye isâbet edecek hayrın çerçevesini çizen umûmî hayır ilkesi îmâ olunmaktadır ve kişinin çıkarına öncelik verildiği ve o çıkar umûmî hayırla çeliştiği zaman şer ve zulüm zuhûr edecektir.¹¹⁶

Herşeyi yaratan Allah, zulmün de yaratıcısıdır; ama bu zulüm kendisi için değil, zulmü isteyen insan için yaratılır, neticede insan tarafından kesbedilir. Bundan dolayı başkası için yaratılan zulüm yüzünden Allah Teâlâ zâlim olamaz. Bu durum, Allah’ın yarattığı diğer fiillerle kıyaslandığında daha iyi anlaşılır. Örnek olarak Allah’ın şehveti yaratmasıyla O’nun şehvetli olduğu nasıl düşünülemezse, aynı şekilde zulmü yaratmasıyla zâlim olacağı da düşünülemez.

Adâlet ve zulüm meselesinde Ebû Mansûr el-Mâturîdî (ö. 333/944)’nin anlayışı şöyle özetlenir: “Allah zulme kudreti olmakla vasıflanmaz. Çünkü muhal O’nun kudreti dâhiline girmez.” Mâturîdî kelâm bilginlerinin bu probleme bakış açıları aklî yönden

¹¹³ el-Bakara 2/20

¹¹⁴ el-Bakara 2/26

¹¹⁵ Ra’d 13/18

¹¹⁶ Haddûrî, a.g.e., s. 82-83

olmaktadır. Allah'ın adâlet ve hikmet sahibi, zulüm, taşkınlık ve haksızlık yapmaktan uzak oluşunda ittifak vardır. Fiillerin hasen ve kabîh oluşlarıyla yakından ilgili olan adâlet ve zulüm konusunda Mâtürîdî okulunun görüşü, Allah'ın yaptığı fiilin çirkinlikle vasıflanıp vasıflanamayacağı noktasında olup, fiillerindeki bu durumun aklen bilineceği tarzındadır.¹¹⁷

4- Tasavvuf

Adl, herşeyi kendi yerine koymak demektir.¹¹⁸ Adâlet, bir tasavvufi terim olarak “ilk varlık”, “hakikat-ı Muhammediyye” diye tabir olunmuştur.

Bazı mutasavvıflar, “O, gökleri ve yeri hak (ve hikmet) ile yaratandır. "Ol!" dediği gün herşey oluverir. O'nun sözü gerçektir. Sûr'a üflendiği gün de hükümlerlik O'nundur. Gizliyi ve açığı bilendir ve O, hikmet sahibidir, herşeyden haberdardır”¹¹⁹ âyetindeki “hak” kelimesinin “adl” olduğunu anlamışlar ve bunun hakikat-ı Muhammediyye olduğunu öne sürmüşlerdir. “Adl” kelimesini bu şekilde tasavvufi mânâda ilk kullanan sûfî, et-Tüsterî (ö. 283 h.)’dir. Gerçi o, hakikat-ı Muhammediyye kavramından açıkça bahsedip bunun ibdâ’ ve yaratma vesilesi olduğunu söylememiştir. Ancak Hz. Âdem (a.s.)’in yaratılışını açıklarken Hz. Muhammed (s.a.v.)’in şeref itibarıyla Hz. Âdem (a.s.)’den önce geldiğini ve “rûhânî baba” (ebû'l-Ervâh) olduğunu söylemesi, onun hakikat-ı Muhammediyye fikrine yaklaştığını gösterir.¹²⁰

İbn Berrecân (ö. 536/1142), “el-Hakku'l-Mahlûk bih” (sayesinde mahlûkatın yaratıldığı gerçek, yaratma vasıtası) nazariyesiyle “adl” fikrini geliştirmiş, Allah'ın herşeyi “adl” yani “hak” ile yarattığını ifade etmiştir.¹²¹ Buradaki “adl” ve “hak” tabirleri Hallâc'ın “Nûr-ı Muhammedî” nazariyesine benzemektedir.¹²² Kevnî ölçekte insan-ı kâmil olarak Hz. Muhammed Hakk'ın tecellîlerinin ilkidir. İlm-i kelâm açısından da Allah'ın ilk yarattığıdır. “Allah'ın tek yaratmış olduğu şey benim nûr'umdu” şeklindeki hadise dayanan İbnü'l-Arabî (ö. 638/1240) hakikat-ı

¹¹⁷ Gölcük-Toprak, a.g.e., s. 244-245

¹¹⁸ el-Hucvîrî, a.g.e., s. 537; Ebû Huzâm, Enver Fuâd, *Mu'cemu'l-Mustalâhâtı's-Süfiyye*, Beyrut, 1993, s. 126

¹¹⁹ el-En'âm 6/73; Ayrıca bkz. İbrâhîm 14/9; el-Hicr 15/85

¹²⁰ Uludağ, Süleyman, “Adl”, DİA, İstanbul, 1988, I, 388

¹²¹ İbnü'l-Arabî, Muhyiddîn Muhammed b. Alî b. Muhammed el-Arabî et-Tâî el-Hâtimî, *el-Futuhâtü'l-Mekkiyye*, I-VII, Dâru'l-Kütübi'l-Arabiyyeti'l-Kübrâ, Mısır, 1293 h., II, 60

¹²² Uludağ, a.g.md., I, 388

Muhammediyye'ye nûr-ı Muhammedî de demektedir. Bu nûr bütün yaratılanlar varlığa bürünmezden önce de mevcuttu. Bu itibarla sözü edilen “nûr” kadîm ve zaman-dışı'dır ve bu ezeli nûr da sonuncu ve tarihî tecellîgâhı olan Hz. Muhammed'e erişinceye kadar sırasıyla Hz. Âdem'de, Hz. Nûh'ta, Hz. İbrâhîm'de, Hz. Mûsâ'da, Hz. İsa'da tecellî etmiş bulunmaktadır. Bu nûr, Allah'ın herşeyden önce yarattığı ve bundan hareketle de herşeyi yarattığı olduğundan âlemin hilkatinin temelini teşkil eder. Bu, Akl-ı Evvel'den yani Allah mutlak teklik halindeyken O'nu kendinden kendine tecellî ettiren İlâhî Bilinç'ten başka birşey olmadığı için nûr idi ve bu nûr şahsî veçhesi itibariyle hakikat-ı Muhammediyye idi.¹²³ “Allah'ın ilk olarak yarattığı şey akıldır” veya “Allah'ın ilk olarak yarattığı şey kalemdir” şeklinde rivâyet edilen hadislerde geçen akıl ve kalem de nûr-ı Muhammedî olarak anlaşılmıştır.¹²⁴

“Adl” ve “el-Hakku'l-Mahlûk bih” tabirleri aynı kabul edilerek bunlar “Allah'ın yarattığı ilk mevcut” şeklinde anlamlandırılmıştır.¹²⁵ Bu konuyu *el-Futûhâtü'l-Mekkiyye*'de geniş olarak inceleyen İbnü'l-Arabî'ye göre buradaki “adl”, Allah'ın mutlak gayb olmaktan vazgeçip tecellîye meyletmesinden ibârettir. Yani “adl”, vücûbdan imkâna, butûndan zuhûra, saf zâttan taayyüne, sübûtta vücûda geçişin başlangıç noktasıdır. Zât-ı İlâhî daima gizli kalmaya meylederse de ulûhiyyet devamlı olarak tecellîler vasıtasıyla kendini açığa vurmaya ister. Adl, zât-ı ilâhî ile ulûhiyyet arasında bir denge kurar. Varlıkları bu adl, meydana getirdiğinden âlemde sadece adl vardır. Zîrâ herşey adl ile yaratılmış ve yerli yerine konulmuştur. Bu anlamdaki adl, kâinattaki kusursuz ve mükemmel dengeden ibârettir.¹²⁶

B - AMELÎ BİLİMLERDE

1- Hadis

Bir hadis terimi olarak adâlet, rivâyetlerinin kabul edilebilmesi için râvînin sahip olması gereken sıfatlardan en önemlisi olup, müslüman ve akıl-bâliğ olma gibi

¹²³ Izutsu, Toshihiko, *İbn Arabî'nin Fusûs'undaki Anahtar Kavramlar*, 2.B., (Çev. Ahmed Yüksel Özemre), Kaknüs Yayınları, İstanbul, 1999, s. 315

¹²⁴ Kara, Mustafa, *Tasavvuf ve Tarikatlar Tarihi*, 5.B., Dergah Yayınları, İstanbul, 1999, s. 147-148

¹²⁵ İbnü'l-Arabî, a.g.e., II, 60; Ebû Huzâm, a.g.e., s. 126-127

¹²⁶ İbnü'l-Arabî, a.g.e., II, 60

şartlar yanında, onu küçük düşüren bütün davranışlardan uzak olmasını sağlayan manevî ve ahlâkî özelliklerini de içine alır. Bu anlamdaki adâlet, çoğunlukla râvîde aranan zihnî özellikleri ifâde eden zabt terimi ile birlikte¹²⁷ râvîye “sika” vasfını kazandıran bir unsurdur.¹²⁸

Adâlet insanı bidat, şirk, fîsk gibi kötü fiilleri işlemekten (takvâ) ve küçük günah üzerinde direnmekten alıkoyan bir melekedir veya şehâdet ve rivâyetinin kabul edilmesini gerektirecek şekilde, insana tâat ve mürüvvetin hâkim olmasıdır.¹²⁹

el-Ğazâlî’ye göre rivâyet ve şehâdetle adâlet, dinde sîret (gidiş)’in doğruluğu ve düzgünlüğü olup ruha sağlamlık verir ve onun takvâ ile mürüvete yönelmesini sağlar,¹³⁰ bu sûretle, insanın doğruluğu hakkında nefislerde güven hâsıl olur ve onlar itimada layıktırlar.¹³¹

Bir râvîde adâlet vasfının bulunması gerektiği el-Bakara 2/282, el-Hucurât 49/6 ve et-Talâk 65/2 gibi âyetlerden ve bazı hadislerden çıkarılmıştır.¹³²

Şâhit ve muhbirin sıfatı olarak matlûb olan adâlet, kişinin dininde istikâmeti, mezhebinde selâmeti, fîsktan kalbinin ve organlarının adâleti iptal ettikleri bilinen düşünce ve hareketlerden uzaklığıdır. Bu bakımdan adâleti tanıtan sıfatların tümü için “Allah’ın emirlerine ittibâ, nehyetiklerinden intihâdır” demek gerekir.¹³³

Sahabelerin adâleti Kur’ân ve hadisle sabit olduğu için, sadece bunlara mahsus olmak üzere daha çok zabt sıfatı üzerinde durulmuştur. Genel olarak Hz. Alî ile Muâviye arasında meydana gelen savaşlardan sonra hadis rivâyetinde özellikle adâlet vasfının arandığı görülmektedir. Bir râvînin âdil olarak nitelendirilebilmesi için¹³⁴

¹²⁷ Aydınli, Abdullah, “*Adâlet*”, DİA, İstanbul, 1988, I, 344

¹²⁸ Koçyiğit, Talat, *Hadis Istılahları*, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, Ankara, 1980, s. 21

¹²⁹ es-Sehavî, Muhammed b. Abdurrahmân b. Muhammed, *Fethu’l-Mugîs*, I-III, Dâru’l-Kütübi’l-İlmiyye, Beyrut, 1417/1996, I, 315

¹³⁰ el-Ğazâlî, *el-Mustasfâ min İlmi’l-Usûl*, I-II, Beyrut, tsz., I, 157

¹³¹ Başaran, Selman-Sönmez, M. Ali, *Hadis Târîhi ve Usûlü*, Esra Kitabevi, Bursa, 1993, s. 30

¹³² es-Suyûtî, Ebû’l-Fadl Celâluddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr, *Tedribu’r-Râvî fî Şerhi Takrîbun’nevevî*, I-II, Mektebetü’l-Kevser, Mısır, 1994/1414, I, 268

¹³³ Koçyiğit, a.g.e., s. 18

¹³⁴ Aydınli, a.g.md., I, 344

“müslüman olmak, buluğa ermiş olmak, akıllı olmak, takvâ sahibi olmak, insânî ve örffî meziyet ve geleneklere sahip ve saygılı yaşamak anlamına gelen “mürûet” gibi vasıfların bulunması şarttır.¹³⁵

Sonuç olarak şerîat dilinde “adl”, Hz. Peygamberden hadis rivâyet eden veya bu konu ile ilgili olarak şehâdette bulunan bir şahsın, bir rivâyet veya şehâdetinin kabulünü gerekli kılan bir ehliyetidir.¹³⁶

2- Fıkıh

Ahlâk planındaki adâletin tersine hukuk planında adâlet insandan muayyen ve asgarî düzeyde bazı vazîfeleri yerine getirmesini ister; oysa ahlâkî adâletin insandan istediği, mümkün olan en yüksek standardı tutturması, o ölçüdeki iyiyi, güzeli, hayrı işlemesidir.¹³⁷ Ahlâkî, felsefî adâlet bazı beklentilerin ifâdesi olmasına karşın hukûkî adâlet toplumun acil ihtiyaçlarının kriteridir ve adâletin diğer cephelerinin çeşitli unsurlarının bağlayıcılığa giden yolda geçtiği köprüdür.

Hukûkî adâletin bir numaralı kâidesi “Her kişinin yasal hakları olması ve sebep olduğu zulüm karşılığı cezâ görmesi”dir.¹³⁸ Kur’ân-ı Kerîm’in de adâlet emri hukuk sahasında “Kanun karşısında herkes eşittir” şeklinde tecellî etmiş, özellikle örnek asırlarda bu prensip aynen uygulanmıştır. İlk halîfenin ilk hitâbesinde “Güçlüler, başkalarının hakkını onlardan alıncaya kadar nezdimde zayıftır, zayıflar ise başkalarından onların hakkını alıncaya kadar nezdimde güçlüdür” buyurması; onlara bu adâlet ahlâkını kazandıran yüce Peygamber’in (s.a.v.), hem de çok sevdiği Usâme b. Zeyd’e karşı “Allah’ın koyduğu bir cezâyı önlemek için aracılık mı ediyorsun?” diye çıkışması ve sonra da halka dönerek “Bazılarına ne oluyor da Allah’ın koyduğu bir cezâyı önlemek için aracılık ediyor? Sizden öncekilerin helâk olmasına sebep yalnızca şudur; onların ileri gelenlerinden biri hırsızlık ederse, ona dokunmazlar, arkası bulunmayan zayıf çalarsa onu cezâlandırıyorlardı; Allah’a yemin ederim ki eğer Muhammed’in kızı hırsızlık etse onu da cezâlandırırdım”¹³⁹ buyurması; ikinci halîfenin,

¹³⁵ Sehavî, a.g.e., I, 315; es-Suyûtî, a.g.e., I, 268;

¹³⁶ Koçyiğit, a.g.e., s. 22

¹³⁷ Haddûrî, a.g.e., s. 139

¹³⁸ Haddûrî, a.g.e., s. 204

¹³⁹ el-Buhârî, *el-Hudûd*, (12); el-Müslim, *el-Hudûd*, (8-9), 1688

tavâf esnasında eteğine bastı diye bir genci tokatlayıp burnunu kıran bir vâliye –gencin şikâyeti üzerine- kısas ile hükmetmesi bu uygulamanın pek çok örneğinden yalnız birkaçıdır. Hukukta adâletin İslâm’a ve Kur’ân’a özgü bir tecellisi olan ikinci kâidesi de “Cezâ konusunda hür ile kölenin farklı tutulması ve kölenin sosyal çevresi, eğitim eksikliği, üst-ben şuurunun zayıflığı göz önüne alınarak cezânın yarıya indirilmesidir.”¹⁴⁰ Halbuki; meselâ Roma Hukukunda köle zînâ ederse öldürülür, asillerden biri zînâ ederse mâlî cezâ ile kurtulurdu.¹⁴¹

Fıkıh kitaplarının şâhitlik bahsinde ahlâkî mefhûm ve muhtevâsı ile ele alınan adâlet kazâ, imâret, velâyet, miras gibi bahislerde daha geniş bir anlamda kullanılmıştır.¹⁴²

İlk fakîhler “adl” terimini geniş bir mânâda hâkimi vafeden, dînî ve insânî değerleri vurgulayan bir terim olarak kullanmışlardır. İctihadla ilgili eserlerinde mezhep ve tefekkür ekolü kurucusu İmâm Şâfiî “adl” terimini tanımlarken “Allah’a itâatkâr olmaktır” demiş ve âdil kimse tanımını da “Âdil kimse, Allah’a itâat ederek, amel eden kimsedir. İnsanların, Allah’a itâat ederek amel ettiğini gördükleri kimse âdil, bunun tersine hareket eden kimse de âdil değildir” şeklinde yapmıştır.¹⁴³ Yine O’na göre “Âdil Müslümanlar kendileriyle ilgili işlerde doğru ve dürüst kimselerdir. Kendileriyle ilgili halleri, başkalarıyla ilgili hallerinden farklıdır.”¹⁴⁴ el-Kâdî Abdulcebbar’a göre hâkim “Kadı Âdil”dir, şâhit de “Şâhid Âdil”dir. Zîrâ imândan hemen sonra gelen adâlet, şâhit ya da hâkim seçilecek kişinin öncelikle sahip olması gereken en yüksek vasıftır; böyle bir kişi aynı zamanda hür olmak, müslüman olmak, günah işlemekten kaçınmak gibi sıfatlara sahiptir.¹⁴⁵

İslâm hukukuna göre Kur’ân-ı Kerîm, hâkimlerin ve şâhitlerin bağımsız olmalarını, hak ve adâletten başka hiçbir şeyin tesiri altında kalmamalarını, hissî davranışlardan uzak kalarak insanlar arasında eşit muâmele yapmalarını kesin olarak istemiştir.¹⁴⁶

¹⁴⁰ en-Nisâ 4/25

¹⁴¹ Karaman, Hayrettin, *İslâm’ın Işığında Günün Meseleleri*, I-III, İz Yayıncılık, İstanbul, 2003, III, 887

¹⁴² Karaman, Hayrettin, “*Adâlet*”, DİA, İstanbul, 1988, I, 343

¹⁴³ eş-Şâfiî, a.g.e., s. 46

¹⁴⁴ eş-Şâfiî, a.g.e., s. 200

¹⁴⁵ el-Kâdî Abdulcebbar, *el-Muğni*, VI, 49

¹⁴⁶ İlgili âyetler için bkz. en- Nisâ 4/58, 134; Sâd 38/26

Büyük günahlardan kaçınan, farz olan vazîfeleri yerine getiren, davranışlarının iyisi kötüsünden daha çok olan kimse adâlet vasfını taşımaktadır.¹⁴⁷ Bu tarif şâhitliğin kabulü konusunda şart koşulan ahlâkî adâlet için de yapılmıştır. Ancak şâhitte bulunması şart olan bu adâletin vasfı üzerinde durulmuş, bazı yönleri tartışma konusu olmuştur. Kısas ve had davalarında, şâhidin “âdil olarak bilinmesi ve bunun aksinin sabit olmaması” mânâsındaki zâhir adâletle yetinilemez. Bu iki durum dışında, Ebû Hanîfe’ye göre, şâhidin zâhirde adâlet vasfını taşıması, âdil olarak tanınması için yeterlidir. Ebû Yûsuf (ö. 182/798) ve Muhammed’e göre ise her halde tezkiye yoluyla adâletin tespiti gereklidir. Bu görüş farkının, adı geçen müctehidlerinin yaşadıkları zaman farkından kaynaklandığı, önce İslâm toplumunda iyi ahlâk hâkim iken sonra ahlâkî değerlerin zayıfladığı ve bundan sonraki müctehidlerin tezkiyeyi şart koştukları müşâhede edilmektedir.¹⁴⁸

Şâhit reşit, hür ve mümin olmalı; herşeyden önce de “adâletin kabulüne ilişkin asgarî şartı belirleyen âyet-i kerîme gereği¹⁴⁹ âdil olmalıdır. Çoğu fakihin “Tevbe etmişse şâhitliği makbuldür” kararına vardığı fâsik için bazı fakihler “Tevbe etse de şâhitliği makbul sayılmaz” demişlerdir. İmâm Şâfiî de şehâdeti kabule layık şâhidin hangi durumlarda şehâdetinin kabul edilmeyeceğini şöyle anlatmaktadır: “Hangi yönden olursa olsun, kendisine, çocuğuna veya babasına bir menfaat sağlamaya ya da bir borca karşı onları savunmaya yönelik bir davada ve şâhitlik ederken çelişkiye düşen, yalan yanlış beyânda bulunanların şâhitliği reddedilmiştir.”¹⁵⁰

Kazâda adâletle hüküm, “hak ile hüküm” şeklinde de ifade edilmiş ve dava konusunu açık ve kesin yahut galip zan derecesinde hükme bağlayan nasların (âyet ve hadisler) bulunması halinde, bunlarla hüküm, adâletle hüküm olarak anlaşılmalıdır. Bu anlayışta adâletle hükmetmeyi emreden âyetler ile Allah’ın kitabıyla hükmetmeyenleri

¹⁴⁷ el-Cürçânî, a.g.e., s. 191; et-Tehânevî, a.g.e., II, 1015; İbnü’l-Hümâm, Kemaluddîn Muhammed b. Abdilvâhid b. Abdilhamîd es-Sivâsî el-İskenderî el-Hanefî, *Fethu’l-Kadîr*, I-VI, el-Matbaatü’l-Kübâ, Mısır, 1317 h., VI, 44

¹⁴⁸ el-Kâsânî, Alâuddîn Ebû Bekr b. Mes’ûd b. Ahmed el-Hanefî, *Bedâiu’s-Sanâi’ fi Tertîbi’s-Şerâi’*, I-VII, el-Matbaatü’l-Cemâliyye, Mısır, 1328/1910, II, 270

¹⁴⁹ et-Talâk 65 / 2

¹⁵⁰ eş-Şâfiî, a.g.e., s. 205

yerine göre fâsık, zâlim ve kâfir diye vasıflandırarak kınayan âyetlerin¹⁵¹ birlikte mütâlaasından çıkmaktadır. Dava konusu ile doğrudan ilgili nasların bulunmaması halinde hâkim müctehid ise ictihâdı ile, müctehid değil ise müctehidler reyi ile hükmedecek ve böylece adâlet ile hüküm zan ve kanaat derecesinde gerçekleşmiş olacaktır.¹⁵²

III - ADÂLET'İN TÜRLERİ

Adâlet kavramının çok yönlü yapısı daha alt bölümlerin oluşmasına sebep olmuştur. Adâlet kavramı genel anlamda tümünü içermekle beraber bütünsel anlamın belirlenebilmesi için adâletin bu alt biçimlerinin ayrıntılı olarak bilinmesinde yarar vardır. Kavramın göreliliğinin belirlenmesinde birbirinden çok ayrı adâletlerin olduğunu bilmek gerekmektedir.¹⁵³ Yani adâlet esas olarak izafî bir kavramdır. Bir insanın haklı olarak ortaya koyduğu bir iddianın geçerli olabilmesi için iddianın belli bir adâlet standardının genel kabul gördüğü kurulu bir toplum düzenine ters düşmemesi icap eder. Adâlet tartıları diyardan diyara hatırı sayılır ölçüde değişiklik gösterir, her adâlet terazisi de nihayet her toplumun kendine has düzenine uygun olarak tanımlanır, tayin olunur. Ancak teraziler birbirinden ne şekilde farklı olursa olsun, bazı ortak unsurlar hepsinde bulunur ve burada iki belli kategoriden bahsedebiliriz.

Beklentilerle mevcut şartlar arasındaki etkileşimin bir ürünü olan **Pozitif Adâlet** bu kategorilerden biridir. İnsanların bireysel yahut müşterek menfaatlerini tayine muktedir ve ihtiyaç duyulanın, arzu edilir olanın ne olduğundan haberdar bulduklarının varsayıldığı toplumda insanlar şahsen yahut müştereken, zımnî mutâbakat yoluyla belli bir adâlet standardının gelişimine elverecek şekilde bir kamu düzeni kurabilirler. Pek tabî bu tür adâlet kusursuz da değildir ve insanlar sürekli bir sosyal değişim içinde onun kusurlarını gidermeye, onu iyileştirmeye çalışırlar. İdeal

¹⁵¹ en-Nisâ 4/58; el-Mâide 5/42, 44, 45, 47; Sâd 38/26

¹⁵² Karaman, a.g.md., I, 344

¹⁵³ Çeçen, Anıl, *Adâlet Kavramı*, 2.B., Gündoğan Yayınları, Ankara, 1993, s. 25

yahut mükemmel adâlet bir rüyadır, gerçek adâlet de nesilden nesile denenen çeşitli yollarla gelişir.¹⁵⁴

Adâlet terimi, bilinen bir gerçeğin ifâdesi olmaktan ziyade hem tarifine hem de gerçekleşmesine imkân bulunmayan bir arzuyu belirtir. Adâlet, her davranışın cemiyet veya onu temsil eden müesseseler tarafından uygun bir tepki ile karşılanması demektir. Bütün problem bu “uygun tepki”nin ne olduğunu bulmaktır. Adâletin bulunması da uygulanması da imkânsızdır. Fakat bu imkânsızlık bizi eli kolu bağlı durmaya götürmemelidir. Biz mutlak adâleti bulamasak bile adâlet yolunda karınca misâli de olsa daima ileri adımlar atabiliriz. Zaten adâlet ideali olmasa yahut adâlet bir ideal halinde kalmasaydı, insanlar bu yolda hiçbir ilerleme gösteremezlerdi. Meselâ “hakikat” de hiçbir zaman ulaşılamayan bir idealdir; ama ona ulaşmak yolunda yapılan teşebbüsler bizi bugünkü bilgi seviyesine getirmiştir.¹⁵⁵ İnsan yapısının zaafarla malûl olduğunu, insan çabasının şahsî zaafların üstesinden gelemeyeceğini varsayan bir toplumda ise insanların müşterek menfaatlerini tayine ve tarafgir olmayan bir adâlet standardı koymaya muktedir olduklarının düşünülmesi imkânsızdır. Böylesi bir toplumda belli bir adâlet standardını şemsiyesi altına alan toplum düzeninin kaynaklarını yahut temel prensiplerini saptamak için insanüstü yahut ilâhî bir otoriteye mürâaat edilir. Burada insanüstü otorite bir bilgece yahut vahiy üzere hareket eden bir peygamberce istimâl edilmiş olsun, böylesi bir kaynaktan neşet eden adâlet, saygı celbeder ve adâlet dağıtımında uzun ömürlü bir etkiye sahip olabilir. Yahudi, Hristiyan ve Müslüman toplumların sadece üç örneğini teşkil ettiği bazı kadîm kavimler bu yolda olmuşlardır. Tanrı, adâletini ihtiva eden ve peygamberler yoluyla insanlara ulaşan vahiyle zâtını âyân etmiştir. İşte böylesi âlî, ilâhî bir kaynaktan neşet eden adâletin bütün insanlarca kabul edilebilir olduğu düşünülür ve bu ikinci bir adâlet kategorisi teşkil eder. Pozitif adâletten farklı olan bu adâlet türüne **İlâhî** yahut **Vahyî Adâlet** diyebiliriz. Bu, sezginin yahut ilâhî ilhamın bir ürünüdür ve din ile, ahlâk ile içiçedir. Aristo, bu tür adâletin

¹⁵⁴ Haddûrî, a.g.e., s. 17

¹⁵⁵ Güngör, Erol, *Ahlâk Psikolojisi ve Sosyal Ahlâk*, Ötügen Neşriyat, İstanbul, 2000, s. 104-105

sosyal değil, doğal güçlerin bir ürünü olması anlamında, **Doğal Adâlet** tabirini kullanmıştır.¹⁵⁶

Kur'ân-ı Kerîm, insanların sadece dînî yönünü konu edinen bir kitap değildir. O, insan hayatının tüm alanlarını kuşatıcı, geniş kapsamlı değerlendirmeleri olan ilâhî bir kılavuzdur. Bu sebeple “adâlet” kavramını değerlendirirken de bu kavramı hem ilâhî yönden hem de insan hayatının çeşitli alanlarındaki rolü yönünden ele alıp işlemektedir.

Kur'ân-ı Kerîm'deki “adl” kavramı, Tevhîd ve Meâd (âhîret hayatı) inancı ile bağlantılı olunca, insana yaratılış âlemine baktığında özel bir bakış sağlar, böylece insana belirli bir dünya görüşü verir. Nübüvvet'e, kural ve yasa koymaya ilişkin olduğu, bu kurum ve kavramlarla bağlantısı kurulduğunda da yasama ve hukuk bilgisi alanına bir “ölçüt” getirmiş olur. Diğer bir deyişle, akıl için, Kitap ve Sünnet'in izinde olanlara uygun bir dayanak noktası verir, Fıkh'ın ve ana kaynaklardan hüküm çıkarmanın (istinbat) kaynakları arasına girer. İmâmet ve önderlik ile ilişkisi açısından ise bir “şart”, önderlik ve imâmete liyâkat şartı demek olur. Ferdî ahlâk alanında ulaşılması gereken bir “değer-ülkü”; toplumsal alanda ise bir “sorumluluk-ödev” konusu olarak görünür.¹⁵⁷

A - MÂHİYETİNE GÖRE

1- Mutlak ve Mukayyed Adâlet

Kazâda, idârede ve beşerî münasebetlerde adâlet, insanlığın ve İslâm'ın hedefi olmakla beraber, belli bir uygulama ve davranışın her zaman ve her yerde adâleti temin edip etmediği hususu önemli bir problem teşkil etmektedir. İslâm düşünürlerinden er-Râğıb el-İsfehânî'ye göre burada iki kategori vardır.

1-Mutlak Adâlet: Akla dayanır ve devamlıdır. Bu kategoriye giren adâlet âdil ve güzeldir. Bu tür adâlet olan söz, fiil ve davranışlar hiçbir şekilde zulüm ve haddi aşmakla vasıflanmaz. Söz gelimi, sana iyilik edene iyilik etmen, sana eziyet edene eziyet etmekten kaçınman gibi.

¹⁵⁶ Haddûrî, a.g.e., s. 18

¹⁵⁷ Mutahharî, a.g.e., s. 48

2-Mukayyet Adâlet: Şerîatla bilinir, kânun ve kâideye dayanır. Dolayısıyla izâfîdir ve zaman içinde değişebilir. Bu tür adâlet, bazen mukâbele yoluyla ve mecâzen “kötülük, tecâvüz” gibi kelimelerle de ifâde edilir. Meselâ kötülüğe kötülükle mukâbele etmek, tecâvüzü aynı ölçüde tecâvüz ile karşılama gibi. Ayrıca kısas (kasten adam öldürenin öldürülmesi), diyet, tazminat, misilleme de bu kategoriye giren örneklerdir.

*“Haram ay haram aya karşılıktır. Hürmetler (dokunulmazlıklar) karşılıklıdır. Kim size saldırırsa siz de ona misilleme olacak kadar saldırın. Allah'tan korkun ve bilin ki Allah müttakîlerle beraberdir.”*¹⁵⁸

*“Bir kötülüğün cezâsı, ona denk bir kötülüktür. Kim bağışlar ve barışı sağlarsa, onun mükâfâtı Allah'a aittir. Doğrusu O, zâlimleri sevmez.”*¹⁵⁹ Tecâvüz etmenin (i'tidâ') ve kötülüğün (seyyie) cezâsı da aynı şekilde “i'tidâ'” ve “seyyie” olarak isimlendirilmiştir. Buradaki adâlet, Allah Teâlâ'nın şu sözünde kastedilen mânâdır.

*“Muhakkak ki Allah, adâleti, iyiliği, akrabaya yardım etmeyi emreder, çirkin işleri, fenalık ve azgınlığı da yasaklar. O, düşünüp tutasınız diye size öğüt veriyor.”*¹⁶⁰ Bu âyette adâlet mükâfatta (karşılık vermede) eşitliklerdir. Yani iyiliğe karşı iyilikle mükâfatta, kötülüğe karşı cezâda eşitliklerdir. İhsân ise hayra daha fazlasıyla, şerre daha azıyla karşılık vermektir.¹⁶¹

Yusuf Ziya Yörükân birinci madde hususunda er-Râğıb el-İsfehânî ile aynı görüşü paylaşırken ikinci maddeye dinin emirlerinden ve cemiyetin kanun ve nizâmlarından gelen emre uymak anlamında “**Maslahata Bağlı Adâlet**” demektedir. Bu adâlet çeşidi insanların saadet içinde yaşaması gâyesini güder. Beşerî ilerleme adâlet telakkîlerini genişlettiği için, hükümler cemiyetin ihtiyacına ve adâlet anlayışına göre kurulur. Hükümler maksatlara göredir. Maksat ise adâlettir. Peygamberlerin ve

¹⁵⁸ el-Bakara 2/194

¹⁵⁹ eş-Şûrâ 42/40 Ayrıca bkz. en-Nahl 16/126; el-Hacc 22/60

¹⁶⁰ en-Nahl 16/90

¹⁶¹ er-Râğıb el-İsfehânî, a.g.e., s. 552

kitapların gönderilmesinden maksat, beşerin adâlet içinde yaşamasıdır. Adâlet yaşama düzeninin temeli olan ilâhî bir kudsîliktir.¹⁶²

2- Zâhirî ve Bâtınî Adâlet

İslâm düşünüründen Ebû'l-Bekâ (ö.1095/1684) *el-Külliyât* isimli eserinde adâleti, şer'î açıdan dînen mahzurlu olan şeylerin dışında ihtiyârî olarak hak yolda istikâmet üzere olmaktan ibâret sayarak iki ayrı şekilde sınıflandırır:

1-Zâhirî (Açık olan) Adâlet: Akıl ve dinin zâhiriyle sabit olan adâlettir. Çünkü bu ikisi kişiyi istikâmete sevk eder, istikâmetin dışındakilerden de açıkça meneder.

2-Bâtınî (Gizli olan) Adâlet: Zâhirî adâletten farklı olduğu için sınırları tam idrâk edilemeyen adâlettir. Burada şer'îatın hududunu taziyî' etmeye, meşakkate, sıkıntıya sevk etmeyen şeylere itibar edilir. Bu, büyük günahlardan sakınmak, küçük günahlar üzerinde ısrar etmeyi terketmek sûretiyle ve tecrübeyle akıl ve din yönünü, şehvet ve hevâ yoluna tercih etmek şeklinde açığa çıkar.¹⁶³

Yörükân zahirî adâletin sözde, hükümde, şahitlikte, tartıda, âile arasında, hükümet memurlarının günü gününe ve sadıkâne iş görmelerinde, hükümetin fertlere ve fertlerin hükümete muâmelelerinde görüldüğünü söylerken bâtınî adâlete “**Manevî (Yüksek) Adâlet**” demektedir. Bu, kişinin kendi nefesine, tarihine, atalarına, nesline adâletidir; vatana karşı borcunu, milletine karşı ödevini ödemesi, malını, bedenini, zekâsını, seciye ve şerefini koruması, kalbini, nefsinin muhâsebe etmesidir; yabancılara, gariplere, hayvanlara, ağaçlara ve hatta toprağa muâmelesi, hulâsa Hâlık'a saygı, mahlûka sevgi ile bezenmesi ve “Re'sûl Hikmet-i Mehâfetullâh” sırrına ulaşmasıdır. Dinin istediği adâlet, bütün memleketin, cennet diyârı haline gelmesi ülküsü, budur. İnsanların bu ülküye ulaşmaları zordur ama, İslâm ahlâkı bu yolda yürümektir. Allah

¹⁶² Yörükân, Yusuf Ziya, *Müslümanlık ve Kur'an-ı Kerim'den Âyetlerle İslâm Esasları*, T.C. Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 2002, s. 124

¹⁶³ Ebû'l-Bekâ, a.g.e., s. 639

bizden mutlak bir adâlet istemiyor, adl ü ihsân emrediyor. Bu da insânî adâlet anlamına gelen sosyal adâlettir.¹⁶⁴

3- Hakîkî ve Takdîrî Adâlet

es-Seyyid es-Şerîf el-Cürcânî (ö. 816/1413)'nin adâlet taksîmâtı şu şekildedir:

1-Hakîkî Adâlet: Kendisinde adâletin olduğuna dair bir delil bulunan adâlettir. Bunda isme bakıldığı zaman onun aslının başka birşey olduğuna delâlet eden bir kıyas bulunur. “Üç ve üçgen” gibi.

2-Takdîrî Adâlet: Kendisinde adâletin itibâr edileceğine dair herhangi bir delil olmayan adâlettir. Bunda isme bakıldığı zaman o isimde, onun aslının başka birşey olduğuna delâlet eden kıyas bulunmaz. Oysa o, gayr-ı munsarif olarak bulunur ve bunda ilmîlikten başka birşey yoktur. Kendisinde onların kâidelerini muhâfaza etmek için adâlet takdîr edilmiştir. “Ömer” ismi gibi¹⁶⁵

B - ALANLARINA GÖRE

1- Dînî Adâlet

Yeryüzündeki dinlerin hemen hepsi tüm insanlara hak ve adâlet için doğduklarını savunurlar. Dinler en üstün güç olarak varsaydığı tanrısının buyruklarından oluşur. Tanrı ne buyurursa bu dünyada asıl olan odur. Hak, hukuk ve adâlet de tanrı buyrukları ile oluşmaktadır. İnsanlar için hukuk düzenini tanrı kurar. Bu yüzden dînî adâlet, tanrı buyruklarına kesin olarak uymaktadır.¹⁶⁶

İslâmî alanda adâlet, Allah'ın irâdesinin ve rızâsının mutlak anlamda kabulü tutumuna ve kişinin yükümlülüklerini îfâya adanmasına işâret eder. Diğer mülâhazaların hepsi ancak ve ancak tek bir arzuya, yani Allah'ın ilâhî arzularına zemin hazırlar. Adâlet, kişinin kendisine ve toplumun diğer üyelerine karşı şuurlu, anlamlı ve sorumlu bir tavır takınmasını gerektirir. İnsan ilişkilerinin ve etkileşiminin temeli

¹⁶⁴ Yörükan, a.g.e., s. 252

¹⁶⁵ el-Cürcânî, a.g.e., s. 192; Ebû'l-Bekâ, a.g.e., s. 640

¹⁶⁶ Çeçen, a.g.e., s. 30

Allah'a kulluk etmekten ve sorumluluklarının yerine getirilmesinden başka birşey değildir.

el-Eş'arî'ye göre adâlet, Allah'ın irâdesinin tecellîsinden başka birşey değildir; âdil olanı ve gayr-ı âdil olanı yalnızca O bildiğinden, insana başka türlü gözüke de O'nun emrettiği şey âdildir ve O'nun yasakladığı şey zulümdür.¹⁶⁷ İmâm Şâfiî de adâleti "Allah'a itâati öngören davranış" diye tanımlamıştır.¹⁶⁸ Bu konudaki Kur'ân âyetleri de Allah'ın hükmü ile amel etmeyenlerin mü'minlerle ilgisi olmadığını belirterek böyle kişileri âdil kimselerin vasfı olamayacak kâfir, zâlim ve fâsık gibi sıfatlarla kınamaktadır.

*"İçinde Allah'ın hükmü bulunan Tevrat yanlarında olduğu halde nasıl seni hakem kılıyorlar da sonra, bunun arkasından yüz çevirip gidiyorlar? Onlar inanmış kimseler değildir."*¹⁶⁹

*"Biz, içinde doğruya rehberlik ve nur olduğu halde Tevrat'ı indirdik. Kendilerini (Allah'a) vermiş peygamberler onunla Yahudilere hükmederlerdi. Allah'ın Kitab'ını korumaları kendilerinden istendiği için Rablerine teslim olmuş zâhidler ve bilginler de (onunla hükmederlerdi). Hepsi ona (hak olduğuna) şâhitlerdi. Şu halde (Ey Yahudiler ve hâkimler!) İnsanlardan korkmayın, benden korkun. Âyetlerimi az bir bedel karşılığında satmayın. Kim Allah'ın indirdiği (hükümler) ile hükmetmezse işte onlar kâfirlerin ta kendileridir."*¹⁷⁰

*"Tevrat'ta onlara şöyle yazdık: Cana can, göze göz, buruna burun, kulağa kulak, dişe diş (karşılık ve cezâdır). Yaralar da kısastır (Her yaralama misli ile cezâlandırılır). Kim bunu (kısası) bağışlarsa kendisi için o keffâret olur. Kim Allah'ın indirdiği ile hükmetmezse işte onlar zâlimlerdir."*¹⁷¹

¹⁶⁷ Haddûrî, a.g.e., s. 125

¹⁶⁸ eş-Şâfiî, a.g.e., s. 46

¹⁶⁹ el-Mâide 5/43

¹⁷⁰ el-Mâide 5/44

¹⁷¹ el-Mâide 5/45

*“İncil'e inananlar, Allah'ın onda indirdiği (hükümler) ile hükmetsinler. Kim Allah'ın indirdiği ile hükmetmezse işte onlar fâsıklardır.”*¹⁷²

Âyetlerde Allah'ın indirdiği ile hükmetmeyenlere üç noktadan bakılmıştır; Allah'ın indirdiği hükümleri inkâr mânâsı taşıdığı için “el-Kâfir”; Allah'ın hükmü adâlet, onun zıddı da zulüm olduğu için “ez-Zâlim”; Allah'ın emrinden çıkış mânâsı göz önüne alındığı için “el-Fâsık” denilmiştir.

Eşref-i mahlûkâtta olan insanın yer almadığı hiçbir alan yoktur. Bu yüzden herşey insan kaynaklıdır. Dînî adâlet kavramı da insansal kaynaklı olmakla beraber diğer adâlet kavramlarından belirli özellikleri ile ayrılmaktadır. Tanrının adâlet anlayışı salttır ve süreklidir. Dinler var olduğu sürece bu adâlet anlayışı da var olacaktır.

Dînî anlamda adâlet deyince herkesin haklarını korumak, haklıların haklarını vermek, haksıza cezâ vermek, zayıfları korumak, acımasız ve kıyıcı olmamak anlaşılmaktadır. Adâlet sorunu dinlerde sorumluluğu ve uyumluluğu içermektedir.¹⁷³

Kur'ân bir yandan Allah'ın “er-Rahmân” olduğu üzerinde ısrarla dururken diğer yandan da O'nun “gazablı” ve “intikamcı” olduğuna da parmak basar. Kur'ân'daki Allah âdildir. İyi kimseler ve inananlar için hudutsuz muhabbet ve merhamet göstermekte fakat bu, O'nu kötü yola sapanlara, O'na inanmayı ve O'na itâat etmeyi reddedenlere cezâ vermekten de alıkoymamaktadır.¹⁷⁴ İmâm-ı A'zam'ın da görüşleri bu doğrultudadır. Yüce Allah, kullarına karşı lutufkârdır, âdildir, kulun hak ettiği sevâbı lutfuyla kat kat fazlasıyla verir. Kulunu, adâletinin îcâbı olarak işlediği günahtan dolayı cezâlandırır. Kezâ kendisinden bir lutuf olarak bağışlar da. Allah dilediğini kendisinin bir lutfu olarak hidâyete ulaştırır. Dilediğini de adâletinin gereği olarak sapıklığa düşürür. Allah'ın sapıklığa düşürmesi hızlânıdır. Hızlânın mânâsı ise, Allah'ın razı olacağı şeylerde onu muvaffak kılmayıp yardımını kesmesidir. Bu,

¹⁷² el-Mâide 5/47

¹⁷³ Çeçen, a.g.e., s. 30

¹⁷⁴ İzutsu, *İbn Arabî'nin Fusûs 'undaki Anahtar Kavramlar*, s. 164

Allah'ın adâleti gereğidir. Yine, Allah'ın günahkârları, isyânları sebebiyle cezâlandırması da adâleti îcâbıdır.¹⁷⁵

“Allah'ın âyetlerini inkâr edenler, haksız yere peygamberlerin canlarına kıyanlar ve adâleti emreden insanları öldürenler (yok mu), onlara acı bir azâbı haber ver!”¹⁷⁶

“Biz, kıyâmet günü için adâlet terazileri kurarız. Artık kimseye, hiçbir şekilde haksızlık edilmez. (Yapılan iş) bir hardal tanesi kadar dahi olsa, onu (adâlet terazisine) getiririz. Hesap gören olarak biz (herkese) yeteriz.”¹⁷⁷

İnsanlar aralarındaki hukûkî ve yasama işlerinde ilâhî hükümleri esas alarak hüküm vermeleri ve meseleleri halletmeleri gerekmektedir. Bu sayede insanların hayatında adâlet sağlanır.

“De ki: Rabbim adâleti emretti. Her secde ettiğinizde yüzlerinizi O'na çevirin ve dini yalnız Allah'a has kılarak O'na yalvarın. İlkin sizi yarattığı gibi (yine O'na) döneceksiniz.”¹⁷⁸

“(Muhammed:) Rabbim! (Onlar hakkında) adâletinle hükmünü ver. Bizim Rabbimiz Rahmân'dır. Sizin anlattıklarınıza karşı yardımı umulandır, dedi.”¹⁷⁹

“Ey Dâvud! Biz seni yeryüzünde halîfe yaptık. O halde insanlar arasında adâletle hükmet. Hevâ ve hevese uyma, sonra bu seni Allah'ın yolundan saptırır. Doğrusu Allah'ın yolundan sapanlara, hesap gününü unutmalarına karşılık çetin bir azâb vardır.”¹⁸⁰

“Allah size, mutlaka emanetleri ehli olanlara vermenizi ve insanlar arasında hükmettiğiniz zaman adâletle hükmetmenizi emreder. Allah size ne kadar güzel öğütler veriyor! Şüphesiz Allah herşeyi işitici, herşeyi görücüdür.”¹⁸¹

¹⁷⁵ Ebû Hanîfe, *İmâm-ı A'zam'ın Beş Eseri (el-Fıhhu'l-Ekber)*, (Nşr. Mustafa Öz), Kalem Yayıncılık, İstanbul, 1981, s. 62-63

¹⁷⁶ Âl-i İmrân 3/21

¹⁷⁷ el-Enbiyâ 21/47

¹⁷⁸ el-A'râf 7/29

¹⁷⁹ el-Enbiyâ 21/112

¹⁸⁰ Sâd 38/26

¹⁸¹ en-Nisâ 4/58

“Hep yalana kulak verir, durmadan haram yerler. Sana gelirlerse, ister aralarında hüküm ver, ister onlardan yüz çevir. Eğer onlardan yüz çevirirsen sana hiçbir zarar veremezler. Ve eğer hüküm verirsen, aralarında adâletle hükmet. Allah âdil olanları sever.”¹⁸²

Özetle adâlet, Allah’ın yaptığıdır. Mevlânâ, “Mevlâ görelim neyler, neylerse güzel eyler” demiştir.

2- Siyâsî Adâlet

Siyâsî alanda adâlet kavramını belirlemek son derece zordur. Çünkü siyâsî olayların çok hızlı değişkenliği, bu alandaki adâlet kavramını öznelliğe ve belirsizliğe sürüklemektedir. Siyâsal adâlet kısaca hukukun siyâsî sonuçlar için kullanılması anlamına gelebilir. Her siyâsî düzen kendi hukukunu da beraberinde getirir. Her hukuk sisteminin siyâsî gücün doğasından ileri gelen adâlet anlayışı birbirinden ayrıdır. Yasaları toplumun hangi kesimi belirliyorsa, adâlet o kesimin çıkarları ile özdeşleşir.¹⁸³ Meselâ el-Fârâbî’nin belirttiği câhil şehir telakkisine göre gâlibin mağlûbu istismâr etmesi adâlet sayıldığı gibi, mağlûbun gâlibe hizmet etmesi de adâlet sayılır. Bu konudaki tabî adâlet fazîletin ta kendisi olup bu şekilde hareket etmek de fazîletli fiillerden sayılır. Fakat bu olumsuz bir adâlet türüdür.¹⁸⁴

Devlet mekanizmasının ana hedefi kabul edilen siyâsî adâlet hükümran irâdesi doğrultusunda tecellî eden adâlettir. Adâletin bazı geniş ve dar türlerini ele alırken Aristo, bunların en kapsamlı olanının siyâsî adâlet olduğunu söyler. Siyâsî adâletin terazisi âdil ve gayr-ı âdil olanı saptama gücüne sahip olan devletin elindedir. Devlet fiillerinin –hukûkî, ahlâkî veya sosyal- birtakım adâlet unsurları taşıyıp taşıyamamasına ya da şahsî yahut sâir, belirli bir menfaatin muhafızlığını yapıp yapmadığına bakılarak, hükümranın irâdesi de âdil ya da gayr-ı âdil olabilir. Siyâsî adâletin mihengi devlet fiilleri olduğu için, hükümran irâde bu fiillerin adâlet unsurlarının kaçta kaçını hâvî olacağını tayin eder. Bu arada ömrünü mümkün olduğunca uzatma kaygısı da taşıyan devlet, statü kazanmış, kanunla giydirilmiş bazı çıkarlara taviz verilebilir, bu da

¹⁸² el-Mâide 5/42

¹⁸³ Çeçen, a.g.e., s. 29

¹⁸⁴ el-Fârâbî, *er-Risâle*, XIV, 93

çoğunlukla hukûkî yahut sosyal adâlete gölge düşürmektedir. Devlet radikal ideallerin sözcülüğünü yapan masum muhaliflerini, faaliyetlerini baltaladığı gerekçesiyle cezâlandırmak yolunu da seçebilir. Yani siyâsî adâlet esasen siyâsî amaçların bir fonksiyonudur (onlardan etkilenererek belirlenir); fakat son tahlilde yüksek ideallerden ve sosyal hak taleplerinden -bunların bazıları kamuoyu baskısıyla bir kısmı da grup menfaatleri marifetiyle kendini belli eder- kişisel ihtirasa kadar değişiklik gösteren karmaşık kuvvetlerin ürünüdür ve çoğunlukla –ahlâkî ve sosyal adâlet bir yana- hukûkî adâlet siyâsî üstünlüğe yenik düşer. Eğer devlet yaşayacaksa devletin fiilleri de kamu nezdinde itibar tahtında bulunan bir adâlet standardına uyum sağlamalı yahut uyum sağlamış gözükmelidir.¹⁸⁵

Siyâsî anlamda adâlet olgusuna her toplumda siyâsî gerilimin arttığı dönemlerde rastlanır. Sosyalist toplumlarda getirilen “sosyalist yasallık” uygulaması siyâsî adâletin en açık örneklerindedir. Sosyalist yönetimin getirmiş olduğu tüm kurallara devletin sınıfsal yapısı nedeniyle uymak zorunludur. Siyâsî adâletin dayandığı başlıca öğeler olarak yararlılık ve uyum gösterilebilir. Toplum ve var olan yönetim açısından en yararlı ve uyumlu seçenek hangisi ise o adâletli olarak benimsenir ve uygulamaya konulur. Hukuk mekanizması uygulanan politikaya ve elde edilmek istenen sonuçlara göre ayarlanır. Bu yoldan hukuk politikanın emrine girmektedir ve giderek egemen gücün politikasının gerçekleşme aracı olmaktadır. Adâlet, siyâsî anlamda egemen gücün isteklerini içerik olarak taşır.¹⁸⁶ Fakat siyâsî gücün faydası yok da değildir.

Kuralların konması ve düzenlenmesi alanında da adâlet ilkesinin önemi büyüktür. Toplum düzenlerinde adâlet ilkesinin gerçekleşebilmesi için önce yasama düzeninin, mevzûâtının âdilâne düzenlenmiş olması sonra da bunun eylem alanında da gerçekleştirilmesi gerektiği açıktır.¹⁸⁷

¹⁸⁵ Haddûrî, a.g.e., s. 33-34

¹⁸⁶ Çeçen, a.g.e., s. 30

¹⁸⁷ Mutahharî, a.g.e., s. 45-46

Adâletin korunması için toplumda üç şey lâzımdır:

- 1- Nâmus-u Rabbânî (din-şeriat)
- 2- Hâkim-i İnsânî (konuşan kanun)
- 3- Dînâr-i Mîzânî (sessiz kanun)

Yunan filozofları üçüne birden “Nâmus” derler. Nâmus; ilk olarak şer-i ilâhîdir (dînî adâlet). Bu en büyüktür. İkinci nâmus otoriter devlet başkanı ve adâletli hâkimdir (siyâsî adâlet). Üçüncü nâmus paradır. İkinci nâmusun, yani adâletli hâkimin fermanındadır. İkinci nâmusun hidâyete ulaşabilmesi için birinciye uyması şarttır. Kur’ân-ı Kerîm de bu mânâyâ işâret etmiştir:

*“Andolsun biz peygamberlerimizi açık delillerle gönderdik ve insanların adâleti yerine getirmeleri için beraberlerinde kitabı ve mizanı indirdik. Biz demiri de indirdik ki onda büyük bir kuvvet ve insanlar için faydalar vardır. Bu, Allah'ın, dinine ve peygamberlerine gayba inanarak yardım edenleri belirlemesi içindir. Şüphesiz Allah kuvvetlidir, daima üstündür.”*¹⁸⁸ Burada “el-Kitâb” ilâhî hükümlere işârettir. Çıkış kaynağı ilâhî kitaptır. “el-Mîzân” dünyadaki alışverişin bir adâlet ölçüsüyle yapılması gerektiğine işârettir, mîzân bu ölçüyü meydana getirir. “el-Hadîd” ise adâleti tahakkuk ettirecek otoriter devlet başkanına işâret eder. Şer-i ilâhîye itâatkâr olmayan kâfir ve münâfıktır. Adâletli devlet başkanı ile hâkime itâatkâr olmayan isyânkârdır. Üçüncü nâmusa itâatkâr olmayan hâin ve hırsızdır.¹⁸⁹

İslâm’da toplum yapısının temelinde Kitâb ve Mîzân vardır: İnsanlar Kitâb’a uyar ve Mîzân çerçevesinde davranırlarsa kıst yapmış olurlar ve ancak o zaman ayakta kalabilirler. Fakat her insan isteğiyle ve îmânın gücüyle Kitâb’a uyup, Mîzânın kefelere dengede tutamadığı için demir gereklidir. Demirde her ne kadar bir sertlik varsa da, bu sertlik toplumda adâleti sağlamak için kullanıldığında, insanlara zarar değil, ancak fayda verir. Bu yüzden Kitâb, Mîzân ve Demir üçlü bir münâsebet içinde olmak zorundadırlar. Bu üç temel çerçevesinde öncelik Kitâb’a aittir, sonra Mîzân, sonra Demir gelir. Kitâb tek başına olduğu zaman sayfalarda kalmaktan öte bir anlam taşımaz, bu yüzden uygulanması için Demir’e muhtaçtır. Eğer Demir hemen Kitâb’ın

¹⁸⁸ el-Hadîd 57/25

¹⁸⁹ Kınalızâde, a.g.e., s. 78

arkasından gelirse, Kitâb'ı yırtabilir ve keyfine göre davranabilir. Böyle durumda ise Kitâb, Demir'e hizmet etmekten başka bir fonksiyon görmez. Öyleyse, Kitâb ile Demir'in arasında Kitâb'ı koruyucu ve Demir'i Kitâb'a göre davranmaya sevkedici müessir bir güç veya faktör bulunmalıdır; bu da Mîzân'dır. Mîzân Demir'in karşısında Kitâb'ı koruduğu gibi, Demir'in insanlar ve Kitâb üzerinde keyfî bir egemenlik kurmasının da önüne geçer; aynı zamanda, Kitâb'ı nasıl uygulayacağı konusunda Demir'e yol gösterir. İslâm'da adâlet bu ölçüyle sağlanır, biri olmayınca zulüm başlar.¹⁹⁰ Buna göre ilâhî kitaptaki kanunları ve adâleti tatbik etmek, kuvvete ve kudret sahibi bir irâdeye de bağlı bulunmaktadır. Demir, faydası yalnız savaşta değil, her iş ve her sanatta görülen zarûrî bir nesnedir.

3- İktisâdî Adâlet

Adâlet sorunu bir toplumun iktisâdî olarak düzenlenmesinde de önemli rol oynamaktadır. Bir toplumda yaşam biçimi ve düzeyi ekonomik koşullarla belirlenmektedir. Ekonomik düzenin kuruluşunda kurumların veya düzenlemelerin adâletli veya adâletsiz olması büyük önem taşımaktadır. İnsanların toplum biçiminde düzenli yaşayabilmeleri için ekonomik alanda adâletin sağlanması önkoşuldur. Bunun için de herkes ekonomik alanda her türlü özgürlüğe sınırsız derecede sahip olmalıdır. Bir kişinin mutluluğu toplumun mutlu olması demektir.¹⁹¹

Klasik komünist prensip “herkesten kabiliyetine göre ve herkese de kabiliyetine göre” şeklindedir. Bu çeşit idealizm anormal millî ve ictimâî buhranlarda ve krizlerde çalışırsa da normal durumlarda uygulanabilen bir prensip değildir, komünistler bu prensibi “herkesten kabiliyetine göre ve herkese de emeğine göre” tarzında değiştirerek yeniden formüle ettiler. Cemiyetleri henüz komünist değil, sosyalist olduğu için Sovyetler tarafından kabul edilen son teklif Fazlur Rahmân'a göre anlaşılır gözükmemektedir. Zîrâ “kabiliyet” kelimesi “iş kabiliyeti” demektir ve böylece formül şu hali alıyor: “Herkesten çalışma kabiliyetine göre ve herkese de çalışma kabiliyetine göre”; bu da tam bir muğâlatadır. İslâmiyet insanların kabiliyet ve

¹⁹⁰ Ünal, Ali, *Kur'ân'da Temel Kavramlar*, 2.B., Nil Yayınları, İstanbul, 2001, s. 254-255

¹⁹¹ Çeçen, a.g.e., s. 28

mahâretlerindeki farkları kabul edip âdil karşılıklarının verilmesini açıkça kabul ederken, o aynı zamanda muayyen işlerin veya cemiyetin muayyen kısmının desteklenmesi gerektiğini de kabul eder. Hz. Peygamber para dağıtırken en azından birden fazla münâsebetlerde bir şahsa bir miktar ve evli diğer bir şahsa da iki misli vermiştir.¹⁹²

Karşıt görüşte iktisâdî adâletin gerçekleşmesi için özgürlükler yetersiz kalmakta, eşitsiz durumları önlemek üzere denetim ve yönetim zorunlu olmaktadır.¹⁹³ Halbuki İslâm, iktisâdî adâleti gerçekleştirmede sadece kanun gücüne dayanmaz. Bilakis İslâm, insanın nefis ve ahlâkını ıslah etmesi, isteklerini olumlu şekle sokması, düşünce ölçülerini güzelleştirmesi, doğruluk, adâlet ve ihsânı ayakta tutmaya sevkeden nefsindeki ahlâkî hisleri kuvvetlendirmesi hususunda daha çok gayret sarfeder. Ferdin ıslahı için bütün bu gayretler başarısızlığa uğrarsa, canlı ve güçlü bir durumda bulunan İslâm toplumu o kişiyi, sosyal baskı yoluyla adâletin gereklerini ve sınırlarını kabul etmeye zorlar. Bu baskı da tesir etmediğinde işte burada İslâm, yeryüzünde zor ve güç yoluyla adâleti gerçekleştirmek için kanun kuvvetini kullanır.¹⁹⁴ Seyyid Kutub (ö. 1967)'a göre de fert şuurunda yerleşmeyen adâlet kanunla sağlanamaz. Şuura yerleşmiş bir adâleti muhâfaza edebilmek için bazı amelî imkânlarla sahip olmak gerekmektedir.¹⁹⁵

İktisâdî adâlet toplumda kendiliğinden zorunludur. Bireysel özelliklerin ayrıldığı, girişimler ve koşullardaki eşitsizlikler büyük adâletsizlik yaratabilir. Ekonomide dengenin sağlanması, çıkarıcılığın sınırlanması iktisâdî adâletin sağlanmasına yardımcı olur. Olağanüstü bir yeteneğin olağan olmayan, ancak genelde aşırıya kaçmayan bir ödülü hak ettiği düşünüldüğü zamanlar dışında adâlet, eşitlikle açıklanmaya başlanmıştır. Siyâsî adâlete göre iktisâdî adâlet sınırları olan yeni bir amaçtır.¹⁹⁶

¹⁹² Fazlur Rahmân, *İslâmiyet ve İktisâdî Adâlet Meselesi*, (Çev. Yusuf Ziya Kavakçı), Atatürk Üniversitesi Yayınları, Erzurum, 1976, s. 34

¹⁹³ Çeçen, a.g.e., s. 28

¹⁹⁴ el-Mevdûdî, Ebû'l-Alâ, *İslâmî Kavramlar*, 7.B., (Çev. Süleyman Akyüz), Pınar Yayınları, İstanbul, 2002, s. 128-129

¹⁹⁵ Kutub, Seyyid, *el-Adâletü'l-İctimâiyye fi'l-İslâm*, 8.B., el-Matbaatü'l-Arabiyye, Mısır, 1388 / 1968, s. 36

¹⁹⁶ Çeçen, a.g.e., s. 28-29

Merhum Seyyid Kutub'a göre iktisâdî adâlet sınırlıdır. Komünizm ve İslâm'daki adâlet anlayışını şu şekilde tefrik eder: “(Pratik hayatta tatbik edemediği halde) komünizme göre adâlet, iktisâdî farkların ortadan kalkması ile “ücret eşitliği”dir. İslâm nazarında ise adâlet, “insânî müsâvât”tır. İslâm bu adâleti iktisâdî değerlerle beraber diğer bütün değerlerin muvâzenesinde görür. Bu da büyük bir dikkatle ferde fırsatlardan istifâde ve ehliyetini kullanma imkânlarını hazırlamak, eşitlik dâhilinde her istidat ve zekânın (hayatın ulvî gâyelerine uygun olarak) çalışmasını sağlamakla mümkündür. İslâm nazarında değerler çok ve birbirine bağlı durumda olduğundan hepsinde adâlet kolaydır. Bu sebeple fitrat ve istidat farklarının tabiatına zıt bir iktisâdî eşitliğe yer vermez. Çünkü böyle bir eşitlik, yüksek ve harika istidatların gelişmesine engel olur. Sonuçta bundan tüm insanlık zarar görmektedir. Mutlak adâlet rızıkların farklı olmasını ve insanların bu konuda birbirlerinden farklı olmasını gerektirmektedir.¹⁹⁷ İslâm nizâmını diğer tek tanrıçılardan ayıran temel faktörlerden birisi Kur’ân’ın öğretiminde bu vahdâniyetin organik olarak iktisâdî adâlet mefhumuna merbut olmasıdır. Gerçekte bu iktisâdî adâlet fikri ve halkın refahı o kadar yoğunluğu, tek tanrıçılıktan veya tek ilâh ve O’na ibâdetten daha az önemli değildir. Kur’ân-ı Kerîm insanın umûmî olarak refahının peşinde olmaması halinde tanrıya hatta tek ilâha ibâdetin sadece mânâsız değil, tamamen bir murâîlik olacağını beyân edecek kadar ileri bile gitmektedir.¹⁹⁸ Böylece Kur’ân tek ilâh-tek insanlık ve ikisinin (vahdâniyet ile sosyo-ekonomik refahın) aynı madalyonun iki tarafı olarak gözüktüğünü beyân etmiş oluyor.

Yüksek manevî değerlere dayalı sosyal bir nizâm için ekonomik şartların ıslahı ve ictimâî adâlet bir zarûrettir. İslâm’ın temel çağrısı insana muvâzeneli, sıhhatli ve yaratıcı gerçek bir beşerî şahsiyetini vermeye çevrilmiştir. Gerek Kur’ân ve gerekse Hz. Muhammed’in Mekke’nin ticârî ve şirk muhitinde teşekkül eden emirleri ve faaliyetleri ekonomik ve sosyal adâlet mevzûunu kendi özüne almıştır; bu yolla da yeterli bir sosyo-ekonomik adâlet olmaksızın insanlık için ne maddî ne de manevî sahada herhangi bir

¹⁹⁷ Kutub, a.g.e., s. 28, 31-32

¹⁹⁸ el-Mâûn 107/1-7

terakkînin mümkün olmadığını işâret etmiştir. Bilinen diğer hiçbir din bunu yapmış değildir. Üstelik İslâmiyet bu maksada ulaşmak için belli kâideler tesis etmiş ve muayyen müesseseler kurmuştur.¹⁹⁹ Keffâretler, sadaka-i fitr, kurban, zekât, öşür, komşu hakları, karz-ı hasen, fiilî yardımlaşma, nafaka mükellefiyeti bunlar arasında sayılabilir.

*“Yaptığınız her harcamayı ve adadığınız her adağı muhakkak Allah bilir. Zâlimler için hiçbir yardımcı yoktur.”*²⁰⁰

*“Îmân edip iyi işler yapan, namaz kılan ve zekât verenler var ya, onların mükâfâtları Rableri katındadır. Onlara korku yoktur, onlar üzüntü de çekmezler.”*²⁰¹

İslâm’ın insanlığa en büyük katkılarından biri adâlet ilkesi ve bu ilkenin insan faaliyetinin her sahasında uygulanmasıdır. İnsanlara manevî hayatlarını geliştirmek için maddî hayatlarını da geliştirmeleri emredilir.²⁰²

Kâinatın, emrine musahhar kılındığı insan tüm insanlıktan sorumludur. İslâm, insan bencilliği baskı altına alınmaksızın, faydalı ve yapıcı yönleri kanalizasyonla edilerek günümüz ekonomik problemlerine pratik bir çözüm getirmiş oldu. Herkes bütün toplum için eşitlik ve adâlet temeline dayalı bir ekonomik yapıyı düzenlemek için çalışmakla emrolunmuştur. Bu sistemde her fert, bütünün yararlı bir parçası olur ve toplumun menfaati için olduğu kadar kendi menfaati için de çalışır.

4- Sosyal Adâlet

Sosyal adâlet hukukla sağlanmış norm ve değerlerden farklı olarak, toplumun alışkanlık, atâlet gibi nedenlerle benimsediği işlerlik arzeden norm ve değerlere dayalı adâlettir. İdealist adâlet kavramlarının (ilâhî adâlet, doğal adâlet, rasyonel adâlet) tersine sosyal adâlet (sık sık otoriteden topluma dağıtılan sosyal hizmetlerde gözetilen adâleti de kapsayacak şekilde zikredilmektedir) özde pozitif karakterlidir; aklın diktelerinden

¹⁹⁹ Fazlur Rahmân, *İktisâdî Adâlet*, s. 4, 16, 44

²⁰⁰ el-Bakara 2/270

²⁰¹ el-Bakara 2/277

²⁰² Afzalur Rahmân, *Sîret Ansiklopedisi*, I-VI, 2.B., İnkılâb Yayınları, İstanbul, 1416/1996, II, 371

(zorunlu saydığı sınırlardan veya makul saydığı çevrelerden) çok örfün, adet, gelenek ve göreneğin, insan deneyiminin bir ürünüdür.²⁰³

Sosyal anlamında adâlet, toplumla onun artık birer birey olarak değil de, bütünü parçaları olarak sayılan üyeleri arasındaki ilişkileri düzenler. Bu açıdan sosyal adâlet tüm toplumsal ilişkileri ortak yararı gerçekleştirmek amacıyla düzenlemektedir. Sosyal adâlet genel olduğu için topluma ve bireylere aynı anda bütüne yönelik bir biçimde yön verir. Yani en geniş anlamda, toplumsal adâlet toplum ile onu oluşturan bireyler arasında dengenin sağlanmasıdır.²⁰⁴ Sosyal adâlet anlayışında ölçü eşitlik değil, diyet ve tazminat yoluyla adâletin sağlanmasında olduğu gibi dengedir. Malın Allah'a ait olması, insanların ve özellikle mü'minlerin kardeş olmaları, şahsî servetlerde fakir ve mahrumların haklarının bulunması, Allah'ın ihsânî emretmesi gibi prensiplere dayanan ve insanın toplum içindeki iktisâdî ve sosyal durumuna bakılmaksızın herkese insanca yaşama, temel ihtiyaçlarını temin etme imkânı veren sosyal adâlet anlayışıdır.²⁰⁵

Sosyal adâlet, sınırlı cemiyet yapısının doğurduğu bütün kusurları gidermeyi hedef tutan bir kavramdır. Ayrıca insanın yaptığı, gözettiği bir prensip olan eşitlik sayesinde sosyal adâlet kavramı her zaman ve her yerde rastlanmayan, ancak insanı cemiyetin temel birimi olarak gören bir anlayışın eseri olarak ortaya çıkan bir kavram olmuştur. Büyük dinlerin ve modern demokrasinin insanlık ideali sosyal adâleti gerektirir; çünkü bu sistemlerde insanların eşitliğine inanılmaktadır. Eşitlik inancı cemiyetin ilerlemesi bakımından birçok faydalı neticeler doğurmakla beraber, sosyal adâletin kabulü, tatbik edilmesi hiç de kolay olmamıştır. Bugün sosyal adâlet teriminden anladığımız “fırsat ve imkân eşitliği”dir. Cemiyet insanları sosyal açıdan eşit kılmaz, onlara “eşit fırsat” vermeye çalışır. Bütün insanların eşit olduğu bir cemiyet ne kurulabilir ne de kurulması arzu edilir. Bir cemiyetteki mevkiler “liyâkât” esasına göre dağıtılır, yani en kabiliyetli ve ehliyetli insanlar en yüksek makamlara geçerler.

²⁰³ Haddûrî, a.g.e., s. 219

²⁰⁴ Çeçen, a.g.e., s. 25-27

²⁰⁵ Karaman, a.g.md., I, 343

Cemiyetin sosyal adâlet adına yaptığı ve yapması gereken şey, insanlara kabiliyetlerini geliştirmek üzere imkân tanımaktır.²⁰⁶

İslâm, nazarlarını insan hayatına çevirince “Sosyal adâlet”, “İnsânî adâlet” haline gelmiştir. İslâm dîni ibâdet ile muâmelât, akîde ile şerîat, rûhiyât ile maddiyât, iktisâdî değerler ile manevî değerler, dünya ile âhîret ve yer ile gök arasında bir vahdet dinidir. Bu açıdan bakıldığında İslâm’da sosyal adâlet insan hayatını bütün yönleriyle içine alan ve bütün temel prensiplerini kapsayan çok yönlü ve geniş kapsamlı bir insânî adâlettir. Sınırlı bir iktisâdî adâlet değildir. Şuuru ve vicdânı ele aldığı gibi hayatın bütün görünüşlerini ve davranışlarını da ele alır. Bu adâletin ele aldığı değerler sadece iktisâdî ve maddî değil, bütün bunlarla birlikte manevî ve rûhî değerleri birbirleriyle kaynaştırmış, bir nevî sentezini yapmıştır. Çünkü İslâm’ın hayat felsefesi; özel mânâda müslümanlar, genel mânâda ise tüm insanlık bireyleri arasında genel olarak esasları belli prensipler dâhilinde sevişmeye, yardımlaşmaya, dayanışmaya, merhamete ve sorumluluklara dayanır.²⁰⁷ Bu sebeple İslâmî sosyal adâlet ilkesi aynı zamanda bir ihsân -yani, yalnızca vazîfelerin îfâsında değil aynı zamanda yükümlülüklerin yerine getirilmesinde de şefkatli olma- tutumu almayı gerektirir. Bu sûretle yaratılan karakter, kendisini sırf kanun kelimesiyle değil, bu kanunun ardındaki ruhla da bağlı tutar.²⁰⁸

Adâlete ilişkin âyetlerin çoğunluğu sosyal adâlet hakkındadır. Diğer bir deyişle, bir topluluk içinde söz konusu olabilecek, âilede, siyâsette, yargıda ve genel olarak toplum içindeki adâletten söz edilir.²⁰⁹ Meselâ bir âyette Allah (c.c.) şöyle buyuruyor:

*“Ey îmân edenler! Allah için hakkı ayakta tutan, adâletle şahitlik eden kimseler olun. Bir topluluğa duyduğunuz kin, sizi âdil davranmamaya itmesin. Adâletli olun; bu, Allah korkusuna daha çok yakışan (bir davranış) tır. Allah'a isyândan sakının. Allah yaptıklarınızı hakkıyla bilmektedir.”*²¹⁰

²⁰⁶ Güngör, a.g.e., s. 175-176

²⁰⁷ Kutub, a.g.e., s. 28- 29, 34

²⁰⁸ Ahmed, Enis, *Kadın ve Sosyal Adâlet*, Beyan Yayınları, İstanbul, 1993, s. 17

²⁰⁹ Mutahharî, a.g.e., s. 47

²¹⁰ el-Mâide 5/8

Sosyal adâletin insan hayatını bütün yönleriyle içine alan geniş kapsamlı bir insânî adâlet olduğundan bahsedilmişti. Bu konuya aşağıdaki âyeti örnek olarak gösterebiliriz:

*“Muhakkak ki Allah, adâleti, iyiliği, akrabaya yardım etmeyi emreder, çirkin işleri, fenalık ve azgınlığı da yasaklar. O, düşünüp tutasınız diye size öğüt veriyor.”*²¹¹

Aşağıda zikredeceğimiz hadiste yer alan adâlet, yine geniş mânâlı olup ahlâkî, hukûkî ve ictimâî adâleti ihtivâ etmektedir. “Hükümünde, âilesine karşı ve velâyeti altında olanlar hakkında âdil davrananlar, kıyâmet gününde nurdan minberler üzerindedir”²¹² Bu hadis adâleti teşvik etmekte ve âdil kişileri övmektedir.

Gerçek sosyal adâlet, bütün fertlerin, âilelerin, kabilelerin ve milletlerin özgürlükten bir hisselerinin olması, her toplumun, zulüm ve düşmanlık kapısını kapatmak, değişik fert ve toplumları sosyal maslahatın gerektirdiği şekilde istihdâm etmek için birbirine karşı belli miktarda üstünlüklerinin olmasından ibâettir. Bu anlamda gerçek sosyal adâlet İslâm’ın kendisidir. İslâm’ın ilk gâyesi adâlettir. İslâm dünyaya ancak adâleti ikâme etmek için gelmiştir. Bu konuda Allah (c.c.) şöyle buyuruyor:

*“Andolsun biz peygamberlerimizi açık delillerle gönderdik ve insanların adâleti yerine getirmeleri için beraberlerinde kitabı ve mîzânı indirdik. Biz demiri de indirdik ki onda büyük bir kuvvet ve insanlar için faydalar vardır. Bu, Allah’ın, dinine ve peygamberlerine gayba inanarak yardım edenleri belirlemesi içindir. Şüphesiz Allah kuvvetlidir, daima üstündür.”*²¹³

İnsan İslâm’daki adâletin karşısında gaflet içinde olmayınca Allah’ın (c.c.) gönderdiği ile hükmedip, onun dışında sosyal adâleti gerçekleştirecek başka şeylerin arayışına girmediği müddetçe, gerçek sosyal adâleti görür ve yaşar. Çünkü adâletin zarûrî oluşunu hissettiğinden, adâleti ikâme etmek için, İslâm’ı bütünüyle uygulamaktan

²¹¹ en-Nahl 16/90

²¹² el-Müslim, *el-İmâre*, (18), 1827

²¹³ el-Hadîd 57/25

başka bir yol göremeyecektir. Adâlet İslâm'dan ayrı birşey değildir. İslâm'ı tatbik etmek ile adâleti tesis etmek aynı şeydir.

İnsanlar ferdî olarak hesaba çekileceğine göre ve yine her insan bir toplumun üyesi olduğuna göre, iş toplumdan başlamaktadır. Toplum adâlet temeli üzerine oturan bir yapıya sahipse orada Allah'ın çizdiği hudutlar dâhilinde ferdî özgürlük olacak ve kişiler bu özgürlüğün verdiği imkân ile asıl yapılarına uygun bir şekilde hayatlarını devam ettirebileceklerdir. Bunun da ancak Allah'ın (c.c.) hükümlerinin yürürlükte olduğu bir sosyal yaşamda yani İslâm devletinde gerçekleşebileceği bir gerçektir.²¹⁴

5- Ahlâkî Adâlet

Adâlet, bütün ahlâkî fazîletlerin, erdemlerin anasıdır. Bu ifade, İslâm Dünyası'nda eski Yunan eserlerinin tercüme edilmeye başlanmasından itibaren Eflatun'un meşhur olmuş bir cümlesidir. Fakat Eflatun'un bu sözünün İslâm Dünyası'nda yayılmasından da iki yüzyıl önce müslümanlar adâletin temel ve vazgeçilmez önemini Kur'ân-ı Kerîm'den öğrenmiş bulunuyorlardı.

Kur'ân-ı Kerîm, gerçek ahlâk sahibi olan insanı “Sâhib-i Adl” olarak, yani âdil kişi sıfatıyla tanımlar. Meselâ hakemlik yapacak, konu ile ilgili hükmü beyân edecek kişilerin adâlet sahibi olması gereğini beyân eder.²¹⁵

*“Ey îmân edenler! İhramlı iken avı öldürmeyin. İçinizden kim onu kasten öldürürse öldürdüğü hayvanın dengi (ona) cezâdır. (Buna) Kâbe'ye varacak bir kurban olmak üzere içinizden adâlet sahibi iki kişi hükmeder (öldürülen avın dengini takdir eder). Yahut (avlanmanın cezâsı), fakirleri doyurmaktan ibâret bir keffârettir yahut onun dengi oruç tutmaktır. Ta ki (yasak av yapan) işinin cezâsını tatmış olsun. Allah geçmişi affetmiştir. Kim bu suçu tekrar işlerse Allah da ondan karşılığını alır. Allah daima galiptir, ölç alandır.”*²¹⁶

“İddet müddetlerini doldurduklarında onları ya meşru ölçüler içerisinde (nikâhınız altında) tutun veya onlardan meşru ölçülere göre ayrılın. İçinizden adâlet

²¹⁴ el-Mevdûdî, a.g.e., s. 152-154

²¹⁵ Mutahharî, a.g.e., s. 47

²¹⁶ el-Mâide 5/95

*sahibi iki kişiyi de şâhit tutun. Şâhitliği Allah için yapın. İşte bu, Allah'a ve âhiret gününe inananlara verilen öğüttür. Kim Allah'tan korkarsa, Allah ona bir çıkış yolu ihsân eder.*²¹⁷

“Âdil olunca kölenin şâhitliği câizdir”²¹⁸ ictihadında zikredilen adâlet de ahlâkî adâlettir.

Büyük günahlardan (kebîre) kaçınan, farz olan vazîfeleri yerine getiren, davranışlarının iyisi kötüsünden daha çok olan kimse adâlet vasfını taşımaktadır.²¹⁹ Bu tanım şâhitliğin kabul edilmesi konusunda şart koşulan ahlâkî adâlete aittir.

“*Ey îmân edenler! Adâleti titizlikle ayakta tutan, kendiniz, ana-babanız ve akrabanız aleyhinde de olsa Allah için şâhitlik eden kimseler olun. (Haklarında şâhitlik ettikleriniz) zengin olsunlar, fakir olsunlar Allah onlara (sizden) daha yakındır. Hislerinize uyup adâletten sapmayın, (şâhitliği) eğer, büker (doğru şâhitlik etmez), yahut şâhidlik etmekten kaçınırsanız (biliniz ki) Allah yaptıklarınızdan haberdardır.*”²²⁰

Bu âyette insanları adâletten ayıran iktisâdî, sosyal, psikolojik ve ahlâk dışı sebeplerin hepsi sayılarak insanlar uyarılmakta, hükmeden veya şâhitlik eden kimsenin yalnızca Allah korkusunun tesiri altında hareket etmesi telkin edilmektedir. Böylece adâletin gerçekleşmesi için en büyük teminat Allah korkusudur.²²¹ İnsanın, Allah nezdinde en üstün değer ölçüsü olan takvâ²²² erdemine nâil olabilmesi için âdil olması “*Ey îmân edenler! Allah için hakkı ayakta tutan, adâletle şâhitlik eden kimseler olun. Bir topluluğa duyduğunuz kin, sizi âdil davranmamaya itmesin. Adâletli olun; bu, Allah korkusuna daha çok yakışan (bir davranış) tır. Allah'a isyândan sakının. Allah yaptıklarınızı hakkıyla bilmektedir.*”²²³ ve adâletli söz söylemesi “*Rüşd çağına erişinceye kadar, yetimin malına, sadece en iyi tutumla yaklaşın; ölçü ve tartıyı adâletle yapın. Biz herkese ancak gücünün yettiği kadarını yükleriz. Söz söylediğiniz zaman,*

²¹⁷ et-Talâk 65/2

²¹⁸ el-Buhârî, eş-Şehâdât, (13)

²¹⁹ et-Tehânevî, a.g.e., II, 1015; el-Kâsânî, a.g.e., s. 268

²²⁰ en-Nisâ 4/135

²²¹ Kutub, a.g.e., s. 108

²²² el-Hucurât 49/13

²²³ el-Mâide 5/8

*yakınlarınız dahi olsa adâletli olun, Allah'a verdiğiniz sözü tutun. İşte Allah size, iyice düşünesiniz diye bunları emretti*²²⁴ gerekmektedir. Böylece İslâmiyet bütün kurumlarını adâlet esasına oturtmayı amaçlamıştır.

6- Hukûkî Adâlet

Adâletin sosyal cephesinin araştırılması hukuk alanında olmuştur. İslâm âlimlerine göre hukukun nihâî amacını maslahat, yani ümmetin menfaatlerini korumak ve ona hizmet olarak kabul etmişlerdir. İşte Siyâset-i Şer'îyye de bunun yoludur. Din ve devletin özdeki beraberliği fiiliyata taşınmalıdır.²²⁵

Adâlet bir anlamda hukukun varlık nedenidir. İnsanların adâlet arayışları ve bunu sürekli kılmak düşüncesi bir toplumsal düzen getirmiştir. Bu yüzden adâletin gerçek anlamı ve niteliği hukûkîdir. Adâlet deyince akla hukuk gelmektedir. Hukukun çok yönlü yapısı, adâlete de çok yönlülük özelliği kazandırmıştır. Tek bir adâlet yoktur. Her zaman çeşitli görünümde ve anlamlarda adâlet vardır.

Adâlet hukukun ana kavramıdır. Hukuk düzeni temelde adâleti gerçekleştirmek üzere çeşitli görevler üstlenmiştir. Hukukun önde gelen görevlerinden birisi de toplumda var olan suç eğilimlerini önlemek, artmasına izin vermemektir. Bu sebeple bir cezâlandırma sistemi her hukuk düzeni tarafından getirilir. Toplumda yaşamı güvenceye bağlamak üzere hukukun getirdiği yaptırımların çoğunluğu cezâ niteliğindedir. Cezâ alanı ve yaptırımları ile ilgili adâlete “*cezâ adâleti*”; cezâ alanı dışında kalan hukuk alanı ve yaptırımları ile ilgili alana da “*hukûkî adâlet*” denir. İlişkilerde denge sağlanması, karşılıklı bir düzenin oluşturulması hukuk adâletinin görevidir.²²⁶ Binâenaleyh hukuk, cemiyeti nizâmlayan ve devlet müeyyidesi ile kuvvetlendirilmiş bulunan kâidelerin bütünüdür.²²⁷

Cezâ adâleti ise özelde suçun önlenmesine, suçluyu te'dib ve ıslah etmeye, genelde suçun aleniyetine, yayılmasına engel olarak ictimâî vicdânı ve yapıyı

²²⁴ el-En'âm 6/152

²²⁵ Haddûrî, a.g.e., s. 223

²²⁶ Çeçen, a.g.e., s. 31-32

²²⁷ Karaman, Hayrettin, *Mukayeseli İslâm Hukuku*, I-III, İz Yayıncılık, İstanbul, 2001, I, 10

korumaya, suçların karşılığının verilmesine, suçlunun iyileştirilmesine yöneliktir. Amaç toplumdaki hastalıkların ve yaraların düzeltilmesidir. Bundan dolayı suçluya verilecek cezâ toplumun hukukunu ve ortak değerlerini koruyacak, suçun işlenmesine ve tekrarına engel olacak, suçluyu uslandıracak, maşerî vicdânı tatmin edip mağdurun intikam hissini dindirecek miktar ve şekilde olmalıdır. Bu çerçevede verilen cezâ ilâhî adâlet ve rahmetinin bir parçasını oluşturur. Nitekim Kur'ân'ın kısasta hayat olduğunu bildirmesi²²⁸ bu anlamdadır.

Cezâların insânî özellikler taşıması adâlet anlayışı açısından önem taşımaktadır. Bilgisizlik, yanlışlar sonucunda işlenen suçların özel durumları, kişilerin sorumluluk bilinçleri, kanunu bilmemenin belli durumlarda mazeret sayılması, cezâ hüküm taşıyan nasların geçmişe şâmil olmaması, herkesin aslen suçsuzluluğunun ilke olarak kabul edilip suç için belli ispat vasıta ve ölçüsünün istenmesi, cezâ ağırlaştıkça ispat vasıtalarının da ağırlaşması, suçluya işkence edilmesinin yasaklanması²²⁹ cezâlandırmada adâleti gerçekleştirmeye, haksızlığı ve hakkın suistimâlini önlemeye yönelik ilkelere dayanır. Nitekim Hz. Peygamber, “Allah herşeyde güzel ve uygun davranmayı emretmiştir. Öldürdüğünüzde bile bu işi güzel yapınız”²³⁰ buyurmuştur. Aynı toplumda bulunan insanlar için cezâlar uyarma niteliği de taşımaktadır. Cezâ adâleti herkesin kendine düşen iyi ve kötü payları dağıtır.²³¹

“Allah adâlet ve iyiliği emreder.”²³² Bununla körü körüne ve kitâbî, formel bir adâlet yerine İslâm Hukuku yönünden hakkâniyet ve nısfet'in arandığı izâh olunmaktadır. Ayrıca ferdî mesûliyet ve cezânın şahsîliği esası getirilmiştir. Bir suçlu yerine diğer bir kimse cezâlandırılmazdı; bu hususta Kur'ân'da müteaddit tekrarlar vardır.²³³ İslâm cezâ hukukunda cezânın şahıslar bakımından umûmîliği, yani kanun karşısında herkesin eşitliği ilkesi hâkim olup hiçbir zümre ve şahsa dokunulmazlık veya ayrıcalık tanınmamıştır. Hz. Peygamber ve ashâb devri bu çizgideki uygulama

²²⁸ el-Bakara 2/179

²²⁹ el-Buhârî, *fi'l-Mezâlim ve'l-Ğasb*, (30)

²³⁰ et-Tirmizî, *ed-Diyât*, (14), 1409

²³¹ Çeçen, a.g.e., s. 32; Bardakoğlu, Ali, “Cezâ”, DİA, İstanbul, 1993, VII, 472

²³² en-Nahl 16/90

²³³ el-En'âm 6/164

örnekleriyle doludur. Nitekim Rasûl-i Ekrem hırsızlık yapan soylu bir kadının affedilmesi yönünde ashâbdan gelen bir talebi şiddetle reddetmiş ve milletlerin mahvolmasının başlıca sebeplerinden birisinin bu ayırım olduğunu söylemiştir.²³⁴

Cezâda esas olan suç ile karşılığında verilecek cezâ arasında makul bir dengenin bulunmasıdır. Yani tâat ve ma'siyete verilecek karşılığın yapılan fiile denk ve dolayısıyla âdil olması gerekir. Cezâlandırma asıl amaç değil, zarureten başvuru olan bir çaredir. Bu sebeple cezâlar ancak zarûret ölçüsünde belirlenmiştir. Kur'ân-ı Kerîm'deki “*Bir kötülüğün cezâsı, ona denk bir kötülüktür. Kim bağışlar ve barışı sağlarsa, onun mükâfâtı Allah'a aittir. Doğrusu O, zâlimleri sevmez.*”²³⁵ meâlindeki hükmü, tecâvüzlere sadece misliyle karşılık verilmesinin gereğine²³⁶ ve dolayısıyla suç-cezâ dengesinin tesisine işâret etmektedir.²³⁷ Burada denklik azâb konusundadır. Fakat mükâfât mânâsındaki cezâda denkliğin gerekli olmadığı, güzel bir fiilin en az on misliyle mükâfâtlandırılacağı, hatta bu konuda bir üst sınırın bulunmadığı bildirilmektedir.²³⁸ Söz konusu fazlalığın kişinin niyet ve ihlâsına bağlı olarak artabileceği; riyâ, şirk ve iyilikleri başa kakma, maddî karşılık bekleme gibi durumlar olmadığı takdirde ilâhî mükâfât ve lutfun sınırsız olabileceği kabul edilmektedir. Sonuç olarak cezâda adâlet ve hakkâniyet günahsız azâb olmayacağını, azâbın ma'siyeti aşmayacağını, tâatlerin de karşılıksız bırakılmayacağını ifâde eder.²³⁹ Cezâ adâletin ta kendisidir. Eğer suç işleyen bir kişi cezâsız kalırsa toplum düzeni bozulacaktır, kişinin kendisi veya yakınları haklarını kendileri almaya kalkışınca da toplumda anarşi rüzgarı esecektir. Hak olunan birşey hakkı olana verilmezse toplumda ilerleme de sağlanamayacak; hatta geriye doğru bir gidiş yaşanacaktır. Bu yüzden herkesin hakkını vermeli, suçlar da cezâsız kalmamalıdır.

²³⁴ el-Buhârî, *el-Hudûd*, (11-12); el-Müslim, *el-Hudûd*, (8-9), 1688; Ebû Dâvud, *el-Hudûd*, (4), 4373

²³⁵ eş-Şûrâ 42/40

²³⁶ el-Bakara 2/194

²³⁷ Bardakoğlu, a.g.md., VII, 475

²³⁸ el-Bakara 2/261; el-En'âm 6/160

²³⁹ Bebek, Adil, “*Cezâ*”, DİA, İstanbul, 1993, VII, 469-470

İKİNCİ BÖLÜM
KUR'ÂN'DA "ADÂLET" KAVRAMI

I- ÖZNESİNE GÖRE “ADÂLET” KAVRAMI

Adâlet, insanlar tarafından insanın nefesine, âilesine, insanlara, diğer yaratıklara ve Allah’a karşı olan fiil ve davranışlarını anlatır. İnsanın nefesine ve diğer insanlara karşı fiil ve davranışı da Allah’ın emir ve yasağına uyup uymama bakımından da Allah ile ilgilidir. Çünkü adâleti Allah emretmektedir.

Allah ile insan arasında dört çeşit münâsebet cereyân etmektedir:

- 1- **Ontolojik Münâsebet:** En yüksek kemâl sahibi Allah ile varlığını Allah’a borçlu, varlık dünyasının temsilcisi insan arasındaki Yaratan-Yaratılan münâsebetidir.
- 2- **Haberleşme Münâsebeti:** Burada Allah ile insan birbiriyle yakın, karşılıklı münâsebettedir. Tabîî olarak bu yüksek haberleşmede insiyatif Allah’tadır. O konuşur. Haberleşme ikiye ayrılır:
 - a- Sözlü Haberleşme: Yukarıdan aşağıya doğru olursa vahiy, aksi halde duâdır.
 - b- Sözsüz Haberleşme: Yukarıdan aşağıya doğru ise Allah’ın âyetler göndermesidir, aksi halde namaz veya genellikle ibâdet şeklinde cereyan eder.
- 3- **Rab-Kul Münâsebeti:** Allah’ın Rabb olması izzet, celâl, kudret sahibi olmasını gerektirir; insanın O’nun kulu olması dolayısıyla mütevâzî, itâatkâr ve kul olmanın gerektirdiği diğer özelliklere sahip olmasını gerektirir. İnsanın bu özelliği, câhiliyye devrinin insan telakkîsine aykırıdır. Çünkü onlara göre insan kibirli, gururlu ve kendi başına buyruk bir özelliğe sahip olmalıdır.
- 4- **Ahlâkî Münâsebet:** Bu, Allah’ın birbirinden çok farklı iki cephesine dayanır. Allah bir yandan iyilik, merhamet, şefkat, af ve ihsân sahibi; diğer yandan da gazab, şiddet ve adâlet sahibidir.¹

¹ Izutsu, Toshihiko, *Kur’ân’da Allah ve İnsan*, (Çev. Süleyman Ateş), Yeni Ufuklar Neşriyat, İstanbul, 1963, s. 95

Allah insana karşı ahlâkî bir biçimde hareket eder. Bu, O'nun adâleti ve iyiliği gereğidir. İnsanın da buna ahlâkî bir şekilde karşılık vermesi gerekir. İnsanın Allah'a karşı ahlâklı davranıp davranmama meselesi, İslâm dîninin özünü teşkil etmektedir.² Konu önce Allah'ın dünyadaki adâleti; yaratma'da ve emretme'de, âhiretteki adâleti de hesapta ve tartıda olmak üzere âhret ahvâlinde, cennet ve cehennem hayatında şeklinde ele alınacak daha sonra da bireysel ve toplumsal adâlet incelenmeye çalışılacaktır.

A- ALLAH'IN ADÂLETİ

Kur'ân-ı Kerîm'de birçok âyette adâleti ifâde eden kelimelerle Allah'ın adâletine temas edilmiş olsa da, bu kelimeler “adl” ve “kıst” özel sıfat kalıplarıyla Allah hakkında kullanılmamıştır. Yalnız “*Rabbinin sözü, doğruluk ve adâlet bakımından tamamlanmıştır. O'nun sözlerini değiştirecek kimse yoktur. O işitendir, bilendir.*”³ meâlindeki âyette Allah'ın sözünün adâletli olduğu belirtilir. Ancak birçok âyette Allah, adâletin zıddı olan zulümden tenzih edilmiş,⁴ ayrıca “adl” mânâsına gelen “kıst” da Kur'ân'da ve hadislerde Allah'a izâfe edilmiştir.⁵ Yine adl ve adâlete yakın bir anlam ifâde eden “Hayru'l-Hâkimîn”⁶ ve “Ahkemu'l-Hâkimîn”⁷ Kur'ân'da, Allah'a nisbet edilmiş ve O'nun hükmü hak ve adâlettir. O'nda haksızlık (cevr, zulüm) olmasından korkulmaz demektir.⁸ Hüküm, hüküm vermek anlamında olup kâfirlere bir tehdittir. Allah onların hakkında lâyıık oldukları bir azâbla hükmedecektir. Yaratılış, cezâ ve mükâfatta da “Ahkemü'l-Hâkimîn”dir.⁹ Hâkim, hüküm sahibi, hüküm kendisine ait olan ve hükmünü yürüten anlamına geldiğinden Allah'ın âdil bir tarzda hükmünü yürüttüğünü, kezâ hikmet sahibi, herşeyi yerli yerinde yapan mânâsını da taşıdığından,

² Izutsu, a.g.e., s. 293

³ el-En'âm 6/115

⁴ Bkz. Âl-i İmrân 3/108, 117, 182; en-Nisâ 4/40, 49,77, 124; el-Enfâl 8/51; Yûnus 10/44; el-Kehf 18/49; el-Hacc 22/10; el-Ankebût 29/40; el-Fussilet 41/46; Kâf 50/29

⁵ Bkz. Âl-i İmrân 3/18; Yûnus 10/4, 47, 54; et-Tirmizî, *ed-Da'avât*, (83), 3507; İbn Mâce, *ed-Du'a*, (10), 3861

⁶ el-A'râf 7/87; Yûnus 10/109; Yûsuf 12/80

⁷ et-Tîn 95/8

⁸ en-Nesefî, Ebû'l-Berekât Abdullah b. Ahmed b. Mahmûd, *Medâriku't-Tenzil ve Hakâiku't-Te'vil*, I-IV, (Thk. Mervân Muhammed eş-Şa'âr), Dâru'n-Nefâis, Beyrut, 1416/1996, II, 94

⁹ el-Âlûsî, Ebû'l-Fadl Şihâbuddîn Mahmûd b. Abdillâh b. Mahmûd el-Hüseynî, *Rûhu'l-Meânî fi Tefsiri'l-Kur'âni'l-Azîm ve's-Seb'i'l-Mesânî*, I-IX, el-Matbaatü'l-Kübrâ, Bûlâk, 1301 h., IX, 409

O'nun hikmeti kemâl derecesinde olan bir hükümler olduğunu ifâde eder. Allah sırf adâletle, hak ve hakîkate göre hükmettiği, hükümünde tarafgirlik veya zulüm olmadığı, hükümünü bozan bulunmadığı için "Hayru'l-Hâkimîn"dir.¹⁰

1- Dünyada

Tanrının iyilik ve adâleti, hem kâinat düzeyinde, hem de beşerî düzeyde tecellî etmektedir. Âlemin bir nizâm üzere yaratılması, ilâhî hayır ve adâletin bir tecellîsidir.¹¹

Adâlet'in, Allah'ın varlık âlemiyle ilgili sıfatlarından olduğunu söyleyen Hüseyin Atay'a göre, ilâhî adâletin insanlar arasında dünyada tatbik edilmesini güçleştiren iki sebep vardır. Biri İslâmiyet'in emrettiği adâletin hassasiyeti, diğeri insanların vicdânlarında ve kalplerinde olan şeylerin gizli kalmasıdır. Halbuki dışa akseden, insanların bedenî hareketlerinin bir kısmı bile hâkimlerin ve kanun koyucuların gözünden kaçmaktadır. İşte bundan dolayı Hz. Peygamber veya herhangi bir müslüman tam İslâm adâletini yerine getirmek hususunda âciz kalır. Zaten şeriatı koyan Allah bu hususta kendisini iyi bildiği insanın dış hareketlerinin doğruluğuna işâret ederek, iç davranışlarını da düzeltir diye, iç âlemini kendi haline bırakmış, bunun için insanın içinden geçenlere muttalî kılacak deliller göstermemiştir.¹² Bu yüzden birden fazla eşi olan bir erkek sevgi konusunda elinden birşey gelmediği için sorumlu tutulmamıştır. Ama nafaka, beraberlik gibi konularda adâlet gözetilmelidir.

a- Yaratma'da

Allah Teâlâ'nın zât ve sıfatlarından başka her ne varsa, en âdil, en tam, en olgun ve en güzel şekilde adâletinin tecellîsidir ve O'nun yaratmasıyla sonradan olmuştur. İşlerinde hikmet, hükümlerinde adâlet sahibidir. O'nun adâleti kullarının adâleti ile ölçülemez. Çünkü kulun, başkasının malını kullanmakla zulmetmesi mümkündür. Fakat Allah Teâlâ hakkında böyle birşey düşünülemez. Çünkü O'ndan başkası mülk sahibi değildir ki başkasının mülkünde tasarrufu düşünebilsin.¹³

¹⁰ Yıldırım, Suat, *Kur'an'da Ulûhiyyet*, Kayıhan Yayınları, İstanbul, 1987, s. 175-176

¹¹ Aydın, Mehmet S., *Din Felsefesi*, İzmir İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, İzmir, 1992, s. 137

¹² Yıldırım, a.g.e., s. 81; Atay, Hüseyin, *Kur'an'da İmân Esasları*, Atay Yayınevi, Ankara, 1998, s. 82-85

¹³ el-Ğazâlî, Ebû Hâmid Hucetü'l-İslâm Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Ahmed et-Tüsî, *İhyâ'u Ulûmi'd-Dîn*, I-IV, Matbaatü el-Halebî, Mısır, 1337 h., I, 80

Kur’ân’da bazı âyetler, gerek insan üzerindeki gerekse kâinattaki fizyolojik ve fizyonomik yapılarda bulunan uyum, ahenk ve estetik görünümüne, dolayısıyla Allah’ın yarattıklarında tecellî eden eksiksiz adâletine işârettir.

Kur’ân-ı Kerîm, Varlık ve Yaratılış Düzeni’nin adl ve denge (tevâzûn) temeline ve istihkâk ile yetenekler ilkesine dayandığını açıklar. Zulmü, Yüce Allah’ın ululuk makamından açıkça ve şiddetle dışarı süren âyetler kullara açık bir buyruk gelmesini ve delillerin tamamlanmasını Allah’ın kanunlarından sayan ve bu yapılmaksızın kulların helâk edilmesini zulüm olarak beyân buyuran âyetler de ilâhî tedbir ve fiilleri “adl” yönünden beyân buyurmakta ve ilâhî fiillerin adl makamından tecellî ettiğini belirtmektedir.¹⁴

“Allah, adâleti ayakta tutarak (delilleriyle) şu hususu açıklamıştır ki, kendisinden başka ilâh yoktur. Melekler ve ilim sahipleri de (bunu ikrar etmişlerdir. Evet) mutlak güç ve hikmet sahibi Allah’tan başka ilâh yoktur.”¹⁵ Âyette geçen “Kâimen bi’l-Kıst” (قائمًا بالقسط) ifâdesi “adâleti ayakta tutup yerine getirerek” mânâsındadır. Adâletten dünya ve din ile ilgili olanlar vardır. Dünya ile ilgili olanlar hususunda, önce Allah’ın, insanların uzuvlarını nasıl yarattığına baktığın zaman Allah Teâlâ’nın, bunda da âdil olduğunu anlarsın. Sonra insanların güzel ve çirkin, zengin ve fakir, sağlıklı ve hasta, uzun ömürlü ve kısa ömürlü, lezzet ile elemeler bakımından farklı farklı oluşları Allah’ın adâleti, hikmeti ve doğru işi neticesidir. Sonra maddelerin ve feleklerin nasıl yaratılmış olduklarına ve herbirinin belli husûsî bir miktar ile takdîr edilmiş olmaları bir hikmet ve isâbettir. Din ile ilgili adâlet hususunda, insanların ilim ve cehâlet, zeka ve aptallık, hidâyet ve azgınlık bakımlarından farklı oluşları adâlet ve denge neticesidir.¹⁶ Ayrıca bu âyet hakkında, rızkların dağıtımında, ecellerde, kullara emrettiği konularda adâleti ve eşitliği kâim kılarak Allah’tan başka ilâh olmadığına şâhitlik ettiler, şeklinde de yorumlar yapılmıştır.¹⁷

¹⁴ Mutahharî, Murtazâ, *Adl-i İlâhî*, (Çev. Hüseyin Hâtemî), İşâret Yayınları, İstanbul, 1988, s. 45

¹⁵ Âl-i İmrân 3/18

¹⁶ er-Râzî, Ebû Abdillâh Fahrüddîn Muhammed b. Ömer b. Hüseyin et-Taberistânî, *Mefâtihu'l-Ğayb (et-Tefsîru'l-Kebîr)*, I-XXXII, el-Matbaatü'l-Behiyye, Mısır, 1934-1938, VII, 220-221

¹⁷ ez-Zemahşerî, Ebû'l-Kâsım Cârullah Mahmûd b. Ömer, *el-Keşşâfu an Hakâiki Ğavâmidi't-Tenzîl ve Uyûni'l-Ekâvil fi Vucûhi't-Te'vil*, I-IV, el-Matbaatü'l-İstikâme, Kâhire, 1365/1946, I, 343; en-Nesefî, a.g.e., I, 226; el-Bursevî, İsmâil Hakkî, *Rûhu'l-Beyân*, I-IV, el-Matbaatü'l-Osmâniyye, İstanbul, 1306 h., I, 312

Allah Teâlâ'nın fiillerindeki adâleti ve ölçülülüğü, yarattığı bir varlık olan insanın vücudundaki bu mükemmel uyum ve dengede kendini göstererek aynı zamanda yüce zâtının varlığına ve birliğine, adâletine önemli bir delil olmaktadır. Çünkü bu uyum ve dengeyi Allah'tan başka bir varlığın meydana getirmesi mümkün değildir.

*“Ey insan! İhsânı bol Rabbine karşı seni aldatan nedir? O Allah ki seni yarattı, seni düzgün ve dengeli kılıp, ölçülü bir biçim verdi. Seni istediği herhangi bir şekilde parçalardan oluşturdu.”*¹⁸ Allah Teâlâ, insanın organlarını meselâ kulağın birisini diğerinden, ayağın birisini ötekinden, elin birisini berikinden uzun olacak şekilde farklı değil âhenkli yapmıştır. Yine gözlerden birini daha geniş, organlardan birini beyaz ötekini siyah, saçların bir kısmını kömür gibi bir kısmını kumral yapmayı uyumlu yapmıştır. Anatomi âlimleri dediler: “Cenâb-ı Hakk vücudun iki yanını da eşit yaptı. Ne kemiklerde ne de kemiklerin şekillerinde, ne ana ve kılcal damarlarda ne de aralarındaki sınırlarda en ufak bir dengesizlik vardır. Vücudun bir yanında olan organlar, diğer yanında da eşit şekilde vardır.”¹⁹

İnsan, Allah'ı, yalnız O'nun âyetleri (varlığının delilleri) ile bilir. Kâinatın varlığı, kâinatta meydana gelen olaylar, bütün eşya Allah'ın varlığının, iyiliğinin kudret ve adâletinin belirtileridir.²⁰ Yine yeryüzünde herşeyin gereği kadar, yerli yerinde ve ölçülü bir biçimde yaratılması da, Allah'ın adâletinin kâinattaki yansımalarını gözler önüne serer.

*“Yeri uzatıp yaydık, orada sâbit dağlar yerleştirdik, yine orada miktarı ve ölçüsü belirli olan şeyler bitirdik. Orada hem sizin için hem de rızıkları size ait olmayanlar için (gerekli) geçim vasıtaları yarattık. Herşeyin hazineleri yalnız bizim yanımızdadır. Biz onu ancak belli bir ölçüyle indiririz. Biz, rüzgarları aşılavıcı olarak gönderdik ve gökten bir su indirdik de onunla su ihtiyacınızı karşıladık. (Biz bunları yapmasaydık) siz onu (yeterli) suyu depolayamazdınız. Şüphesiz biz diriltir ve biz öldürürüz! Ve herşeye biz vâris oluruz.”*²¹

¹⁸ el-İnfîtâr 82/6-8

¹⁹ er-Râzî, a.g.e., XXXI, 80; el-Bursevî, a.g.e., IV, 600

²⁰ İzutsu, a.g.e., s. 63

²¹ el-Hicr 15/19-23; Ayrıca bkz. İbrâhîm 14/32, 33; er-Rûm 30/20-27; Yâsin 36/71-73; el-Mü'min 40/64; eş-Şûra 42/29

“Adl” ilkesi Yaratılış’taki denge ve ölçüttür. “Göğü Allah yükseltti ve mîzânı (dengeyi) O koydu.”²²

el-Ğazâlî (ö. 505/1111), Allah’ın adâletinin ne anlama geldiğini bilmeden O’nun âdil olduğunu anlamının, fiillerini yaratıp idâre ettiği kâinatı tanımadan O’nun adâletini kavramanın mümkün olmadığını söyler. O’nun bu bilme ve temâşası, kâinatın herhangi bir yerinde bir uygunsuzluğun, bir kusurun bulunmadığını müşâhade edinceye kadar devam etmelidir.²³

“O ki, birbiri ile âhenkar yedi göğü yaratmıştır. Rahmân olan Allah’ın yaratışında hiçbir uygunsuzluk göremezsin. Gözünü çevir de bir bak, bir bozukluk görebiliyor musun? Sonra gözünü, tekrar tekrar çevir bak; göz (aradığı bozukluğu bulmaktan) âciz ve bitkin halde sana dönecektir.”²⁴ Böylece var olduğunu sandığı kusuru bulamamış olarak geri dönen göz, o zaman Allah’ın kudretinden, adâletinden, rubûbiyyetinden birşeyler anlar. Kâinattaki fevkalâde nizâm ve intizâm kendisini hayrete düşürür.

Allah (c.c.) gökleri, yeri ve içindeki herşeyi hakk (adâlet) ile yaratmıştır. “Biz gökleri, yeri ve ikisinin arasındakileri ancak hakk ile yarattık. O saat (kıyâmet), mutlaka gelecektir. Şimdilik onlara güzel muâmele et.”²⁵ Âyette geçen”hakk ile yarattık” ibâresinin anlamı, hakkın ortaya çıkması ya da hakka götüren bir delil olması yönüyledir.²⁶

Kâinatta bütün canlı ve cansız varlıklar son derece hayret verici bir ölçü ve denge halinde gözükür ilâhî adâletle yaratılmıştır. Canlıların hücrelerinden, kandaki alyuvar ve akyuvarlardan, insanın bedenindeki uyuma,²⁷ her canlının rızkının ayırım yapılmaksızın verilmesine,²⁸ dünyadaki hayvan ve bitkilerin doğum ve ölümlerine,

²² er-Rahmân 55/7

²³ el-Ğazâlî, *el-Maksadu'l-Esmâ Şerhi Esmâillâhî'l-Husnâ*, Matbaatü Tekaddüm, Mısır, 1322 h., s. 69

²⁴ el-Mülk 67/3-4

²⁵ el-Hicr 15/85; Ayrıca bkz. el-En’âm 6/73; Yûnus 10/15; en-Nahl 16/3; el-Ankebût 29/44; ez-Zümer 39/5; el-Câsiye 45/22; el-Ahkâf 46/3; et-Teğâbûn 64/3

²⁶ İbnü'l-Cevzî, Ebû'l-Ferec Cemâluddîn Abdurrahmân b. Alî b. Muhammed el-Kureşî el-Bağdâdî, *Zâdu'l-Mesîr fi İlmi't-Tefsîr*, I-IX, 4.B., el-Mektebetü'l-İslâmî, Beyrut, 1407/1987, III, 67

²⁷ Bkz. el-İnfîtâr 82/7

²⁸ Bkz. Hûd 11/6

iklimlerin birbiri ardınca bir düzen içinde gidip gelmesine, gezegen ve yıldızların hareketlerine, gündüz ve gecenin, aydınlık ve karanlığın birbirini düzenlice takip etmesine ve değişmelerine²⁹ kadar birçok hayret ve ibret verici durumların hepsi en ince ölçü ve mîzânla düzenlenen Allah'ın adâletiyle gerçekleşmektedir. Bunlar Allah'ın fiillerindeki eksiksiz ve tam olan, zaman ve mekânın değişmesiyle değişmeyen ilâhî adâlete delâlet etmektedir.

b- Emretme'de

Allah Teâlâ bütün fiillerinde âdil olduğu gibi kullarının da her türlü fiil ve davranışlarında adâlete riâyet etmelerini, birbirlerinin haklarını gözetmelerini ister. “*De ki: Rabbim adâleti emretti. Her secde ettiğinizde yüzlerinizi O'na çevirin ve dini yalnız Allah'a has kılarak O'na yalvarın. İlkin sizi yarattığı gibi (yine O'na) döneceksiniz.*”³⁰

Allah, peygamberlerine ve onların şahsında bütün insanlığa adâleti emretmiştir. Adâlet, inançta ve yaşayışta doğruluğu, dengeli ve ölçülü olmayı gerektirir. Bunun için âyetteki “el-Kıst” (adâlet) kelimesini müfessirler “Lâ ilâhe illâllâh” (Allah'tan başka ilâh yoktur=Kelime-i Tevhîd) sözünü kabul ve ikrâr etmek şeklinde yorumlamışlardır.³¹

“*Muhakkak ki Allah, adâleti, iyiliği, akrabaya yardım etmeyi emreder, çirkin işleri, fenalık ve azgınlığı da yasaklar. O, düşünüp tutasınız diye size öğüt veriyor.*”³²

İbn Mes'ûd (ö. 32/652-653) şöyle der: Bu âyet, Kur'an'da yapılacak hayrı ve kaçınılacak şerri kendisinde en çok toplayan âyettir.³³ Âyetteki “adâlet”, İbn Abbâs (ö. 68/687-688)'a atfedilen rivâyetlerden birinde “Allah'tan başka ilâh olmadığına şehâdet etmek, ihsân ise farzların edâsıdır”; diğer rivâyette “Adâlet, Allah'ın ortağı olmadığına inanmak, ihsân da Allah'a sen O'nu görüyormuşçasına kulluk etmen ve nefsin için

²⁹ Bkz. el-Bakara 2/164; Yâsin 36/37-40; el-Enbiyâ 21/33

³⁰ el-A'râf 7/29

³¹ et-Tüsterî, Ebû Muhammed Sehl b. Abdillâh, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm*, el-Matbaatü's-Seâde, Mısır, 1326/1908, s. 85; ez-Zemahşerî, a.g.e., II, 99; er-Râzî, a.g.e., XIV, 57; el-Kurtubî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Ebî Bekr b. Ferh el-Ensârî, *el-Câmi' li Ahkâmi'l-Kur'ân*, I-XX, Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrut, 1408/1988, VII, 121; eş-Şevkânî, Muhammed b. Alî b. Muhammed, *Fethu'l-Kadîr el-Câmi' beyne Fenneyi'r-Rivâyeti ve'd-Dirâyeti min İlmi't-Tefsîr*, I-V, 3.B., Dâru'l-Fikr, Beyrut, 1393/1973, II, 199

³² en-Nahl 16/90

³³ er-Râzî, a.g.e., XX, 100; el-Kurtubî, a.g.e., X, 109; es-Sâbûnî, Muhammed Alî, *Safvetü't-Tefâsîr*, I-III, 4.B., Dâru'l-Kur'âni'l-Kerîm, Beyrut, 1402/1981, II, 139

arzuladığınız şeyi insanlar için de arzulaman; kişi mü'min ise, îmânının artmasını ve kâfir ise senin İslâm'da kardeşin olmasını arzulamandır”, diğer rivâyette “Adâlet tevhd, ihsân ise onda ihlâstır” anlamı verilmiştir. Başkaları da “Cenâb-ı Hakk buradaki “adâlet” ile işlerdeki ve fiillerdeki adâleti ve iyiliği, “ihsân” ile sözlerdeki (adâlet) ve iyiliği kastetmiştir” demiştir.³⁴ Süfyân b. Uyeyne'ye göre adâlet, Allah için amel yapanın gizli ve açık hallerinin aynı ve eşit olması; ihsân gizli halinin açık halinden daha efdal olması anlamındadır.³⁵ İbn Atiyye (ö. 541/1147)'ye göre adâlet, emanetleri yerine getirmek, îmân etmek, farzları işlemek, insâflı olmak, zulmü terketmek, herşeyin hakkını vermek; ihsân, mendûb (yapılması sevâb olan) fiilleri işlemektir.³⁶ Adâlet, amelin karşılığını vermede eşit davranmak, eğer amel hayır ise hayırla, şer ise şerle karşılık vermek; ihsân, hayra ve iyiliğe ondan daha fazlası ile karşılık vermek, şerri ve kötülüğü affetmektir.³⁷ Adâlet, insâflı olmak; ihsân, kötülük yapana iyilik yapmaktır.³⁸ Yani adâlet, önce Allah'a kul olmakla başlamaktadır.

Allah kendisine şirk koşulmamasını emrettiği gibi insanlararası ilişkilerde de insanların adâletli olmalarını emretmiştir. “*Ey îmân edenler! Allah için hakkı ayakta tutan, adâletle şahitlik eden kimseler olun. Bir topluluğa duyduğunuz kin, sizi âdil davranmamaya itmesin. Adâletli olun; bu, Allah korkusuna daha çok yakışan (bir davranış) tır. Allah'a isyândan sakının. Allah yaptıklarınızı hakkıyla bilmektedir.*”³⁹

Allah Teâlâ, mü'minleri önce bir topluluğa olan kinlerinin kendilerini adâletsizliğe sevketmesini yasaklamış, sonra da yeni bir cümle ile bu hususu vurgulamak için adâletle davranmalarını emretmiş, daha sonra da adâletli olmalarının sebebini, “Bu takvâyâ en yakın olan şeydir” diye belirtmiştir.⁴⁰ Kâfirlere karşı bile

³⁴ et-Taberî, Ebû Câ'fer Muhammed b. Cerîr, *Câmiu'l-Beyân an Te'vili Âyi'l-Kur'ân*, I-XXXI, 3.B., Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, 1420/1999, VII, 634; er-Râzî, a.g.e., XX, 100; el-Hâzin, Ebû'l-Hasen Alâuddîn Alî b. Muhammed b. İbrâhîm el Bağdâdî, *Lübâbü't-Te'vîl fî Meâni't-Tenzil*, I-IV, el-Matbaatü'l-Âmire, Mısır, tsz., II, 131

³⁵ İbnü'l-Cevzî, a.g.e., IV,483; el-Kurtubî, a.g.e, X, 109; İbn Kesîr, Ebû'l-Fidâ' İmâdüddîn İsmâîl b. Şihâbiddîn Ömer b. Dav' el-Kaysî el-Kureşî el-Busrâvî ed-Dımaşkî eş-Şâfiî, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm*, I-VIII, (Thk. Sâmi b. Muhammed es-Selâme), Dâru't-Tayyibe, Riyâd, 1418/1997, IV, 595

³⁶ el-Kurtubî, a.g.e., X, 109

³⁷ el-Merâğî, Ahmed Mustafâ, *Tefsîru'l-Merâğî*, I-XXX, Matbaatü Mustafâ el-Bâbî el-Halebî, Mısır, 1365/1946, XVI, 129

³⁸ el-Âlûsî, a.g.e., IV, 431

³⁹ el-Mâide 5/8

⁴⁰ er-Râzî, a.g.e., XI, 180-181

adâletli olunması emredildiğine göre, müslümanlara karşı nasıl davranılması gerektiği düşünülmelidir.⁴¹ Âyette “âdil olun” emrinin ardından “Allah yaptıklarınızı hakkıyla bilir” buyruğuna göre ise adâlet, Rabbimizin kontrolünde ve gözetiminde olduğumuzun bilinci ve şuurunda gerçekleşmesi gereken ilâhî bir adâlettir. Dolayısıyla Kur’ânî adâlet, ilâhî irâde doğrultusunda hakkı gözetme, zulme kaymama, doğruluk, eşitlik, sözde, davranışlarda, kararda, hükümde, iktisâdî alanda dürüstlük gibi özellikleri olan bir kavramdır.

*“Allah size, mutlaka emanetleri ehli olanlara vermenizi ve insanlar arasında hükmettiğiniz zaman adâletle hükmetmenizi emreder. Allah size ne kadar güzel öğütler veriyor! Şüphesiz Allah herşeyi işitici, herşeyi görücüdür.”*⁴²

*“İşte onun için sen (tevhîde) davet et ve emrolunduğun gibi dosdoğru ol. Onların heveslerine uyma ve de ki: Ben Allah'ın indirdiği Kitab'a inandım ve aranızda adâleti gerçekleştirmekle emrolundum. Allah bizim de Rabbimiz, sizin de Rabbinizdir. Bizim işlediklerimiz bize, sizin işledikleriniz de sizedir. Aramızda tartışılabilecek bir konu yoktur. Allah hepimizi bir araya toplar, dönüş de O'nadır. Âyette Hz. Peygamber' in insanları davet edeceği prensipler açıklanırken, uyacağı esaslar da beyân edilmiştir. Buna göre davete devam edilecek, inanmama yanlılarının teklif ve ısrarları dinlenmeyecektir.”*⁴³ Adâlet, Allah'ı bir bilerek O'nun dinine sağlam ve doğru bağlanmakla olur.

Allah Teâlâ kullarının iyiliğini, hayrını, güzel, dengeli, düzenli, huzurlu bir şekilde kendisinin razı olacağı tarzda yaşamalarını ve âhirette kurtuluşa ermelerini istediği için ilâhî adâlet ilkelerini bildirmiş, birçok teşvik ve uyarılarla bu ilkelere uyulmasını emretmiştir. Sonuçta âdil olanlarla zâlim olanlar ilâhî adâlet mîzânında açığa çıkacak ve herkese hakettiği verilecektir.

2- Âhiret'te

İnsandaki adâlet duygusu, âhirete inanmayı zorunlu kılar. Biz, yüce Allah'ın mutlak ve sonsuz adâletine inanırız. Bilindiği gibi bu dünyada herkes işlediği suçun

⁴¹ er-Râzî, a.g.e., XI, 181; el-Bursevî, a.g.e., I, 541

⁴² en-Nisâ 4/58

⁴³ eş-Şûrâ 42/15

cezâsını tam anlamıyla çekmemekte, birtakım haksızlıklar meydana gelmektedir. Âhirette ise durum böyle olmayacak, hiçbir şey gizli kalmayacak, hak yerini bulacak, Allah mutlak adâleti ile kötülerini cezâlandırarak, iyileri de mükâfâtlandıracaktır. Aşağıdaki âyet, iyilerle kötülerini bir tutmanın ilâhî adâlete uymayacağını ortaya koymaktadır.

“Yoksa, kötülük işleyen kimseler, ölümlerinde ve dirildiklerinde kendilerini, inanıp yararlı iş işleyen kimselerle bir mi tutacağımızı sandılar? Ne kötü hüküm veriyorlar! Allah gökleri ve yeri gerçekle yaratmıştır; her cana, kazandığının karşılığı verilir, onlara zulmedilmez.”⁴⁴

İyi ile kötünün, zâlim ile mazlûmun hesaplarının görüleceği O gün Kur’ân’da “din günü, cezâ ve mükâfât günü” diye nitelendirilmiş, bu terimin geçtiği Fâtîha Sûresi beş vakit namazın her rekatında okunarak âhîret inancı ve adâlet duygusu sürekli canlı tutulmuştur.

a- Âhîret Âhvalinde

Allah, adâlet sahibidir. Bu dünyada zâlimler olduğu gibi hakkı elinden alınmış, haksızlığa uğramış mazlûmlar da vardır. Eğer herkesin hakkını alacağı bir âlem yok ise ve ölüm ile hayat tamamen sönüyorsa, böyle bir dünyayı yaratan Allah, onu dengesiz ve adâletsiz yaratmış olur. Oysa kâinatta denge vardır. Kâinatta kanunsuz, dengesiz, düzensiz hiçbir şey yoktur. Herşeye bir denge ve adâlet hâkimdir. Görünen dünyada bu denge ve adâlet tam gerçekleşmiyor. Öyleyse ilahî adâletin tam gerçekleşeceği, haklının hakkını alacağı, haksızın da cezâsını göreceği görünmez bir âlem vardır. İşte o âlem, bedenden ayrılan rûhun gideceği âhîret âlemidir.

aa- Hesapta

İslâm’ın ortaya koyduğu hassas ölçünün gereği kişi, Allah korkusu ve O’nun rızâsı olmaksızın, iyi yada kötü yaptığı herşeyin hesabını vereceğinin şuurundadır. Adâletin gerçekleştirilmesi ancak Allah rızâsına uygun hareket edilme şuurunu, âhîret

⁴⁴ el-Câsiye 45/21-22

inancı ve büyük mahkeme huzurunda insanın bütün yaptıklarından hesaba çekileceği korku ve endişesi ile mümkün ve tutarlı olacaktır.⁴⁵

Yargılamada veya hesaba çekilmede bütün insanların adâlete güvenmemeleri diye birşey söz konusu değildir. Zîrâ, insanın bu dünyada yapıp ettikleri kendilerine çeşitli yollarla bir film gibi gösterilecektir. *“O gün insanlar amellerini görmeleri (karşılığını almaları) için darmadağınık geri dönüp gelirler.”*⁴⁶ Adeta bir sinevizyon veya kamera ile kişi veya kişiler yapıp ettiklerini görecek ve aynı zamanda kendilerine sunulacak defterler sayesinde de bunu okuyup öğreneceklerdir. Bununla da kalmayıp itiraz ettikleri takdirde, elleri ve ayakları lisân-ı hâl ile yaptıklarını anlatacaklardır. Nitekim bir âyette şöyle denmektedir: *“Her insanın amelini (veya kaderini) boynuna bağladık. İnsan için kıyâmet gününde, açılmış olarak önüne konacak bir kitap çıkarırız. Kitabını oku! Bugün sana hesap sorucu olarak kendi nefsin yeter.”*⁴⁷

*“Birşeyi açığa vursanız da, gizleseniz de şüphe yok ki Allah, herşeyi gâyet iyi bilmektedir.”*⁴⁸ Allah’ın, insanın bütün durumlarını ve hareketlerini, içinden geçirdiği niyetleri bilmesi herkesin yaptıklarının karşılığını tam almalarını gerektirir. Allah’ın bilmesinden bir netice çıkmazsa, insanın bütün hareketlerini bilip bilmemesinin bir faydası olmaz. Allah’ın bilmesinin neticesi çok mühimdir. O’nun istediği gibi hareket edenler -onları en ince teferruatına kadar bilir- bitmesi muhakkak olan bu âlemden sonra gelen âlemde ebedî bir hayata kavuşacaklardır, isteğine aykırı hareket edenler de azâba sürükleneceklerdir. Fakat orada zerre kadar zulüm görmeyeceklerdir. Herkes yaptığıının karşılığını alacaktır. *“Kim zerre miktarı hayır yapmışsa onu görür. Kim de zerre miktarı şer işlemişse onu görür.”*⁴⁹

Adâlet merhalelerinin sonu âhirette tamamlanacak ve Allah’ın hâkim olacağı O günün mahkemesinde ilâhî adâlet gerçekleşecektir. Bu dünyada insan her ne kadar

⁴⁵ Cerrahoğlu, İsmail, “Kur’ân-ı Kerîm’in Öngördüğü Adâlet Esasları”, Diyanet İlmi Dergi, C.XXIX, S.2, s. 17-30, Ankara, 1993, s. 29

⁴⁶ ez-Zilzâl 99/6

⁴⁷ el-İsrâ 17/13-14; Dumlu, Ömer, *Kur’an’da Bazı Kavramlara Bakış*, 2.B., Anadolu Yayınları, İzmir, 1999, s. 221

⁴⁸ el-Ahzâb 33/54

⁴⁹ ez-Zilzâl 99/7-8

Allah'ın emrine göre adâleti yerine getirmeye çalışırsa da onlardan gizli kalan cihetlerdeki yanlış hükümlerinde, doğru ve tam adâletli hükmü, gizlilik ve açıklıkları bilen Allah verecektir.⁵⁰

İlâhî adâlet gereği insanların zulme ve haksızlığa uğramaları asla mümkün değildir. Âhirette herkes yaptığından hesaba çekilir ve yaptığıının karşılığını görür. Yüce Yaradanımız hiçkimseye zulmetmez. Gerçeği bildirmek üzere peygamberler göndermiştir. Doğru yolunu bu peygamberler vasıtasıyla gönderdiği belgelerle insanlara bildirmiş, bundan sonra da ileride görecekları azâb ve mükâfât sebebiyle kendilerine zulmedilmiş olmaması için onları kendi irâdelerinde hür bırakmıştır.⁵¹ Allah zulmetmeyeceği konusunda kullarına teminat vermiştir.⁵²

Allah'ın verdiği cezâ da adâletlidir. *“Süphesiz ki Allah insanlara hiçbir şekilde zulmetmez, fakat insanlar kendilerine zulmederler.”*⁵³ Allah'ın cezâdaki adâleti, yaratılanla kullar ve yaratılanlar arasındaki durumun gerektirdiği bir iştir. Allah, bizzat yaratıklar ve tüm insanların hiçbirine muhtaç olmama durumundadır. *“Rabbin zengindir, rahmet sahibidir. Dilerse sizi yok eder ve sizi başka bir kavmin zürriyetinden yarattığı gibi sizden sonra yerinize dilediği bir kavmi yaratır.”*⁵⁴

İnsanların Allah'a olan ihtiyaçları ve Allah'tan müstağni olamamaları, adâlet olgusunun gerçekleşmesini ve özel menfaatin gözetilmemesini gerektirir. Bundan başka ayrıca cezânın insanın dünyada yapabildiği ameliyle bağlantılı olmasını gerekli kılan aşağıdaki ilâhî ifâdeler gibi birçok âyet, bu karşılığı pekiştirmektedir.⁵⁵

*“Kötülük yapanlara gelince, kötülüğün cezâsı misli iledir. Onları zillet kaplayacaktır. Onları Allah'a karşı koruyacak hiçkimse yoktur. Onların yüzleri sanki karanlık geceden bir parçaya bürünmüştür. İşte onlar da cehennem ehlidir. Onlar orada ebedî kalacaklardır.”*⁵⁶

⁵⁰ Atay, a.g.e., s. 88

⁵¹ Cerrahoğlu, a.g.mk., s. 22

⁵² Ebû Hanife, *el-Âlim ve'l-Müteallim*, (Nşr. Mustafa Öz), *İmâm-ı A'zam'ın Beş Eseri*, Kalem Yayıncılık, İstanbul, 1981, s. 28; Bkz. el-Enbiyâ 21/47; es-Sâffât 37/39; el-Fussilet 41/46; ez-Zilzâl 99/6-8

⁵³ Yûnus 10/44

⁵⁴ el-En'âm 6/133

⁵⁵ el-Behiy, Muhammed, *İnanç ve Amelde Kur'anî Kavramlar*, 4.B., (Çev. Ali Turgut), Yöneliş Yayınları, İstanbul, 1998, s. 193-194

⁵⁶ Yûnus 10/27

*“Her kim, mümin olarak iyi olan işlerden yaparsa, artık o, ne zulümden ne de hakkının çiğnenmesinden korkar.”*⁵⁷

*“(O zaman) zulmeden herkes yeryüzündeki bütün servete sahip olsa (azâbdan kurtulmak için) elbette onu feda eder. Ve azâbı gördükleri zaman için için yanarlar. Aralarında adâletle hükmolunur ve onlara zulmedilmez.”*⁵⁸

Zâlim ve mazlûm⁵⁹ yönetici ile yönetilenler⁶⁰ arasında adâletle hükmedilir, kimseye zulmedilmez. Adâlet mazlûmun âhını zâlimden almayı gerektirir. Bunun da yolu mazlûmun azâbının hafifletip, zâlimin azâbının ağırlaştırılmasıdır.⁶¹ Cezâlandırmak adâletin gereğidir, ancak suç ile cezâ arasında oran gözetilmezse cezâ adâletsizliğe dönüşebilir.⁶²

Dünyada cezâlandırılan toplumlar da suçlarının cezâsını çekmişlerdir, onlara zulmedilmemiştir: *“Her ümmetin bir peygamberi vardır. Peygamberleri geldiği zaman, aralarında adâletle hükmedilir ve onlara asla zulmedilmez.”*⁶³

Peygamber ile yalanlayıcılar arasında adâletle hükmedilir. Yalanlayıcılar helâk edilirler, peygamber ve mü'minler kurtarılırlar.⁶⁴

Allah'ın vahiyle insana rehberliğinin, melekleriyle insanı koruyup gözetmesinin, istiğfar tavsiyesinin, yaşam devam ettiği sürece tevbe şansının, en önemlisi de Allah'ın lutfu olarak affından ve engin rahmetinden kullarını faydalandırmasının akabinde vadedilen mükâfâtın kat kat olmasına rağmen cezânın sadece yapılanın karşılığı olarak takdiri, cezâda adâletinin, mükâfâta da rahmetinin tecellîsidir. Eğer cezâ olmasaydı hiçkimse sorumluluk bilincini taşımayacak neticede âlem fesada uğrayacaktı. Yaptığının mutlaka karşılığının olduğunu bilen insan kötülüklerden kaçınacaktır.

⁵⁷ Tâhâ 20/112

⁵⁸ Yûnus 10/54

⁵⁹ el-Beydâvî, Ebû Saîd Nâsıruddîn Abdullah b. Ömer b. Muhammed, *Envâru't-Tenzil ve Esrâru't-Te'vil*, I-IV, el-Müessesetü'l-A'lemî, Beyrut, 1410/1990, II, 235; en-Nesefî, a.g.e., II, 240

⁶⁰ er-Râzî, a.g.e., XVII, 112; el-Kurtubî, a.g.e., VIII, 225

⁶¹ er-Râzî, a.g.e., XVII, 112

⁶² Mutahharî, a.g.e., s. 248

⁶³ Yûnus 10/47

⁶⁴ el-Beydâvî, a.g.e., II, 234,

ab- Tartıda

Ahlâkının iyi veya kötü olması, insanın hayalini etkiler. Bu kural, görülen ve düşünülen bütün varlıklar için geçerlidir. Bunları düşünen, Allah'ın insanlar arasında adâleti tam icrâ edeceği bir kıyâmetin mutlaka olacağını anlar. İnsanlar dirilip Allah'ın adâlet mahkemesinde duracaklar ve Allah onlar arasında adâletini gösterecektir. Sadece insan fiileri zâhir bir tartı ile tartılmaktadır. Fakat bu tartıda adâlet tam görülüyor. Öyse ise bunların da tam adâletle tartılacağı, bir zerrenin dahi kaybolmadan dengeleneceği başka bir tartı gerekir. Yüce Allah, “Gerçekten Kitâb'ı ve ölçüyü indiren Allah'tır”⁶⁵ buyurduktan sonra hemen el-Mîzân (ölçü) ile âhiret arasında bir bağ kuruyor: “Ne bilirsin, belki de kıyâmet saati yakındır” buyuruyor. Yani asıl adâlet âhirette meydana çıkacaktır.⁶⁶

“O gün gerçek hükümdarlık Rahmân'ındır. İnkârcılar için yaman bir gündür.”⁶⁷ er-Râzî (ö. 606/1209)'ye göre âyet Mu'tezile'nin “Allah'ın itâat edenlere mükâfât ve karşılık vermesi O'na vâcibdir”⁶⁸ şeklindeki görüşlerinin yanlışlığını gösterir. Çünkü eğer mükâfât vermesi Allah'a vâcib olsaydı vermemesi halinde kınanmaya müstehak olurdu. Böylece de, böyle yapamamazlık edemezdi. Dolayısıyla da mutlak mânâda hükümdar olamazdı.⁶⁹

Şüphesiz ki Rabbiniz, gökleri ve yeri altı günde yaratan, sonra da işleri yerli yerince idâre ederek arşa istiva eden Allah'dır. Onun izni olmadan hiçkimse şefaathçi olamaz. İşte O Rabbiniz Allah'tır. O halde O'na kulluk edin. Hâlâ düşünmüyor musunuz? Allah'ın gerçek bir vaadi olarak hepinizin dönüşü ancak O'nadır. Çünkü O, mahlûkatı önce (yoktan) yaratır, sonra da îmân edip iyi işler yapanlara adâletle mükâfât vermek için (onları huzuruna) geri çevirir. Kâfir olanlara gelince, inkâr

⁶⁵ eş-Şûrâ 42/17

⁶⁶ Ateş, Süleyman, *Yüce Kur'an'ın Çağdaş Tefsiri*, I-XII, Yeni Ufuklar Neşriyat, İstanbul, tsz., VIII, 184-185

⁶⁷ el-Furkân 25/26

⁶⁸ el-Kâdî Abdulcebbâr, Ebû'l-Hasen b. Ahmed b. Abdilcebbâr el-Hemedânî, *Şerhu'l-Usûli'l-Hamse*, 2.B., (Nşr. Abdülkerîm Osmân), Mektebetü Vehebe, Kâhire, 1408/1988, s.124-136; en-Neşşâr, Alî Sâmi, *İslâm'da Felsefi Düşüncenin Doğuşu*, I-II, (Çev. Osman Tunç), İnsan Yayınları, İstanbul, 1999, II, 261

⁶⁹ er-Râzî, a.g.e., XXIV, 75

etmekte oldukları şeylerden ötürü onlar için kaynar sudan bir içki ve elem verici bir azâb vardır.”⁷⁰

Îmân ve sâlih amele “adâlet” ile karşılık vermek, îmân ve sâlih amelin mükâfâtını tam vermek ve hiç eksiltmemek demektir. Bu mânâyâ göre bi'l-Kıst (بالقسط)’ın mütealliki li-yecziye (ليجزى) dir veya bundan maksat; mü’minlerin âdil olmalarıdır. Bu da îmân edip sâlih amel işlemeleridir. Çünkü “şirk” büyük bir “zulüm” olduğu gibi “îmân” da sağlam bir adâlettir.⁷¹ Cezâ ve mükâfâttan söz eden kısmın ölçek,⁷² nasip, pay,⁷³ adâlet ve insâf anlamına gelen “el-Kıst” (القسط) kelimesiyle vurgulanmış olması⁷⁴ bu cezâ ve mükâfâtın ne denli adâlet ölçüleri içinde gerçekleşecek olduğunu gösterir.⁷⁵ Âyetin yorumunda birinci olarak “Allah’ın kendi adâletiyle onları mükâfâtlandırması ve ücretleri kâmilin (tam olarak) vermesi için...” anlamı verilirken ikinci olarak da “Bununla birlikte adâleti, mü’minlere karşılık vermeye tahsis için herhangi bir sebep yoktur, tersine aşikâr olduğu üzere diğerlerine de karşılık verilmesi adâlete daha uygundur”⁷⁶ yorumu yapılmaktadır.

Hayır ve şer, herkese yaptığının karşılığı verilmek üzere âhirette amellerin tartılacağı, adâlet terazileri (el-Mîzân) kurulur. Dünyadakilere kıyasla terazilerin bazen doğru bazen yanlış olabileceği ihtimaline binâen âyette teraziler “adâlet” ile vasfolunmuştur.

*“Biz, kıyâmet günü için adâlet terazileri kurarız. Artık kimseye, hiçbir şekilde haksızlık edilmez. (Yapılan iş,) bir hardal tanesi kadar dahi olsa, onu (adâlet terazisine) getiririz. Hesap gören olarak biz (herkese) yeteriz.”*⁷⁷

⁷⁰ Yûnus 10/3-4

⁷¹ ez-Zemahşerî, a.g.e., II, 329; el-Beydâvî, a.g.e., II, 218; en-Nesefî, a.g.e., II, 221

⁷² el-Cevherî, Ebû Nasr İsmâil b. Hammâd, *es-Sihâh Tâcü'l-Luğa ve Sihâhu'l-Arabiyye*, I-VI, Dâru'l-İlmi li'l-Melâyin, Beyrut, 1979, III, 1152; İbn Manzûr, Ebû'l-Fadl Cemâluddîn Muhammed b. Mükerrrem b. Alî b. Ahmed el-Ensârî er-Rüveyfî, *Lisânu'l-Arab*, I-XV, 2.B., Dâru Sâdir, Beyrut, tsz., VII, 378

⁷³ el-Cevherî, a.g.e., III, 1152

⁷⁴ et-Taberî, a.g.e., VI, 531; er-Râğib el-İsfehânî, Hüseyin b. Muhammed, *el-Müfredât fî Ğarîbi'l-Kur'ân*, (Thk. Safvân Adnân Dâvûdî), Dâru's-Şâmiyye, Beyrut, 1412/1992, s. 670; ez-Zemahşerî, a.g.e., II, 329

⁷⁵ el-Âlûsî, a.g.e., III, 404

⁷⁶ en-Nesefî, a.g.e., II, 221; el-Âlûsî, a.g.e., III, 404

⁷⁷ el-Enbiyâ 21/47; Ayrıca bkz. el-Mü'minûn 23/62; el-Câsiye 45/29

Terazilerin kurulması hakkında iki görüş vardır. Birincisi; el-Vezn (terazi ile tartma) ile anlatılmak istenen insanlar arasında, amelleri hususunda hiçkimseye zerre kadar zulmetmeksizin adâletle davranmaktır. İkincisi; Cenâb-ı Hakk gerçek anlamda teraziler koyar ve onlarla ameller tartılır. Hasan el-Basrî (ö. 110/728)'nin şöyle dediği rivâyet edilmiştir: “Bu terazi, iki kefesi bir dili bulunan bir terazidir. Rivâyet olunduğuna göre Dâvud (a.s.), Rabbinden, kendisine o teraziyi göstermesini istemiş, onu görünce kendinden geçerek bayılmış; kendine gelince de; “Allah’ım, onun kefesini hasenâtla kim doldurabilir?” deyince de Cenâb-ı Hakk; “Ey Dâvud! Ben kulumdan razı olduğumda, onu bir hurma ile doldururum” diye cevap vermiştir.”⁷⁸

Hesap gününde ameller tartıldığında kimin tartıları ağır gelirse onlara karşılık olarak kurtuluş ve cennet olacaktır, kimin de tartıları hafif gelirse onlara ziyan, pişmanlık ve cehennem olacaktır. Ancak Allah (c.c.) hiçkimseye zulmetmeyecek, herkese hakettiği şekilde muâmele edip karşılığını verecektir.⁷⁹ Allah, kulunu işlediği günahtan dolayı cezâlandırır veya affeder. Allah kulunu işlemediği günahtan ötürü cezâlandırmaz, kulun işlediği farzları hesap eder, günahlarını da yazar.⁸⁰ Kul, azâb ve mutsuzluk şeklindeki cezâyı mutlaka kendi fiiliyle hakeder.⁸¹ Bu karşılığın görüleceği yer âhirette cennet ve cehennemdir.

b- Cennet ve Cehennem Hayatında

Kur’ân-ı Kerîm’de, insanın da bir parçasını teşkil ettiği kâinatın gâyesiz yaratılmadığı,⁸² yeri, göğü, ayı, güneşi, kısacası bütün imkânlarıyla onun insanın emir ve hizmetine verildiği ifâde edilmiştir.⁸³ Bu mertebeye yüceltilmiş olan insanın hemcinsleriyle ve yaratana karşı elbetteki bazı görevleri olacaktır. O, bu ulvî duyguyu vicdânının derinliklerinde hisseder ve bu görevleri yerine getirmek için hayatı boyunca çaba harcar. Böylesine kâmil insan ve iyi amel sahibi olan bir kimsenin mükâfâtını tam olarak alması adâletin ve vicdânın gereğidir. Üstelik dünya hayatı boyunca insan zeka, kabiliyet, sağlık, servet gibi bakımlardan eşit durumda değildir.

⁷⁸ ez-Zemahşerî, a.g.e., III, 120; er-Râzî, a.g.e., XXII, 176

⁷⁹ Bkz. el-En’âm 6/160; el-Kehf 18 /49; en-Nebe’ 78/22-26

⁸⁰ Ebû Hanîfe, *el-Âlim ve’l-Müteallim*, s. 28

⁸¹ Bkz. el-Fussilet 41/46; el-Câsiye 45/15

⁸² Bkz. el-Enbiyâ 21/16; Sâd 38/27

⁸³ Bkz. İbrâhîm 14/33; el-Hacc 22/27

Genel olarak insandaki fitrî özelliklerden biri olan adâlet duygusu zaman zaman zedelense de insanların bu dünyaya karşı menfî bir tavır almaları düşünülemez. İnsan, bu dünyada yerine getirilemeyen bu anlayışın âhirette mutlaka olacağına inanır. Haksızlığı görüp rencide olan insan büyük bir hesap gününün gerçekleşeceğine inanır. Kur'ân'ın ilk sûresinde “*Cezâ gününün mâlikidir.*”⁸⁴ Yani “Bu dünyada yaptığı davranışların değerlendirileceği gün” denilmekte ve herkesin hakkının verileceği ifade edilmektedir. Böylece zâlim de mazlûm da hakkını alacaktır.⁸⁵

Allah hiçbir varlığın hakkını ihlâl etmediği, yerde bıraktığı ve herkese hakkını verdiği için âdildir. Adl-i İlâhî konusunda ele alınması gereken sorunlardan birisi de insanın eylemlerinin âhiretteki karşılığıdır. Ölümden sonra dirilme ve iyi davranışlarla kötü davranışların hesaba çekilmesi, iyi ve kötü davranışların karşılığının görülmesi ilâhî adâletin bir görünümüdür.⁸⁶ Zîrâ İslâm Akâidine göre âhirette “kabir hayatı, cesetlerin yeniden dirilmesi (ba's), amel defterlerinin okunması, mîzân, sırât, cennet ve cehennem inancı vardır. Bu konuyu İmâm-ı A'zam Ebû Hanîfe (ö. 150/767), “el-Fıkhu'l-Ekber” adlı eserinde şöyle ifade eder: “Tevhîd'in aslı, buna imân etmenin en doğru yolu şudur: Allah'a, meleklerine, kitaplarına, peygamberlerine, öldükten sonra dirilmeye, kadere, hayır ve şerrin Allah'tan olduğuna, hesap, mîzân, cennet ve cehenneme inandım, bunların hepsi de haktır, demek gerekir.”⁸⁷ Cehenneme girenler kötü amelleri veya amelsizlikleri yüzünden ve Allah'ın adâleti gereği olarak buraya girerler. Bu sebeple Ehl-i Sünnet kelâmcıları, “Allah'ın sevâb vermesi lutuf, cezâ vermesi adâlettir” demişlerdir.

İyi davrananlara; dâima daha iyisi ve üstünü verilir. Onların yüzlerine ne bir karanlık, ne de zillet bulaşır. İşte onlar cennetliklerdir, orada temelli kalırlar. Kötülük işleyenlere kötülükleri kadar cezâ verilir; onların yüzlerini zillet bürür; Allah'a karşı onları savunacak yoktur; yüzleri, geceden kara bir parçayla örtülmüş gibidir. Bunlar cehennemliklerdir, orada temelli kalırlar.

⁸⁴ el-Fatihâ 1/4

⁸⁵ Dumlu, a.g.e., s. 214

⁸⁶ Mutahharî, a.g.e., s. 80, 247

⁸⁷ Ebû Hanîfe, *el-Fıkhu'l-Ekber*, (Nşr. Mustafa Öz), *İmâm-ı A'zam'ın Beş Eseri*, Kalem Yayıncılık, İstanbul, 1981, s. 58

*“İyi işler yapanlara daha güzeli; bir de fazlası var; yüzlerine ne bir kara bulaşır, ne de aşağılık. Onlar cennet ehli, hep orada ebedî kalacaklardır. Kötülükler kazanmış olanlara gelince, kötülüğün cezâsı misliyledir ve onları aşağılık kaplar; Allah’tan kendilerini kurtaracak yoktur; sanki yüzleri gece kaplanmış kapkaranlık! Onlar cehennem ehli olup hep orada ebedî kalacaklardır.”*⁸⁸

İyilik edenler, yaptıkları iyiliğin fazlasıyla karşılığını bulacaklar, yüzlerinde üzüntü, tasa olmayacak, bahçeler içinde sevinç ve huzur ile sürekli kalacaklardır. Kötülük edenler ise yaptıkları kötülüğün dengiyle cezâlandırılacaklardır. İyilik edenler, yaptıklarının fazlasıyla ödüllendirilmekte, kötülük edenler ise sadece yaptıkları kötülük kadar cezâlandırılmaktadırlar.⁸⁹ Buradaki fark şudur: Mükâfâta ilâvede bulunmak bir lutuf olur. Bu güzeldir ve tâata teşvik etmeyi te’kid etmedir. Ama, kötü amellerde hak edilen miktardan fazlasını vermeye gelince, bu bir zulümdür. Günah işleyenin, kötülüklerine mukâbil misli olan bir cezâ ile cezâlandırılması Allah’ın hükmünün, muhsin, iyi kullar hakkında sadece lutuf ve fazl-ı keremi ile; kötülük yapan kulları hakkında da adâleti tahakkuk ettiğine delâlet etmesidir.⁹⁰

“Güzel davrananlara daha güzel karşılık ve fazlası var” cümlesi, iki şekilde açıklanmıştır: Bir kısım müfessirlere göre güzel davrananlara verilecek el-Hüsna (daha güzel), cennet⁹¹ ve o cennetteki faydalarla, cennetliklere gösterilecek izzet ve ikrâmın murad edilmesi; daha fazlası ise nimetlerin en büyüğü olan Allah’ı görmedir.⁹² ez-Zemahşerî (ö. 538/1143) burada Cenâb-ı Allah’ı cisimlendirme olduğu için “ziyâdesi vardır” âyetinin ru’yetullah mânâsında olduğunu kabul etmemiştir. Ona göre “el-Hüsna” hak ettiği sevâb, “ziyâde” ise Allah’ın lutfuyla, hak edilen sevâptan fazlasını vermesidir.⁹³

Özetle âdil olanlar cennet ve ziyâdesiyle nimetlendirilirken, âdil olmayanlar cehenneme girecek ve cezâları yaptıklarının misli kadar olacaktır.

⁸⁸ Yûnus 10/26-27

⁸⁹ Ateş, a.g.e., IV, 222

⁹⁰ er-Râzî, a.g.e., XVII, 80

⁹¹ er-Râzî, a.g.e., XVII, 77

⁹² er-Râzî, a.g.e., XVII,77; Derveze, M. İzzet, *Nuzûl Sırasına Göre Kur’ân Tefsiri(et-Tefsîru’l-Hadîs)*, I-VII, (Çev. Mehmet ve Ahmet Çelen-Ekrem Demir), Ekin Yayınları, İstanbul, 1998, II, 408

⁹³ ez-Zemahşerî, a.g.e., II, 330

B - İNSANIN ADÂLETİ

İnsanoğlu, Kur'ân-ı Kerîm ve sünnete uygun olarak hayatında, diğer insanlarla olan ilişkilerini şekillendirip bu konuda adâlet değer yargılarıyla aralarındaki her türlü zulüm ve sömürüyü ortadan kaldırdığı, bu adâlet ortamını daha kapsamlı hale getirdiği, orada hem tabiatla ve toplumla olan ilişkilerini hem de Allah'a karşı sorumluluklarını müsbet derecede düzenleyerek görevini yerine getirdiği zaman neticede dünyevî ve uhrevî mutlulukla karşılığını görür.

1- Bireysel Adâlet

İnsan, hayatında sadece başkasına karşı değil, aynı zamanda çeşitli konularda kendi nefesine karşı da adâletli davranmakla sorumludur. Çünkü insan başı boş bırakılmamıştır. “İnsanoğlu kendisinin başıboş bırakılacağını mı sanır?”⁹⁴ İnsanın söylediği sözlerinin, yapmış olduğu fiil ve davranışlarının sonucu kendine döner ve nefisini etkiler. Yani insan başkalarına adâletli davranırken kendisini soyutlayamaz. Eğer kişi, başkalarına karşı davranışlarında âdil ise, kendisine karşı da mutlaka âdil olmalıdır. Fakat, başkasına zulmediyorsa, aynı zamanda kendi nefesine karşı da zulmediyor demektir. Çünkü neticede maddî veya manevî, dünyada ve âhirette karşılığı kendisine dönecektir. Örneğin insanın, Allah'ın emir ve yasaklarına itâat etmeyip, O'na isyân olan yolda yürümesi, aslında kendi canına kıyması, kendi öz nefesine zulmetmesidir. Böylece kendine karşı adâleti çiğnemesi ve yazık etmesidir. Çünkü işlediği günahların cezâsını neticede kendisi çekecektir.

*“Kim günah işlerse bunu ancak kendi aleyhine yapmış olur. Allah bilendir, hâkimdir.”*⁹⁵

*“Bu dünya hayatında sarfettiklerinin durumu, kendilerine zulmeden kimselerin ekinlerine isâbetle kavurup mahveden soğuk bir rüzgarın durumu gibidir. Allah onlara zulmetmedi, onlar kendilerine yazık ettiler.”*⁹⁶

⁹⁴ el-Kıyâme 75/36

⁹⁵ en-Nisâ 4/111

⁹⁶ Âl-i İmrân 3/117; Ayrıca bkz. el-Bakara 2/58; el-A'râf 7/160; et-Tevbe 9/70; en-Nahl 16/118

İnsanın kendisine karşı riâyet etmesi gereken bir hakkı ve sorumluluğu vardır. Kişi, kendi nefesine de adâleti tatbik etmelidir. Böylece kendisini mutluluk ve huzura kavuşturur. Çünkü, nefesine adâleti tatbik eden kimse, bütün nefsânî arzularını, hevâ, öfke ve kin gibi kötü duygularını aklın ve dinin hâkimiyetinde, emri altında bulundurur. Eğer kişi, aklını nefsî arzularının emrine verir ve Allah'ın emir ve yasaklarına uymazsa o zaman nefesine karşı adâleti çiğnemiş, zulmetmiş olur. Bu sebeple kendine de adâletli davranmak Allah'ın emri ve insanın menfaati gereği şarttır. Hatta insan, vücudunun organlarına karşı da adâleti gözetmekle sorumludur. Bu konuda kişi onları Allah ve Rasûlünün müsâde ettiği, câiz gördüğü şekilde ve yerde kullanarak organlarının hakkına riâyet etmesi ve âdil davranması gerekir. Zîrâ, organları, âhirette sahibinin aleyhine şahitlik edecektir.⁹⁷ Kişi bu sonucu düşünüp her işte nefesine karşı adâleti gözetmelidir.

Bütün insanlığa evrensel bir hayat nizâmı olarak gelen İslâm, insanın madde ve ruh ile bir bütün olduğu gerçeğinden hareketle, onu her yönü ile -biyolojik, sosyolojik ve psikolojik- dikkate alır ve hiçbir yönünü ihmal etmez. Getirdiği esaslarla, insanı menfaatler dünyasının kargaşasından kurtarır, ilâhî irâdenin istediği doğrultuda, yaratılış gâyesine uygun olarak hayatını devam ettirmesini gâye edinir. İslâm getirdiği esaslar doğrultusunda ebedî bir hayatı müjdelerken, prensipleri dışındaki bir hayatı yasaklar, en önemlisi koyduğu prensiplerin insan gerçeğine dayanmasına dikkat eder. İslâm'a göre, insan yeryüzünde halîfe olarak yaratılmıştır. Buna göre insan önce kendi hayatını ve bütün işlerini Allah'ın emirleri doğrultusunda tanzîm ve tertîb edecektir. Bu durumda insan hayatı ve onlardan meydana gelen toplumda, bir ölçüler ve değerler düzeni olarak, herşeyin kendisine bağlanacağı bir ölçü bulunacaktır. Bu ölçüler ve değerler, insanların hevâ ve heveslerine, duygu ve menfaatlerine dayanmayan beşerî zayıflıktan uzak, eksiği ve hatası olmayan ilâhî ölçülerdir. Bu ilâhî emir ve yasakların yeryüzünde yerleşmesi insan unsuruna dayanır. Halîfe olabilme vasfına hâiz olan insanlar, bu ilâhî nizâma kendi irâdeleriyle boyun eğebilecek, sorumluluğu üstlenebilecek güce sahip mü'minler olacaktır.⁹⁸

⁹⁷ Bkz. Yâsin 36/65

⁹⁸ Cerrahoğlu, a.g.mk., s. 18

“Siz, insanların iyiliği için ortaya çıkarılmış en hayırlı ümmetsiniz; iyiliği emreder; kötülükten meneder ve Allah'a inanırsınız: Ehl-i kitap da inansaydı, elbet bu, kendileri için çok iyi olurdu. (Gerçi) içlerinde îmân edenler var; (fakat) çoğu yoldan çıkmışlardır.”⁹⁹

“Sizi yeryüzünün halîfeleri kılan, size verdiği (nimetler) hususunda sizi denemek için kiminizi kiminizden derecelerle üstün kılan O'dur. Şüphesiz Rabbin, cezâsı çabuk olandır ve gerçekten O, bağışlayan merhamet edendir.”¹⁰⁰

“Hatırla ki Rabbin meleklere: Ben yeryüzünde bir halîfe yaratacağım, dedi. Onlar: Bizler hamdinle seni tesbih ve seni takdis edip dururken, yeryüzünde fesat çıkaracak, orada kan dökecek insanı mi halîfe kılıyorsun? dediler. Allah da onlara: Sizin bilemeyeceğinizi herhalde ben bilirim, dedi.”¹⁰¹ İnsan, yeryüzüne halîfe olarak gönderildiğinden dünyada Allah'ın emirleri doğrultusunda adâletli bir hayatı tahakkuk ettirmek mecburiyetindedir. Allah insana değer verdiği için onu halîfe kılmış, kâinatın en mükemmel varlığı olarak yaratmışsa¹⁰² insan bu mükemmelliğin ölçüsünde sorumluluğu üstlenmek zorundadır.

“Biz emaneti, göklere, yere ve dağlara teklif ettik de onlar bunu yüklenmekten çekindiler, (sorumluluğundan) korktular. Onu insan yükledi. Doğrusu o çok zâlim, çok câhildir.”¹⁰³ er-Râzî bu emaneti sorumluluk ve adâleti yerine getirme olarak izah eder.¹⁰⁴ Bu büyük sorumluluğun başlangıcı, insanın kendisini yoktan vareden Allah'a îmân etmesi (tevhîd) ve O'nun emirleri doğrultusunda hayatını devam ettirmesidir. Aynı şekilde kendi nefsinde îmânın rükunlarını yerine getirdikten sonra bu dini tebliğ ve beyân vazîfesini yerine getirmek, Kur'ânî adâleti yeryüzünde bir hayat esası olarak hakim kılmak, onun sorumluluğuna dâhildir. Cemiyetin mal ve menfaatinin korunması, cemiyetteki zayıfların, güçsüzlerin korunması, gözetilmesi de emanetler arasında yer

⁹⁹ Âl-i İmrân 3/110

¹⁰⁰ el-En'âm 6/165

¹⁰¹ el-Bakara 2/30

¹⁰² et-Tîn 95/4

¹⁰³ el-Ahzâb 33/72

¹⁰⁴ er-Râzî, a.g.e., XXV, 234-235

alır.¹⁰⁵ Kur'ân bu sorumluluğun, önemine binâen ırk, soy, kabile ve millet farkı gözetmeden en ehil olana verilmesini emretmiştir.¹⁰⁶ Yani bu görev ve sorumluluğu yerine getirebilecek vasıf ve kudrete sahip olma şartını koymuştur.

*“Allah size, mutlaka emanetleri ehli olanlara vermenizi ve insanlar arasında hükmettiğiniz zaman adâletle hükmetmenizi emreder. Allah size ne kadar güzel öğütler veriyor! Şüphesiz Allah herşeyi işitici, herşeyi görücüdür.”*¹⁰⁷ İnsanlar arasında adâletin sürdürülmesi, insanın adâleti tanınmasına ve öncelikle özel hayatında uygulamasına bağlıdır. Üstün hasletlerden biri olan adâlet, resmî ve dînî hayata bir sistem olarak getirildiğinde insanlık adına en doğru iş yapılmış olur.¹⁰⁸

Allah korkusu, Allah rızâsı, âhiret düşüncesi olmadan insan ve toplum mutlak adâleti ortaya koyamaz. Adâletin sahası ve esasları insan için olduğuna göre, öncelikle insanın ıslahı gereklidir. Kur'ân insanı ele alırken “eşref-i mahlûkat” olarak kabul eder, insanın dünyaya bir imtihan için gönderildiğini, hayatın geçiciliğini ilâhî azâb ile uyararak ortaya koyar. Bu çerçevede insanın haklarını korumayı, gözetmeyi, zulmün ortadan kaldırılmasını görev olarak yine insana yükler.

Kur'ân, bütün insanlığa gönderilmiş evrensel ve dünyanın en açık kitabı olduğu için, O'nun ortaya koyduğu adâlet anlayışı da evrensel ve çok açıktır. Kur'ân, insanların ve toplumların hayatlarını düzenlerken, onlar için lüzumlu olan bütün esasları ortaya koymuş, insanlık için hiçbir bilgiyi eksik bırakmayarak küllî kâideler halinde zikretmiştir. Bu bakımdan Kur'ân, adâletin ilkeleri ve sahaları hususunda ferdî planda, insanların kazâî müesseselerinin iflâsa uğramadan çalışabilmeleri ve insanlık için insan haklarını, evrensel özellik taşıyan küllî kâideler halinde vâzetmiştir. Beşerî sistemlerin de ortaya koyduğu kanun ve kurallar insanlar içindir. Fakat İslâm dîni ve Kur'ân-ı Kerîm bütün insanlığın dini ve kitabı olduğuna göre, ortaya çıkacak adâlet, tam ve evrensel olacaktır. Çünkü bütün insanlığın huzuru ve istikrarlı bir toplum için Kur'ân,

¹⁰⁵ Kutub, Seyyid, *fî Zilâli'l-Kur'ân*, I-VI, Dâru's-Şurûk, Kâhire, 1412/1992, V, 2885

¹⁰⁶ ez-Zemahşerî, a.g.e., III, 565

¹⁰⁷ en-Nisâ 4/58

¹⁰⁸ el-Behiy, a.g.e., s. 214

adâleti geniş olarak ele almaktadır. Kur'ân'da adâletin yerine getirilmesi,¹⁰⁹ adâletin korunması,¹¹⁰ insandan istenmektedir. O halde adâleti sağlayan insan olacağına göre, insana fert olarak önem verilmesi gerekir. Çünkü fert, toplumun çekirdeğini oluşturmaktadır. Ferdin yeryüzünde bulunuş sebebi de imtihandır. *“Sizi yeryüzünün halîfeleri kılan, size verdiği (nimetler) hususunda sizi denemek için kiminizi kiminizden derecelere üstün kılan O'dur. Süphesiz Rabbin, cezâsı çabuk olandır ve gerçekten O, bağışlayan, merhamet edendir.”*¹¹¹

Kur'ân'ın ortaya koyduğu adâlet anlayışı, adâlet ilkeleri, sahaları, beşerî zaaflardan uzak olan, ilâhî irâdeye dayanan ve adeta hayatın tümünü kaplayan geniş bir sahayı içine aldığı için dünyanın hiçbir hukuk düzeninde adâlete verilen önem Kur'ân'daki kadar mükemmel değildir. Bütün hukuk sistemlerinde de kötülüğü ortadan kaldırmak, zulmü durdurmak esastır. Ancak Kur'ân, bunu fizikî yaptırımlarla değil, doğrudan ferdi ıslah ederek yapmaktadır. *“(Resûlüm!) Sana vahyedilen Kitab'ı oku ve namazı kıl. Muhakkak ki, namaz, hayâsızlıktan ve kötülükten alıkoymak. Allah'ı anmak elbette (ibâdetlerin) en büyüğüdür. Allah yaptıklarınızı bilir.”*¹¹² âyetinde de açıkça görüldüğü üzere ferdî bir ibâdetle dahi toplumdaki kötülüklerin kaldırılması, ilâhî adâletin gerçekleştirilmesi amaçlanmıştır.

Fert, nefisini şehvî arzularından alıkoymakla, kötülüklerden temizlemekle, nefisini doğru yola yöneltip onu tehlikelere atmamakla yükümlüdür. el-Mâverdî (ö. 450/1058)'ye göre de insanın kendi nefisine karşı adâleti, daima nefsi salah ve takvâya sevk etmek, onu çirkin işlerden menetmek, ondan sonra da nefsin hallerini ıslah hususunda pek ileri gitmeyip ifrât ve tefrît taraflarının ortasını bulmaktır. Çünkü ifrât ve tecâvüz bir nevi zulüm ve ezadır; tefrît ve taksîr ise zulüm ve düşmanlıktır. Nefsine zulmeden adamdan başkası hakkında adâlet beklenemez. Nefsine acımayan, başkasına merhamet etmez. Bazı hikmet ehli; *“Kendi nefisini önemsemeyen zâyi olur”* der.¹¹³

¹⁰⁹ el-Hadîd 57/25

¹¹⁰ el-En'âm 6/165

¹¹¹ el-En'âm 6/165

¹¹² el-Ankebût 29/45

¹¹³ el-Mâverdî, Ebû'l-Hasen Alî b. Muhammed b. Habîb el-Basrî, *Edebü'd-Dünyâ ve'd-Dîn*, 2.B., Dâru İbn Kesîr, Beyrut, 1415/1995, s. 226

“Artık kim azmışsa”¹¹⁴

“Allah yolunda harcadın. Kendi ellerinizle kendinizi tehlikeye atmayın. Her türlü hareketinizde dürüst davranın. Çünkü Allah dürüstleri sever.”¹¹⁵ Âyetlerde kişinin hür irâdesine dayalı olarak, kendisine zulmetmemesi istenmektedir. Çünkü irâdesizlik, nefsin kötülükleri için bir zemin hazırlar. Kur’ân hayatın tümünü içine alan genel esaslar ortaya koymuştur. Adâletin yerine getirilmesi için Kur’ân’ın çizdiği yol, başlangıçta kişilerin ıslahıdır. “Andolsun ki içinizden cihad edenlerle sabredenleri belirleyinceye ve haberlerinizi açıklayıncaya kadar sizi imtihan edeceğiz.”¹¹⁶

“Ey Dâvud! Biz seni yeryüzünde halîfe yaptık. O halde insanlar arasında adâletle hükmet. Hevâ ve hevese uyma, sonra bu seni Allah’ın yolundan saptırır. Doğrusu Allah’ın yolundan sapanlara, hesap gününü unutmalarına karşılık çetin bir azâb vardır.”¹¹⁷

“Ey îmân edenler! Allah için hakkı ayakta tutan, adâletle şâhitlik eden kimseler olun. Bir topluluğa duyduğunuz kin, sizi âdil davranmamaya itmesin. Adâletli olun; bu, Allah korkusuna daha çok yakışan (bir davranış) tır. Allah’a isyândan sakının. Allah yaptıklarınızı hakkıyla bilmektedir.”¹¹⁸ ikazı ile kişiler, devamlı Allah’ın gözetiminde olduğunu bilmek zorundadırlar.

Kur’ân’ın hâkimleri, fertleri, idâre adamlarını ayrı ayrı zikrederek adâleti ayakta tutmalarını istemesinin sebebi adâleti önce kendi nefislerinde uygulamalarının gerekliliğini gösterir.

“Ey îmân edenler! Adâleti titizlikle ayakta tutan, kendiniz, ana-babanız ve akrabanız aleyhinde de olsa Allah için şâhitlik eden kimseler olun. (Haklarında şâhitlik ettikleriniz) zengin olsunlar, fakir olsunlar Allah onlara (sizden) daha yakındır. Hislerinize uyup adâletten sapmayın, (şâhitliği) eğer, büker (doğru şâhitlik etmez), yahut şâhitlik etmekten kaçınırsanız (biliniz ki) Allah yaptıklarınızdan haberdardır.”¹¹⁹

¹¹⁴ en-Nâziât 79/37

¹¹⁵ el-Bakara 2/195

¹¹⁶ Muhammed 47/31

¹¹⁷ Sâd 38/26

¹¹⁸ el-Mâide 5/8

¹¹⁹ en-Nisâ 4/135

Ferdî plandaki adâlete, Kur'ân'ın bir diğere örneği aşağıdaki âyette şu şekilde geçmektedir:

*“Allah'ın sana gösterdiği şekilde insanlar arasında hükmedesin diye sana Kitabı hakk ile indirdik; hinlerden taraf olma!”*¹²⁰ Âyetlere göre fert, Allah korkusunu, âhoret düşüncesini sinesine yerleştirip vicdânını bu kurallara hazırlamak durumundadır. Bu durum Kur'ân'ın koyduğu adâletin ferdî planda adeta yasalaşmasını ve bir ölçü halini almasını sağlamaktadır.

Hz. Peygamber (s.a.v.) Kur'ân'ın yüklediği bu ferdî mesliyyet sebebi ile Medine'de oturan Yahudi, Hristiyan ve müşrik Araplarla bir anlaşma yapmış ve bunu 52 maddelik bir anayasa niteliğinde ilan etmiştir. Buna göre ferdî mesliyyet ve ferdî adâlet anlayışında ölçü, zenginlik, fakirlik, din farkı değil; hakkı görmek ve ayakta tutmaktır.¹²¹ Kur'ân'ın buna işâreti şöyledir:

*“Hep yalana kulak verir, durmadan haram yerler. Sana gelirlerse, ister aralarında hüküm ver, ister onlardan yüz evir. Eğer onlardan yüz çevirirsen sana hiçbir zarar veremezler. Ve eğer hüküm verirsen, aralarında adâletle hükmet. Allah âdil olanları sever. İçinde Allah'ın hükmü bulunan Tevrat yanlarında olduğu halde nasıl seni hakem kıyıyorlar da sonra, bunun arkasından yüz çevirip gidiyorlar? Onlar inanmış kimseler değildir.”*¹²² Kur'ân, Hz. Peygamberin (s.a.v.) şahsında bütün müslümanlara, maddî ve manevî sorumluluk yükleyerek onları zengin, fakir, gayr-i müslim ayrımı yapmadan hakkı ortaya koyup, korumayı tavsiye etmektedir. Hz. Peygamber (s.a.v.) Kur'ân'ın anlatmak istediği bu ferdî adâleti önce kendi nefsinde uygulamış ve bunun uygulanması için çaba sarfetmiştir. Bununla beraber Hz. Peygamber (s.a.v.) Kur'ân'ın bütün insanlığa şâmil olan hükümlerini, hayatı süresince tatbik ederek onların teoriden ibâret mücerred kurallar olmadığının tatbik örneğini vermiştir. Onun bütün hayatı âdetâ Kur'ân'ın canlı bir örneğidir. Ferdî ve toplumsal hayatla ilgili olarak, ferdî bir ibâdetten en umûmî bir görev olan devlet başkanlığına kadar insan hayatının en güzel örneklerini onun hayatında görmek mümkündür.

¹²⁰ en-Nisâ 4/105

¹²¹ Tuğ, Salih, *İslâm lkelerinde Anayasa Hareketleri (XIX – XX. asırlar)*, İrfan Yayınevi, Ahmed Said Matbaası, İstanbul, 1969, s. 31

¹²² el-Mâide 5/42-43

Hız. Peygamber (s.a.v.)'e, daha İslâm öncesinde âdil davranışları yüzünden "Muhammedü'l-Emîn" denmişti. Çünkü âdil olmanın yolu emin olmaktan geçmektedir. "Müslüman, müslümanın elinden ve dilinden emin olduğu (zarar görmedikleri) kimsedir."¹²³ O, Kabe'nin yeniden inşasında ve el-Hacerü'l-Esved'in yerine konulmasında çıkan ihtilafta hakemlik yapmıştır.¹²⁴

Hız. Peygamber (s.a.v.) İslam sonrasında ise Beni Mahzûn kabilesinden zengin bir kadının yaptığı hırsızlıkta el kesme cezâsını kesin bir şekilde uygulamış ve "Kızım Fâtıma hırsızlık yapsa onun da elini keserdim" demiştir.¹²⁵ Bunlar, Hız. Peygamber (s.a.v.)'in kişisel olarak sergilediği adlî tavırlarıdır. Ama Hız. Peygamber (s.a.v.) işi kişisellikte bırakmamış, adlî bir mekanizma oluşturmak için de büyük gayretler sarfetmiştir.

Hız. Peygamberin (s.a.v.)'in kurduğu adlî sistem devlet otoritesine bağılı olarak yürüyordu. Bu sistemde her ferde eşit haklar tanınmış ve fertlerin haklarının korunması görevini devlet bizzat kendi uhdesine almıştır. Tarafların zayıf ve kuvvetli oluşlarına değil, haklı olup olmadıklarına göre muâmele ediliyordu. Sonuçta fertler gönül huzuru içinde yaşayabilecekleri bir sisteme kavuşmuştur.¹²⁶

Adlî sistemin kurulması için maddî iktidâra kavuşmak şarttır. Ancak henüz yeni yeni çoğalan müslümanların, müşriklerin hâkimiyeti altında adlî teşkilatı kurmaları ise imkânsızdır. Bu nedenle Hız. Peygamber (s.a.v.), Mekke devrinde İslâmî bir devletin her türlü siyâsî ve idârî çarkını çevirebilecek elemanların yetişmesini sağladı. Medine'ye hicret eder etmez ise İslâm devletini kurdu.¹²⁷ Önce müslümanlar arasında kardeşlik anlaşması yaptı.¹²⁸ Sonra Medine'de oturan Yahudi, Hristiyan ve müşrik Araplarla bir anlaşma yaptı. Anlaşma yaptığı grupların, adlî, siyâsî, askerî ve mâlî

¹²³ el-Müslim, *el-İmân*, (14), 40-42; et-Tirmizî, *el-İmân*, (12), 2627

¹²⁴ İbn Hişâm, Ebû Muhammed Cemâluddîn Abdülmelik b. Eyyûb el-Himyerî el-Meâfirî el-Basrî el-Mısırî, *es-Sîretü'n-Nebeviyye*, I-VI, (Thk. Mustafâ es-Sikl-İbrâhîm el-Ebyârî Abdülhâfiz eş-Şibli), Matbaatü Mustafâ el-Bâbî el-Halebî, Mısır, 1355/1936, I, 209; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, I-XIV, el-Matbaatü's-Seâde, Mısır, 1346 h., II, 299

¹²⁵ İbn Kesîr, *el-Bidâye*, IV, 328

¹²⁶ Tuğ, a.g.e., s. 31

¹²⁷ Atar, Fahrettin, *Asr-ı Saâdet'te İslâm Adliye Teşkilâtı (Bütün yönleri ile Asr-ı Saadet'te İslam I-V, s., 103-171)*, Beyan Yayınları, İstanbul, 1995, III, s. 117

¹²⁸ İbn Kesîr, *el-Bidâye*, III, 226

konularda takip edecekleri hatt-ı hareket tarzını tespit ve tanzim eden 52 maddelik bir anayasa vazetti.¹²⁹ Bu anayasa, incelendiği zaman diğer sahalarda olduğu gibi adlî sahada da çok başarılı bir reform ve inkılap olduğu anlaşılır. Evvelce adlî sahada bilinen ve takip olunan usûl ve prensipler kaldırıldı. Daha modern ve daha güven verici prensip ve usûller getirildi. Bu anayasa, fertlerin ve hatta kabilelerin kendi haklarını kendilerinin koruması usûlünü kaldırdı ve bunu merkezî bir otoriteye yani devlet başkanına tevdi etti. Hükümün infâz yetkisini de merkezî otoriteye verdi. Kur'ân ve Hadis her ikisi birden en yüksek hakem olarak ilan edildi. Bu hızlı gelişmeyi, fert ve cemiyetin selâmet ve saadeti için yapılan ıslahatlar takip etti. Eski devirlerde şayet kudretli ve kuvvetli taraf, hakemin hükmünü kabul etmeyecek olsa bu davanın diğer bir hakeme götürülmesini talep ederdi.¹³⁰ İslâm'da ise bir hüküm verildikten sonra o hüküm, kazıyye-i muhkeme olduğu için bozulması ve tekrar başka bir hakem veya hâkim tarafından görülmesi mümkün değildir. Taraflar verilen hükmü kabul etmek mecburiyetindedirler. Kur'ân'da bu hususlar sarîh bir şekilde açıklanmıştır.

*“Allah ve Resûlü bir işte hüküm verdiği zaman, inanmış bir erkek ve kadına o işi kendi isteklerine göre seçme hakkı yoktur. Her kim Allah ve Resûlüne karşı gelirse, apaçık bir sapıklığa düşmüş olur.”*¹³¹

*“Hayır, Rabbine andolsun ki aralarında çıkan anlaşmazlık hususunda seni hakem kılıp sonra da verdiği hükümden içlerinde hiçbir sıkıntı duymaksızın (onu) tam mânâsıyla kabullenmedikçe îmân etmiş olmazlar.”*¹³²

Hız. Peygamberin (s.a.v.) Müslüman, Yahudi, Hristiyan ve müşrik Arapların mâlî, askerî, idârî, adlî sahada takip etmeleri gerekli hatt-ı hareket tarzını tanzim eden anayasasında Kur'ân'ın âmir hükümleri yer almaktadır. Anayasanın adlî kâide ve prensipleri gözden geçirildiği zaman, bu inceliğin kolayca farkına varılabilir. Anayasanın iki ayrı maddesi doğrudan doğruya adliyeyi ilgilendirir. “İhtilâfa düştüğünüz herhangi birşey, Allah'a ve Peygambere götürülecektir, selâm olsun ona”

¹²⁹ Tuğ, a.g.e., s. 31

¹³⁰ Hamidullah, Muhammed, *İslâm Peygamberi (Hayatı ve Faaliyeti)*, I-II, 5.B., (Çev. Salih Tuğ), İrfan Yayıncılık ve Ticaret, İstanbul, 1414/1993, II, 918

¹³¹ el-Ahzâb 33/36

¹³² en-Nisâ 4/65

(Madde 23) “Bu sahîfede (yazıda) gösterilen kimseler arasında zuhûrundan korkulan bütün öldürme yahut münâzaa vakalarında Allah’a ve Resûlullah Muhammed (s.a.v.) ’e götürülmesi gerekir. Allah bu sahîfeye (yazıya) en kuvvetli ve en iyi riâyet edenlerle beraberdir.” (Madde 42)¹³³ Medîne İslâm Devleti Anayasa’sının bu maddeleri mânâ ve mefhûm yönünden Kur’ân âyetleriyle de paralellik içermektedir. Zîrâ Cenâb-ı Hakk Kur’ân-ı Kerim’de:

“Sana da, daha önceki kitabı doğrulamak ve onu korumak üzere hak olarak Kitâb’ı (Kur’ân’ı) gönderdik. Artık aralarında Allah’ın indirdiği ile hükmet; sana gelen gerçeği bırakıp da onların arzularına uyma. (Ey ümmetler!) Herbirinize bir şerîat ve bir yol verdik. Allah dileseydi sizleri bir tek ümmet yapardı; fakat size verdiği (yol ve şerîatlerde) sizi denemek için (böyle yaptı). Öyleyse iyi işlerde birbirinizle yarışın. Hepinizin dönüşü Allah’adır. Artık size, üzerinde ayrılığa düştüğümüz şeyleri(n gerçek tarafını) O haber verecektir.”¹³⁴

“Kendilerini temize çıkaranlara ne dersin! Hayır, Allah dilediğini temize çıkarır ve hiçkimse kıl payı kadar haksızlık görmez. Bak, nasıl da Allah üzerine yalan uyduruyorlar; apaçık bir günah olarak bu (onlara) yeter!”¹³⁵

“Ey îmân edenler! Allah’a itâat edin. Peygambere ve sizden olan ulu’l-Emre (idârecilere) de itâat edin. Eğer bir hususta anlaşmazlığa düşerseniz Allah’a ve âhirete gerçekten inanıyorsanız onu Allah’a ve Resûle götürün (onların talimatına göre halledin); bu hem hayırlı, hem de netice bakımından daha güzeldir.”¹³⁶

“Ey îmân edenler! Siz kendinize bakın. Siz doğru yolda olunca sapan kimse size zarar veremez. Hepinizin dönüşü Allah’adır. Artık O, size yaptıklarınızı bildirecektir.”¹³⁷

Âyetlerden de anlaşılacağı üzere bütün ihtilaflar Allah ve Resulüne götürülecek, Kur’ân ve sünnet müslümanların müdevven (tertip edilmiş, derlenmiş) konuları olarak bilinecek ve tatbik edilecektir. Anayasanın 42. maddesinde ise gayr-ı

¹³³ Tuğ, a.g.e, s. 31

¹³⁴ el-Mâide 5/48

¹³⁵ en-Nisâ 4/49-50

¹³⁶ en-Nisâ 4/59

¹³⁷ el-Mâide 5/105

müslimlere adlî ve kazâî muhtariyet tanındığı anlaşılıyor. Kur'ân'ı Kerîm'de Yahudi, Hristiyan ve dînî cemaatlere tanınan kazâî muhtariyet açıklıkla ifâde edilmektedir.

*“Hep yalana kulak verir, durmadan haram yerler. Sana gelirlerse, ister aralarında hüküm ver, ister onlardan yüz çevir. Eğer onlardan yüz çevirirsen sana hiçbir zarar veremezler. Ve eğer hüküm verirsen, aralarında adâletle hükmet. Allah âdil olanları sever. İçinde Allah'ın hükmü bulunan Tevrat yanlarında olduğu halde nasıl seni hakem kıyıyorlar da sonra, bunun arkasından yüz çevirip gidiyorlar? Onlar inanmış kimseler değildir.”*¹³⁸ Bu anayasada dînî guruplar, aralarındaki ihtilafları halledemedikleri durumlarda ihtilaflarını Hz. Peygambere (s.a.v.)'e götürmeleri gerektiği hususu ifâde edilmiştir.

Hz. Peygamber (s.a.v.) zamanında Medîne'de Yahudi ve diğer cemaatlere kazâî muhtariyet tanındığı için her cemaat kendi davasını kendi mahkemesine götürüyor ve her cemaat mahkemelerinde kendi kanunlarını uyguluyorlardı. Bazen Hz. Peygamber (s.a.v.)'e Yahudi, Hristiyan vs. dinlere mensup şahıslar davalarını getiriyorlardı. Nitekim bir Yahudi erkek ile bir Yahudi kadın zînâ etmişti. Bu şahıslara nasıl bir cezâ verilmesi gerektiği hususunda Hz. Peygamber (s.a.v.)'e geldiklerinde, Tevrat'ın zînâ yapanlara verilen recm cezâsını verdi ve cezâ derhal infâz edildi.¹³⁹

Anayasanın 21. maddesinden anlaşıldığına göre cezâ davalarında dînî guruplardan hangisi olursa olsun selâhiyetli mahkeme İslâm mahkemeleridir. Bir defasında Yahudi cemaatinden biri, bir kadının zînetlerine tamah ederek bunları zorla almaya kalkışmış ve kadının başını iki taş arasında ezerek öldürmek istemişti. Kadının ölümle pençeleştğini gören kimseler derhal Hz. Peygamber (s.a.v.) 'e bu durumu haber verdiler ve O da anayasanın kendisine vermiş olduğu selâhiyet sebebiyle derhal hukûk-ı amme davası açmış ve ölümle pençeleşen kadına “Bu duruma seni kim getirdi?” diye sorduğunda kadın ölmeden önce bunu bir Yahudi'nin yaptığını söylemişti. Yahudi yakalandı ve mahkeme huzurunda suçunu itiraf etti. Resûlullah o Yahudi'ye kısas tatbik ederek iki taş arasında ezdirmek sûretiyle cezâlandırdı.¹⁴⁰

¹³⁸ el-Mâide 5/42-43

¹³⁹ et-Tirmizî, *el-Hudûd*, (10), 4527; İbn Mâce, *el-Hudûd*, (10), 2557; ed-Dârimî, *el-Hudûd*, (15), 2326

¹⁴⁰ Ebû Dâvud, *ed-Diyât*, 10; ed-Dârimî, *ed-Diyât*, (4), 2360; en-Nesâî, *el-Kasâme*, (11), 4736

Hız. Peygamber (s.a.v.) insanlar arasında din, ırk, soy ayrımı yapmadan, zengin, fakir demeden adâletli olarak muâmelelerde bulunarak hukukun gerçekteşmesini sağlıyordu. Hukûkî ve cezâî davaları Kur'ân hükümleri muvâcehesinde hallediyor, Kur'ân'da bulunmayan hususlar için de hukûkî hükümler koyuyordu. Hem zamanın ihtilaflarını çözerken hem de gelecek asırdaki İslâm hâkimlerinin talep etmesi gerekli muhâkeme usûlü hakkında prensipler ortaya koyuyordu.

Kur'ân gerek fertlerin gerek toplumların zulümden uzak, adâletli yaşamaları için yol gösterir. Adâletli bir dünya kurmak Kur'ân'ın amaçlarındanıdır.

Kur'ân'ın öngördüğü kişisel plandaki adâlet, hükümde verilen âdil karardan ölçü ve tartıda doğruluğa, sözleşmelerdeki dürüstlüğe varıncaya kadar; hilesiz, hakkı hak yerine koyarak devam ettirilmesi istenen bir anlayıştır.

2- Toplumsal Adâlet

İslâm'ın insana eğilişi, insan hayatına bakışı ve sorunlarını çözümlenışı son derece hassastır. İslâm, insan hayatının bütün evrelerini, biçim ve yönlerini tek tek ele alan, düzenleyen, birleştiren, bütünleştiren ve topyekün insanlığın biricik yaşama şekli ve gerçek hayatın müjdecisi olarak takdim eden ilâhî bir düzendir.

İslâm insanı dünya hayatı içerisinde yaşayan, çeşitli sorunlarla karşılaşan, hatalar yapan, günah işleyen, ihtiyaçları olan, suç işleyen, cezâ gören, idâre eden ve edilen, iş yapan ve yaptıran, kazanan ve kazandıran, düşünen bir varlık olarak görür ve onu bütün bu durumları ile bir bütün olarak ele alır. İslâm insanı tüm ve eksik yönleri ile ele alınca ortaya koyduğu toplumsal kurumlarıyla, ekonomisi, hukuku ve önerdiği sosyal hayat anlayışı ile onun dünya hayatını koordine eder. Böylece İslâm, bütün beşerî sistem ve ideolojilerden farklı bir tarzda insan üzerine eğilmekte, onu madde ve mânâ ile birlikte ele almakta, onun aslı ile ilgili hakikatleri¹⁴¹ ortaya koyduktan sonra, bütün insanları eşit kılan, birinin aleyhine diğere ayrıcalık tanımadığı düzenli ve dengeli bir sosyal hayat yaşaması için gerekli olan evrensel prensipleri ortaya koymaktadır. Bu ilkelerden bazıları; tevhd, âhiret inancı, bütün âlemler için gönderilen bir peygamber, doğruluk, hayâ ve âdalettir.¹⁴²

¹⁴¹ Bkz. el-Bakara 2/30

¹⁴² Cerrahoğlu, a.g.mk., s. 18-19

Kur’ân, ferdin hak ve hürriyetini tanıyıcı, temin edici prensipler yanında mükellefiyeti ile ilgili kâideleri de koymuştur. Kur’ân’ın koyduğu ferdî hak ve hürriyetler ile mükellefiyetine ait kâideler, ferdin toplum içinde yararlı bir şahsiyet olarak bulunmasını sağlamak içindir. Çünkü Kur’ân, ferdi başlı başına bir varlık olarak ele alıp onu toplumdaki soyutlayamaz. Kur’ân ferdî sorumluluk ve mükellefiyeti insana verirken, onun bu haklar ve mükellefiyetler çerçevesinde toplumsal yararlar göstermesini amaçlar. Zîrâ insanın en ferdî fiillerinden biri olan namaz ibâdeti bile kişiyi sosyalleşmeye yöneltme açısından toplumsal bir nitelik taşır.¹⁴³ Kur’ân’daki adâlet, yaptırım bakımından ilâhî azâbla uyarılma özelliği gösterir. Bu durum da insanın sorumluluk duygusunu ortaya çıkarır. Zîrâ Kur’ân’da Cenab-ı Hakk *“İnsan, kendisinin başıboş bırakılacağını mı sanır!”*¹⁴⁴ buyurmaktadır. Adâletin tevziinde insana yüklenen bu sorumluluğun, fizikî yaptırımdan çok ilâhî azâbla uyarılması esasına dayanması, mutlak adâletin ortaya çıkmasını sağlar. Eğer insan ve toplum, adâletin icrâsında inanç, Allah korkusu, vicdânî sorumluluk gibi duygularla beslenirse; ortaya konan adâlet, zulümden uzak, menfaatlere dayanmayan sınıf farkı gözetmeyen, beşerî zaafılardan uzak, hevâ ve heveslere uymadan gerçekleştirilen bir adâlet olacaktır

Kur’ân’da insan probleminin toplumsal boyutu adâlettir. Çünkü Kur’ân’ın adâlet anlayışının, fertten topluma doğru genişleyen ve giderek tüm insanlığı kaplayan kapsamlı bir yapısı vardır. Bu kısımda önce toplum denen binanın temel taşı olan âilede adâletten, sonra toplumda adâletten bahsedilecektir.

a- Âilede

Âile, toplumun en önemli kurumlarından biridir. Çünkü insan gözlerini ilk önce âilede açar, âile içerisinde kişilik kazanır. Eğer âile içerisinde âile üyelerine karşı âdil olunursa üyeleri, âdillik vasfına sahip olur. Böylece hem kendine hem de başkalarına karşı âdil davranır.

Âilede adâlet, eşit tutmakla gerçekleşir. Çünkü hadîs-i şerîfte *“Çocuklarınıza verdiklerinizde âdil davranın”*¹⁴⁵ buyrulmaktadır.

¹⁴³ Bkz. el-Ankebût 29/45

¹⁴⁴ el-Kıyâme 75/36

¹⁴⁵ el-Buhârî, *el-Hibe*, (12)

Hız. Peygamber (s.a.v.) ‘‘Hüküm verirken adâletli olanlar, âilesine ve velâyeti atında olanlara âdil davrananlar, kıyâmet gününde nurdan minberler üzerindedir’’¹⁴⁶ meâlindeki hadiste adâlet teşvik edilmekte ve âdil kişiler övülmektedir. Bir başka hadiste ise:

‘‘Sizin en hayırlınız ehline (hanımına, çoluk-çocuğuna, hane halkına) karşı iyi davrananınızdır.’’¹⁴⁷ sözleriyle inananlara yol göstermektedir. Bu iyi davranma, dürüstlük, adâlet ve dengeli olmayı ifâde etmektedir.

*‘‘Üzerine düşüp uğraşsanız da kadınlar arasında âdil davranmaya güç yetiremezsiniz; bari birisine tamamen kapılıp da diğerini askıya alınmış gibi bırakmayın. Eğer arayı düzeltir, günahıtan sakınırsanız Allah şüphesiz çok bağışlayıcı ve esirgeyicidir.’’*¹⁴⁸

Kadınlar hakkında iki çeşit adâlet vardır. İnfak ve kasm denilen geceleme nöbeti gibi hukukta eşitlik anlamına gelen adâlet çeşidi, güç ve iktidar dâhilinde olup isteğe bağlı işlerdendir ve teklif olunan adâlet budur. Diğerisi ise sevgide adâlet ve eşitliktir. Bu adâleti beşerî kuvvetlerin gerçekleştirebilmesi imkânsızdır, güç ve iktidârın dışındadır. Çünkü muhabbet, zorunlu işlerdendir. O’nun ortaya attığı adâleti yerine getirmek için çok hassas cihazlara ihtiyaç vardır. Yukarıdaki âyette birden çok eşi olan kimsenin, eşleri arasında eşitliği gözetmesi emredilmiş, bununla beraber ne kadar dikkat etmiş olsalar da adâleti yerine getiremeyecekleri kesin bir ifâdeyle açıklanmıştır.¹⁴⁹ Birden çok eşi olan kimsenin, eşlerinden birini çok sevmesi eşitsizliktir. Bunun önüne geçmek için insanın kalbindeki sevgiyi ölçüp eşit sûrette bölecek bir cihaza ihtiyaç vardır. Bu beşeriyetin elinde olmadığından Allah’ın istediği adâlet gerçekleştirilemeyecektir. Bu konuda erkeğin sorumluluğu, gücünün yettiği kadar kabiliyet ve tâkâtini harcamasıdır. Çünkü güç yetirilemeyen konularda sorumluluk yüklemek zulüm olur. Cenâb-ı Hakk, kimseye gücünün yettiğinden fazlasını yüklemey,

¹⁴⁶ el-Müslim, *el-İmâre*, (18), 1827

¹⁴⁷ et-Tirmizî, *er-Rızâ*, (11), 1162

¹⁴⁸ en-Nisâ 4/129

¹⁴⁹ Elmalılı, Hamdi Yazır, *Hak Dîni Kur’ân Dili*, I-X, Azim Yayınevi, İstanbul, 1992, III, 98

asla zulmedici değildir.¹⁵⁰ Mu'tezile'ye göre bu âyet, "teklîf-i mâ lâ yutak"ın yani güç yetirilemeyen şeyin Allah tarafından kullara teklif edilmesinin câiz olmadığına delil sayılmıştır.¹⁵¹ Burada kadınlar arasında âdil davranmaya güç yetirilemeyen husus, sevgidir ve kalbin meyletmesi, birini diğerinden daha çok sevmesi ile ilgilidir. Buna göre mânâ, "Siz gönlünüzün meyli hususunda, hanımlarınız arasında eşit davranamazsınız. Bunu yapamayacağınıza göre bununla mükellef olamazsınız" demektir.¹⁵² Müfessirlerden bazıları cima konusunda da eşler arasında eşit davranılamayacağını söylemişlerdir.¹⁵³ Dolayısıyla erkek sevgide, adâletle yükümlü kılınmamıştır. Çünkü sevgi erkeğin elinde olan birşey değildir. Buna rağmen söz ve fiil bakımından elde olan maddî sayılabilecek haklarda, nimet ve imkânlarda adâlet şarttır. Erkekten eşler arasında beraber kalma müddeti, mesken, yiyecek ve diğer imkânlarda eşit taksîmat yaparak âdil davranması istenmektedir. Eğer bu hususlarda âdil davranmamaktan korkuluyorsa bir eşle yetinilmelidir.¹⁵⁴ Hz. Peygamber (s.a.v.)'in de hanımları arasında beraber kalma ve nafakada taksîmatta bulunduğu ve "Bu gücümün yettiği hususta yaptığım taksîmattır. (Ey Rabbim!) Sen, gücümün yetmediği şeyi çok iyi bilirsin"¹⁵⁵ dediği rivâyet edilmiştir.

Kur'ân'ın genellikle çok evlilikle ilgili olarak ele alınan bu âyetinde ilk bakışta adâletsizlik gibi gözükken durum, erkeğe daha fazla avantaj sağlama konusudur. Ancak meseleye âyetin iniş tarihi ve o andaki toplum yapısı göz önüne alınarak bakılınca, durumun hiç de sanıldığı gibi olmadığı ortaya çıkmaktadır. el-Kurtubî (ö. 671/1273) tefsîrinde, bu âyetle erkeğe bir üstünlük ve avantaj verilmediğini, kadınlar arasında adâletin sağlanmasında, maddî yönden erkeğin kadına bakmakla mükellef olduğunu ve yaratılış itibarıyla erkeğin fizikî yönden daha güçlü yaratıldığını belirtir.¹⁵⁶

¹⁵⁰ el-Bakara 2/286; el-En'âm 6/152

¹⁵¹ ez-Zemahşerî, a.g.e., I, 572

¹⁵² et-Taberî, a.g.e., IV, 312-313; er-Râzî, a.g.e., XI, 67; el-Kurtubî, a.g.e., V, 261; el-Beydâvî, a.g.e., I, 388; en-Nesefî, a.g.e., I, 370; İbn Kesîr, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm*, II, 430; Elmahlî, a.g.e., III, 98

¹⁵³ et-Taberî, a.g.e., IV, 312-313; el-Kurtubî, a.g.e., V, 261

¹⁵⁴ en-Nisâ 4/3

¹⁵⁵ Ebû Dâvud, *en-Nikâh*, (39), 2134; ed-Dârimî, *en-Nikâh*, (25), 2213

¹⁵⁶ el-Kurtubî, a.g.e., V, s. 13

Kadınlar arasında sevgide âdil davranmayıp erkeğin kalbinin eşlerinden birisine meyletmesi durumunda, bütünüyle meyletmemeye, yani diğerlerini tamamen unutup sadece birini tercih etmemeye dikkat edilmesi gerekir. Çünkü âyetin devamında “Bari birine bütünüyle kapılıp meyletmeyin. Diğerini askıya alınmış gibi bırakmayın” uyarısı gelmektedir. Yani o öteki hanım, tıpkı askıda olan birşey gibi ne tam yerde ne de tam havada olmadığı gibi, ne tam kocalı ne de tam kocasız olmuş olur. Bu durumda da adâletsizlik olur. Bir hadîs-i şerîfte de “kimin iki hanımı olur da onlardan birisine meyletirse, o, kıyâmet günü bir tarafı meyl (felçli) olarak gelir”¹⁵⁷ buyurulmuştur. Âile, toplumun en küçük birimidir. Buna rağmen âilede adâlet çok önemlidir. Çünkü toplumu oluşturan kişiler bu kurumdan yetişerek toplum içerisine karışmaktadır.

b- Toplumda

İnsan, fitrat gereği tek başına yaşayamaz. İnsan toplumsal bir varlıktır. İnsan toplum denilen bir çevre içerisinde doğar, büyür ve ölür. Her insan önce âile fertleri ile sonra arkadaşlarıyla daha sonra da iş, meslek, dînî ve kültürel faaliyetleri sırasında başka insanlarla geçici veya sürekli ilişkiler kurar. İnsanın diğer insanlarla ilişkilerinde veya toplumun diğer toplumlarla ilişkilerinde birtakım hakları ve kuralları gözetmesi ve sınırları koruması, insan haklarına saygı göstermesi, hak sahibine hakkını vermesi, haklı olduğunu söylemesi ve yapması adâletin bir gereğidir. Eğer bu haklara ve kurallara riâyet edilmezse ortaya haksızlıklar yani zulüm çıkar. Zulmün ortadan kaldırılması ise ancak adâletle mümkündür. Dolayısıyla cemiyet hayatının ruhu adâlettir. Ruh tenden çıkınca nasıl ceset hükümsüz kalırsa adâletsiz cemiyet de ölü bir varlık gibi kalır

ba- Hükmetmede

Kur’ân’ın ortaya koyduğu hükümdeki adâlet, çok ulvî, Allah rızâsına dayanan; kayırma, rüşvet, imtiyazlardan uzak; kin ve nefrete dayanmayan objektif bir adâlettir. Hz. Peygamber ve daha sonraki dönemde yargı görevini yerine getiren hâkimlere çok itinâ gösterilmesi, Kur’ân’ın bu görevi çok mesûliyetli göstermesinden kaynaklanmaktadır. Kur’ân’ın değişik âyetlerinde adâletli hâkimlere¹⁵⁸ adâletle hükmetmeye¹⁵⁹ dâir mesûliyetin büyüklüğüne dikkat çekilmiştir.

¹⁵⁷ et-Tirmizî, en-Nikâh, (42), 1141; Ebû Dâvud, en-Nikâh, (39), 2133; en-Nesâî, *İşretü'n-Nisâ*, (2), 3941

¹⁵⁸ en-Nisâ 4/135; el-Mâide 5/8; Sâd 38/26

¹⁵⁹ en-Nisâ 4/58, 105; el-Mâide 5/42

“Ey îmân edenler! İhramlı iken avı öldürmeyin. İçinizden kim onu kasten öldürürse öldürdüğü hayvanın dengi (ona) cezâdır. (Buna) Kâbe'ye varacak bir kurban olmak üzere içinizden adâlet sahibi iki kişi hükmeder (öldürülen avın dengini takdir eder). Yahut (avlanmanın cezâsı), fakirleri doyurmaktan ibâret bir keffârettir yahut onun dengi oruç tutmaktır. Ta ki (yasak av yapan) işinin cezâsını tatmış olsun. Allah geçmişi affetmiştir. Kim bu suçu tekrar işlerse Allah da ondan karşılığını alır. Allah daima gâlibdir, öç alandır.”¹⁶⁰

Yüce Allah'ın adâlet emrinin muhatapları genel olarak bütün insanlar, özel olarak mü'minler ve daha özel olarak da yöneticiler gibi emanet ve adâletten kamu adına sorumlu olan şahıslar ve kurumlardır.

“Allah size, mutlaka emanetleri ehli olanlara vermenizi ve insanlar arasında hükmettiğiniz zaman adâletle hükmetmenizi emreder. Allah size ne kadar güzel öğütler veriyor! Şüphesiz Allah herşeyi işitici, herşeyi görücüdür.”¹⁶¹ Yüce Allah bu emri ile hâkim, bakan, vâli, başkan, müfettiş, muhakkık, âile reisi gibi yönetmek, soruşturmak ve hüküm vermek görevi bulunan herkese âdil olmayı emretmektedir.¹⁶² el-Merâğî (ö. 1952) âlimlerin de bu hükme tâbi olduğu görüşündedir.¹⁶³ et-Taberî (ö. 310/922) âyetin yorumunda İslâm devletinin nüvesinin atıldığını, idârecilerin ve hâkimlerin özelliklerinin, adâletin ve adlî sistemin temellerinin bu âyetler ışığında tesbit edildiğini belirtir. et-Taberî aynı şekilde, cemiyette çıkan ihtilafların ilk defa Hz. Peygamber (s.a.v.) tarafından çözümlendiğini vurgular.¹⁶⁴

Adâletle hükmetmek, bir insanın başkası üzerinde bir hakkı olup, senin de üzerinde hak bulunan kimseye, o hakkı sahibine vermesine hükmetmenden ibârettir. Menfaatleri celb, zararları defetme hususunda doğru olan sıralama, önce insanın kendisinden başlaması, sonra başkası ile meşgul olması şeklinde olunca; bundan dolayı Cenâb-ı Hakk önce emanetle ilgili işi zikretmiş, daha sonra da adâletle hükmetmeyi emretmiştir. Kur'ân'ın inceliklerinin çoğu, bağ ve sıralamalar içine yerleştirilmiştir.

¹⁶⁰ el-Mâide 5/95

¹⁶¹ en-Nisâ 4/58; Ayrıca bkz. en-Nisâ 4/105; el-Mâide 5/42

¹⁶² el-Kurtubî, a.g.e., V, 167

¹⁶³ el-Merâğî, a.g.e., IV, 70

¹⁶⁴ et-Taberî a.g.e., IV, 149

İmâm Şâfiî (ö. 204 / 820) hâkimin dâvâcı ile dâvâlı arasında beş hususta;

- 1- Yanlarına gitmede
- 2- Önlerinde oturmakta
- 3- Onlara yönelme ve dönme hususunda
- 4- Onları dinlemede
- 5- Verdiği hükümde, eşit davranması gerekir, demiştir.¹⁶⁵

Nisâ Sûresi 129. âyetin tersine burada dikkati çeken nokta, hâkimin kalbî temâyülünden değil de davranış hususunda hesaba çekilmesidir. Adâletin icrâsında eşitlik elzem olan bir ön şarttır. Buna göre prens ile köylü, zengin ile fakir, yüksek ile yüksek olmayanlar kanun önünde aynı seviyede tutulmalıdır. Hz. Ömer (r.a.) bu kâideyi hâkimlerin fikrine âdetâ nakşetmek için büyük gayret sarfederdi, hatta kendisi de müteaddid defalar taraflardan biri olarak mahkemeye gitmiştir. Bir defasında halîfe Hz. Ömer (r.a.) ile anlaşmazlığa düşen Ubey b. Ka'b, O'nun aleyhine dava açmıştı. Zeyd b. Sâbit yapılan duruşmada hâkim idi. Duruşmaya gelen Ömer'e Zeyd'in saygı göstererek yerinden kalkması üzerine Hz. Ömer (r.a.): "Bu senin ilk adâletsizliğın" diyerek, Ubey'in yanına oturdu. Ubey'in delili yoktu. Ömer iddiayı reddettiği için adet üzere dâvâcı, Ömer'in yemin etmesini istedi. Dâvâ edilenin Emîru'l-Mü'minîn makamında olması sebebiyle, Zeyd, Ubey'den bu hakkından ferâgat etmesini rica etti. Bu defa taraf tutmaya canı sıkılan Ömer, Zeyd'e hitâben: "Eğer senin nazarında Ömer ile herhangi bir adam eşit değillerse hâkimlik makamına layık değilsin" dedi.¹⁶⁶

Hz. Ömer'in (r.a.), Ebû Mûsâ el-Eş'arî (ö. 42/662)'ye yazdığı bir mektup vardır. Bu mektup ulemâ arasında pek ünlüdür. Halîfe Ömer'in İslâm'daki kadılığın esaslarını belirttiği bu mektubu şöyledir: "Kazâ, muhkem bir farîzadır. Müttebâ bir sünnettir. Sana takdîm edilen delilleri dikkatle incele. Üzerinde iyi düşün, geçerli hale getirilmeyen bir haktan sözetmenin boşuna olduğunu bil. Oturduğunda, gülüşünde, konuşmada ve icrâatında herkese aynı şekilde davran. Hiçbir nüfuzlu şahıs senin, taraf

¹⁶⁵ er-Râzî, a.g.e., X, 140, 141

¹⁶⁶ en-Nu'mânî, Şiblî, *Hz. Ömer*, (Çev. Ömer Rıza), Âmedî Matbaası, İstanbul, 1345/1927, s. 293; el-Kandehlevî, Muhammed Yûsuf, *Hayâtü's-Sahâbe*, I-IV, Dâru'l-Fikr, Beyrut, 1394/1974, II, 160; *Hadislerle "Hz. Peygamber ve Ashâbının Yaşadığı" Müslümanlık*, I-V, 2.B., (Çev. Ahmed M. Büyükcınar-A. Ömer Tekin-Ö. Faruk Harman), I-V, 2.B., Kalem Yayınevi, İstanbul, 1973-77, II, 684

tutacağıın vehmine kapılmasın ve hiçbir zayıf senin adâletinden ümidini kesmesin. Öfkeli olmaktan, sıkıntı ve ızdırâb vermekten, halkı rahatsız etmekten, kızgınlığın olan insanlara değişik davranmaktan sakın.”¹⁶⁷

Bu adâletle hukûkî ve adlî sahada büyük bir adım atılmıştır. Yine bu âyetteki adâletle toplumun, idârecilerin ve hâkimlerin doğru, inançlı, zulüm yapmaktan kaçınan insanlar olması amaçlanmış olup, Kur’ân öncesi toplumlarda görülen vahşi uygulamaların ortadan kaldırılması istenmektedir.

Adâlet, insanlararası ilişkilerin ölçüsüdür. Her fert ilişki kurduğu diğer fertlere adâletli davranmak zorunda olduğu gibi, toplumun en üst düzeyindeki devlet kurumu da bütün müessesleriyle toplumda adâleti ayakta tutmak zorundadır. Çünkü adâletli davranmayan idârî sistemler payidâr olamazlar.

Cenâb-ı Hakk insanlar arasında hükmederken peygamberlerin de adâletli olmalarını istemektedir. Böyle olması, onların insanlara örnek birer mürşid olmalarının gereğidir.

“*Ey Dâvud! Biz seni yeryüzünde halîfe yaptık. O halde insanlar arasında adâletle hükmet. Hevâ ve hevese uyma, sonra bu seni Allah’ın yolundan saptırır. Doğrusu Allah’ın yolundan sapanlara, hesap gününü unutmalarına karşılık çetin bir azâb vardır.*”¹⁶⁸ Bu âyetteki “O halde insanlar arasında adâletle hükmet” ibâresi, yani yüce Allah’ın hükmü ile hükmet, çünkü halîfelik kesin biçimde bunu gerektirir ve Allah’ın hükmü tam adâlettir. Hâkim, O’nun hükmü ile âdil olur.¹⁶⁹ Hükümler hak olan ilâhî şerîata uygun olursa âlemin düzeni sağlanır, en güzel bir biçimde de hayır kapıları ardına kadar açılır. İşte “Öyleyse sen de insanlar arasında adâlet ile hükmet” sözünden kastedilen budur. Yani insanlar arasında adâlet ile hakka göre hükmeden birisinin bulunması mutlaka gereklidir. “İşte sen o hâkim ol” demektir.¹⁷⁰ Yönetici ve hüküm veren durumunda olan herkesin aynı şekilde hareket etmesi gerekir. Bu konuda âdil olmanın birinci ölçüsü, Allah’ın emir ve yasaklarına riâyet etmek, Allah’a karşı sorumlu

¹⁶⁷ Erk, H. Basri, *Adâlet Edebiyatı Antolojisi*, İstanbul, 1950, s. 481

¹⁶⁸ Sâd 38/26

¹⁶⁹ el-Beydâvî, a.g.e., IV, 13; en-Nesefî a.g.e., IV, 60

¹⁷⁰ er-Râzî, a.g.e., XXVI, 200

olmanın şuuru içinde olmaktır. İkincisi yöneticilerin idârî işleri tanzim ederken icrâatlarında hiçkimseye imtiyaz tanımaması, tarafgirlik yapmamasıdır. Kur’ân, her milletin, her toplumun, karşılıklı ilişkilerinde değişmez bir ölçü olarak adâleti öngörür.

Allah adâletin yerine getirilmesi hususundaki sorumluluğu inananlara vermiştir. Burada inanan insanın sorumluluğu kendini, yakınlarını, hatta insanları aşarak bütün insanlığı kapsamaktadır. Çünkü adâlet dünyada en ulvî fazîlettir. Yüce Yaratanımız tarafından yaratılanlara verilmiş mukaddes bir lutuftur. Bu bakımdan adâlet kavramı, belirli bir dine, cinse, ırka, soya verilmiş değil mekan sınırlarını aşan, insan olan herkese Rabbimizin sunduğu bir ikramdır, nimettir. İnanıcıdan dolayı kimsenin istisnâ edilmediği mutlak, evrensel adâlettir. *“Allah, sizinle din uğrunda savaşmayan ve sizi yurtlarınızdan çıkarmayanlara iyilik yapmanızı ve onlara âdil davranmanızı yasaklamaz. Çünkü Allah, adâletli olanları sever.”*¹⁷¹

Âdil olmak Allah’ın emridir. Hz. Peygamber (s.a.v.) Kur’ân’ın ilk uygulayıcısı olması sebebiyle, adâletin gerçekleştirilmesini bir gâye olarak anlamıştır. Çünkü özelde O, genelde bütün mü’minler aşağıdaki ilâhî hitâbın muhâtabıdır.

*“İşte onun için sen (tevhîde) davet et ve emrolunduğun gibi dosdoğru ol. Onların heveslerine uyma ve de ki: Ben Allah’ın indirdiği Kitab’a inandım ve aranızda adâleti gerçekleştirmekle emrolundum. Allah bizim de Rabbimiz, sizin de Rabb’inizdir. Bizim işlediklerimiz bize, sizin işledikleriniz de sizedir. Aramızda tartışılabilecek bir konu yoktur. Allah hepimizi bir araya toplar, dönüş de O’nadır.”*¹⁷²

*“Allah’ın sana gösterdiği şekilde insanlar arasında hükmedesin diye sana Kitab’ı hak ile indirdik, hâinlerden taraf olma!”*¹⁷³ Yani Allah’ın hükümlerini ve şeriatını tebliğ ve icrâ etmek, zulmün kaynağı olan insanların hevâ ve hevesleri ile yapılan küfür ahkâmını atmak, hak hükmü ile Allah için herkes arasında “adâlet” yapmakla emrolundum.¹⁷⁴ Hükmün âdil olması için İslâm’a uygun olması gerekir. Aksi halde bu hüküm “zulüm” olur.

¹⁷¹ el-Mümtehine 60/8

¹⁷² eş-Şûrâ 42/15

¹⁷³ en-Nisâ 4/105

¹⁷⁴ Elmalılı, .a.g.e., VI, 4231

Allah'ın hükmü ile hükmetmeyenler Kur'ân'da kötü vasıflarla zikredilmektedir: *“İçinde Allah'ın hükmü bulunan Tevrat yanlarında olduğu halde nasıl seni hakem kıyorlar da sonra, bunun arkasından yüz çevirip gidiyorlar? Onlar inanmış kimseler değildir.”*¹⁷⁵

*“Biz, içinde doğruya rehberlik ve nur olduğu halde Tevrat'ı indirdik. Kendilerini (Allah'a) vermiş peygamberler onunla Yahudilere hükmederlerdi. Allah'ın Kitab'ını korumaları kendilerinden istendiği için Rabb'lerine teslim olmuş zâhidler ve bilginler de (onunla hükmederlerdi). Hepsi ona (hak olduğuna) şahitlerdi. Şu halde (Ey Yahudiler ve hâkimler!) İnsanlardan korkmayın, benden korkun. Âyetlerimi az bir bedel karşılığında satmayın. Kim Allah'ın indirdiği (hükümler) ile hükmetmezse işte onlar kâfirlerin ta kendileridir.”*¹⁷⁶

*“Tevrat'ta onlara şöyle yazdık: Cana can, göze göz, buruna burun, kulağa kulak, dişe diş (karşılık ve cezâdır). Yaralar da kısastır (Her yaralama misli ile cezâlandırılır). Kim bunu (kısası) bağışlarsa kendisi için o keffâret olur. Kim Allah'ın indirdiği ile hükmetmezse işte onlar zâlimlerdir.”*¹⁷⁷

*“İncil'e inananlar, Allah'ın onda indirdiği (hükümler) ile hükmetsinler. Kim Allah'ın indirdiği ile hükmetmezse işte onlar fâsıklardır.”*¹⁷⁸

*“Sana da, daha önceki kitabı doğrulamak ve onu korumak üzere hak olarak Kitab'ı (Kur'an'ı) gönderdik. Artık aralarında Allah'ın indirdiği ile hükmet; sana gelen gerçeği bırakıp da onların arzularına uyma. (Ey ümmetler!) Herbirinize bir şeriat ve bir yol verdik. Allah dileseydi sizleri bir tek ümmet yapardı; fakat size verdiği (yol ve şeriatlarda) sizi denemek için (böyle yaptı). Öyleyse iyi işlerde birbirinizle yarışın. Hepinizin dönüşü Allah'adır. Artık size, üzerinde ayrılığa düştüğünüz şeyleri(n gerçek tarafını) O haber verecektir.”*¹⁷⁹

Allah'ın hükmü mücerred rey ile değil Allah'ın kitabı ve Hz. Peygamber (s.a.v.)'in sünneti ile olur. Eğer bunlarda hükmü verilecek konuyla ilgili delil

¹⁷⁵ el-Mâide 5/43

¹⁷⁶ el-Mâide 5/44

¹⁷⁷ el-Mâide 5/45

¹⁷⁸ el-Mâide 5/47

¹⁷⁹ el-Mâide 5/48

bulunamazsa Allah'ın hükmünü bilen hâkimin ictihadına mürâcaat etmekte bir beis yoktur.¹⁸⁰ Allah'ın hükmü ile hükmetmeyenler Allah'ın hükmünü hafife alıp inkâr ettikleri, başka hükmü uygulama konusunda direndikleri için kâfir; Allah'ın çizdiği sınırı aşarak zulümde ileri gidip şerîata gereken önemi vermeyip aykırı hüküm verdikleri için zâlim; Allah'ın adâletinden dışarı çıkıp saptıkları için fâsıklırlar. Âyette hâkimler için büyük bir tehdit vardır.¹⁸¹

*“Ey îmân edenler! Adâleti titizlikle ayakta tutan, kendiniz, ana-babanız ve akrabanız aleyhinde de olsa Allah için şâhitlik eden kimseler olun. (Haklarında şâhitlik ettikleriniz) zengin olsunlar, fakir olsunlar Allah onlara (sizden) daha yakındır. Hislerinize uyup adâletten sapmayın, (şâhitliği) eğer, büker (doğru şâhitlik etmez), yahut şâhitlik etmekten kaçınırsanız (biliniz ki) Allah yaptıklarınızdan haberdardır.”*¹⁸²

Âyette kastedilen mânâ insanın yeryüzünde Allah'ın halîfesi sıfatıyla bulunuyor olmasıdır. Bu duygu ve düşünce içinde yerine getirilecek adâlette hâkimlerin âdil olması ilâhî irâdenin tecellesi için gereklidir. Bu yönüyle düşünülünce çok mesûliyetli olan hâkimlik mesleği, hakkı ayakta tutmayı gerçekleştirirse aynı zamanda ibâdet hükmüne giriyor demektir. Hâkimlerin adil olmaları halk arasında güven ve istikrârı sağlayacağından mesûliyetli bir görev olarak görülmüştür.

Hz. Peygamber: “Kıyâmet gününde âdil hâkim bir kişi hakkında farkedemediği iki tane hurma değerindeki haksızlık dolayısıyla şiddetli bir azâb ile karşılaşacaktır.”

“İnsanlar arasında hâkimliğe tayin edilen şahıs bıçaksız boğazlanmıştır.”¹⁸³

Hz. Peygamber (s.a.v.) hâkimlik mesleğinin sorumluluğunun büyük olduğunu, insanlar arasında hüküm verenlerin Allah'tan korkmaları, aşırı açlık, susuzluk ve öfke gibi sağlıklı düşünmeyi engelleyen durumlarda hüküm vermekten kaçınmaları gerektiğini,¹⁸⁴ yargı işine rüşvet karıştıranların Allah'ın lanetine uğrayacağını

¹⁸⁰ eş-Şevkânî, a.g.e., I, 480; Hasan Han, Mustafa Sıddık, *Neylû'l-Merâm min Tefsîri Âyâtî'l-Ahkâm*, Mektebetü't-Ticâriyyeti'l-Kübrâ, Mısır, 1347/1929, s. 153

¹⁸¹ el-Bursevî, a.g.e., I, 566

¹⁸² en-Nisâ 4/135

¹⁸³ Ebû Dâvud, *el-Akdiyye*, (1), 3571-3572; İbn Mâce, *el-Ahkâm*, (1), 2308-2310

¹⁸⁴ el-Müslim, *el-Akdiyye*, (7), 1716; Ebû Dâvud, *el-Akdiyye*, (9), 3589; İbn Mâce *ez-Zühd*, (1), 4100

belirtmiş,¹⁸⁵ hâkimin adâletten sapmadığı sürece Allah'ın onunla birlikte olduğunu ve cennete gireceğini, gerçeği bildiği halde haksızlık edenlerin cehenneme gireceklerini haber vermiştir.¹⁸⁶

Bir kimse müslümanlar arasında hâkimlik yaparken adâleti zulmünden fazla ise o cennetliktir. Şayet zulmü adâletine galebe çalıyorsa cehennemliktir.¹⁸⁷ Bunca tehditler bu görevin mesûliyetinin büyüklüğünden ileri gelmektedir.¹⁸⁸ Buna rağmen sevâbı ise çoktur. “Bir saat adâletle hâkimlik yapmak bir sene nâfile ibâdet yapmaktan daha iyidir.”¹⁸⁹

İnsanın diğer insanlarla olan münâsebetlerinden ortaya çıkan hak ve hukuk mefhûmu çok önemlidir. Çünkü müslümanlar arasında hak ve adâleti tevzî etmek kutsal bir vazîfedir. Beşerî ilişkilerde ortaya çıkabilecek, haksızlıkları ve adâletsizlikleri hukûkî açıdan ele alırsak; adâleti tevzî edecek kriterlerin yukarıdaki âyet ve hadislerden de anlaşılacağı üzere sorumluluğunun büyük olduğu ortaya çıkar. Hatta bu nedenle İslâm Tarihi'nde bir hata yapıp adâleti icrâ edememekten korkan kimseler kadılık görevini kabul etmemişlerdir. Bu hususta en çarpıcı örnek Ebû Hanîfe'nin davranışıdır. Halîfe Mansûr tarafından kadılığa tayin edilmek istenen Ebû Hanîfe bu görevi reddetmiş ve şunları söylemiştir: “Allah'tan kork, Allah'tan korkan başka kimselere de görevi tevdi etme. Benden daima memnun kalacağından emin değilim. Nerde kaldı ki benden intikam almağa kalkışmayacağınıza emin olayım. Bir davada aleyhinize hüküm vermem lazım gelse aleyhinize hüküm vereceğim. Ama siz beni Fırat Nehri'ne atıp boğmak ile tehdit edersiniz. Bu bana katiyyen tesir etmez. Fırat'ta boğulmayı, hakkıyla verdiğim bir hükmü geri almağa tercih ederim. Halbuki maiyyetinizde kayırılmaya muhtaç birtakım kişiler var. Bu üstleneceğim görev daha ziyâde onların işine gelir. Ben ona layık değilim.”¹⁹⁰

¹⁸⁵ et-Tirmizî, *el-Ahkâm*, (9), 1336; Ebû Dâvud, *el-Akdiyye*, (4), 3580

¹⁸⁶ Ebû Dâvud, *el-Akdiyye*, (2), 3573; İbn Mâce, *el-Ahkâm*, (3), 2314-2315; et-Tirmizî, *el-Ahkâm*, (1), 1322

¹⁸⁷ Ebû Dâvud, *el-Akdiyye*, (2), 3575

¹⁸⁸ Ebû Dâvud, *el-Akdiyye*, (1), 3571-3572

¹⁸⁹ es-Serahsî, Ebû Bekr Muhammed b. Ebî Sehl, *el-Mebsût*, I-XXX, el-Matbaatü's-Seâde, Mısır, 1324 h., XVI, 72

¹⁹⁰ Zeydân, b. Habîb Cûrcî, *Medeniyyet-i İslâmiyye Târîhî*, I-V, (Çev. Zeki Meğâmiz), Matbaatü İkdâm, Dersâdet, İstanbul, 1328 h., I, 220

Kur’ân’a göre adâletli hüküm vermek hâkimlerin ehliyetine,¹⁹¹ şahitlerin doğruluk ve adâletine¹⁹² bağlı olmasıyla beraber önemli olan bir üçüncü madde de “had”lerdeki kararlılığa ve onların infâzında adâletten sapmamaya özen göstermeye bağlıdır. İslâm cezâ hukukuna göre had’ler doğrudan doğruya Allah Teâlâ (c.c)’nın hakkı olduğu için bu tür cezâlarda hâkime takdir hakkı verilmemiştir.¹⁹³ Yani had gerektiren bir suçu işleyen insanın makam ve mevki ne olursa olsun, cezâsı mutlak ve ulu’l-Emr dâhil kimsenin affetme yetkisi yoktur.

Hz. Peygamber de bir hırsızlık olayı hakkında: “Bazılarına ne oluyor da Allah’ın koyduğu bir cezâyı önlemek için aracılık ediyor? Sizden öncekilerin helâk olmasına sebep yalnızca şudur: Onların ileri gelenlerinden biri hırsızlık ederse, ona dokunmazlar, arkası bulunmayan zayıf çalarsa onu cezâlandırırlandı; Allah’a yemin ederim ki eğer Muhammed’in kızı hırsızlık etse O’nu da cezâlandırırlandı”¹⁹⁴ buyurarak İslâm’da adâletin kişilerin makam, mevki ve şöhretlerine göre değişmeyeceğini, adam kayırmanın adâletle bağdaşmayacağını bizzat ümmetine göstermiştir. Ancak, İslâm, insanı suçlarından ötürü asla dışlamayıp, suçlarını çektikten sonra yine diğer insanlarla insânî yönden eşit olarak telakkî etmektedir. Hâkimler cezânın yerine getirilmesinde her türlü menfaat ve temâyülden uzak olmalıdırlar. Adâleti gerçekleştirmek için her türlü menfaat ve zaafiyetten sakınılacak ve bu yalnız Allah için yapılacaktır. Adâlet yüce bir gâyedir. Öyleyse, hükmü verecek ve cezâyı infâz edecek olan hâkim, Allah’tan başka kimseden çekinmeyecektir.¹⁹⁵

Âdil hüküm verilmesi, adâletin gerçekleştirilmesi had ve cezâların İslâm hukukunda tespit edilen ölçüler içerisinde acıma, kayırma, her türlü menfaat, haksızlık ve kötülükten sakınmakla olur. “*Mallarınızı aranızda haksız sebeplerle yemeyin. Kendiniz bilip dururken, insanların mallarından bir kısmını haram yollardan yemeniz için o malları hâkimlere (idârecilere veya mahkeme hâkimlerine) vermeyin.*”¹⁹⁶

¹⁹¹ en-Nisâ 4/58

¹⁹² en-Nisâ 4/135

¹⁹³ Karaman, Hayreddin, *Mukâyeseli İslâm Hukuku*, I-III, İz Yayıncılık, İstanbul, 2001, I, 200

¹⁹⁴ el-Buhârî, *el-Hudûd*, (12); el-Müslim, *el-Hudûd*, (8-9), 1688; ed-Dârimî, *el-Hudûd*, (5), 2307

¹⁹⁵ el-Mâide 5/44

¹⁹⁶ el-Bakara 2/188

Hüküm vermede ve cezâları infâz etmede gereken itinâ gösterilmelidir. Cezâların uygulanmasında imtiyaz tanınmamalıdır. Hz. Peygamber (s.a.v.) cezâların tatbiki konusunda “Yeryüzünde uygulanan bir had, yeryüzü ehli için kırk sabah yağmur yağmasından daha hayırlıdır” buyurmuştur.¹⁹⁷

Kur’ân’ın adâlet konusunda koyduğu esas kâide; menfaatlerin, sevgi, kin, tarafgirlik ve her türlü beşerî zaafiyetin hatta inanç farklılıklarının mutlak adâlet ölçüsünü etkilememesidir, insanlar arasında hiçbir fark gözetmeksizin, hiçbir şart ve kayda bağlanmaksızın yalnız Allah rızâsı için adâleti gerçekleştirmektir.

Adâlet insanlar arasında hukûkî, sosyal düzen ve dengenin sağlanmasında en temel ölçüdür. Adâletin yürürlükte olmadığı bir toplum ve sistem dağılıp yok olmaya mahkûm olduğu için adâlet insanın pratikte en çok önem vermesi ve uygulaması gereken bir olgudur.

bb- Şâhitlikte

Gerek hukuk ve gerekse cezâ davalarında, hüküm sebepleri ve ispat delillerinden birisi ve en önemlisi olan şâhitliği Mecelle şu şekilde tarif etmiştir: “Bir kimsenin diğerinde olan hakkını ispat için hâkim huzurunda ve tarafların yüzlerine karşı şehâdet kelimesini kullanarak, yani şâhitlik ederim diyerek haber vermektir. Bu haberi verene şâhid, şâhid getirene meşhûd leh, davalıya meşhûd aleyh denir. (Madde 1684)¹⁹⁸

Şâhitlikte adâlet çok önemlidir. Çünkü şâhit, şâhitlik ettiği hususu açıklayan kimsedir. Dolayısıyla hâkimin hükmünün adâletli olabilmesi şâhidin âdil olmasına bağlıdır. Hâkimin hüküm verebilmesi için şâhitlik, hakkın izhârından ibârettir.¹⁹⁹

Kur’ân, umûmiyetle iki “âdil ve namuslu” şâhit getirme mecburiyeti üzerinde ısrarla durur²⁰⁰ ve hatta zînâ teşkil eden cinsî münasebetler gibi en ciddi olay ve durumlarda ise dört şâhit şart eder.²⁰¹

¹⁹⁷ en-Nesâî, *es-Sârik*, (7), 4902; İbn Mâce, *el-Hudûd*, (3), 2537-2538

¹⁹⁸ Ahmed, Cevdet Paşa, *Mecelle-i Ahkâm-ı Adliyye*, Âlim Matbaası, Dersââdet, 1314 h., s. 552

¹⁹⁹ el-Merâğî, a.g.e., II, 69

²⁰⁰ Bkz. et-Talâk 65/2; el-Bakara 2/282

²⁰¹ Bkz. en-Nûr 24/4

Adâletli hüküm verilebilmesi, meselenin tarafsız bir şekilde ama bütün boyutlarıyla ortaya konmasına bağlıdır. Bu da ancak âdil bir şahitlikle olabilir. “*Rüşd çağına erişinceye kadar, yetimin malına, sadece en iyi tutumla yaklaşın; ölçü ve tartıyı adâletle yapın. Biz herkese ancak gücünün yettiği kadarını yükleriz. Söz söylediğiniz zaman, yakınlarınız dahi olsa adâletli olun, Allah'a verdiğiniz sözü tutun. İşte Allah size, iyice düşünesiniz diye bunları emretti.*”²⁰² Şâhitin adâletli olup olmaması, hükmün adâletli olup olmaması üzerinde etki edecek kadar önemlidir. Zîrâ, hâkim, verilen ifâdeye göre hüküm verebilecektir. Rasûlullah (s.a.v.) kazânın bu yönünü şöyle anlatıyor: “Bana davanızı getiriyorsunuz, ben ancak bir beşerim, (kimin haklı olduğu konusunda) bana bir vahiy gelmemiştir. Vahiy gelmeyen konularda ben ancak reyimle hükmediyorum. Biriniz, diğerine nisbetle delilini daha tesirli anlatır, daha iyi ortaya koyarsa, ben de onu haklı zannederek lehine hükmederim. Her kime kardeşine ait bir hakkı hükmeder, verirsem sakın onu almasın, ben ona bir parça ateş vermiş olurum.”²⁰³

“*Ey îmân edenler! Adâleti titizlikle ayakta tutan, kendiniz, ana-babanız ve akrabanız aleyhinde de olsa Allah için şahitlik eden kimseler olun. (Haklarında şahitlik ettikleriniz) zengin olsunlar, fakir olsunlar Allah onlara (sizden) daha yakındır. Hislerinize uyup adâletten sapmayın, (şâhitliği) eğer, büker (doğru şahitlik etmez), yahut şahitlik etmekten kaçınırsanız (biliniz ki) Allah yaptıklarınızdan haberdardır.*”²⁰⁴ Bu âyetteki, “*Allah için şahit olarak adâleti gözetin*” buyruğu ile “*şâhitliği Allah için yapın*”²⁰⁵ âyetinde de belirtildiği üzere şahitliğin yerine getirilmesi, Allah rızâsı için olmasını vâcib kılmaktadır. Ancak o zaman şahitlik adâletli, gerçek, sıhhatli; tahriften, değiştirme ve gizlemeden kurtulmuş olur. Bunun için “kendinin aleyhine de olsa” buyrulmuştur. Buna göre bir kimsenin kendi çıkarına aykırı da olsa, bir iş hakkında kişiye sorulduğunda kendi zararına dokunsa da doğruyu söylemesi, adâletli olarak şahitlik etmesi gerekir.

Allah (c.c.)’ın “ana-babanız ve yakınlarınız aleyhine de olsa” buyruğu şahitliği, yakınlık duygusunun tesirinde kalmaksızın, doğruluktan sapmadan âdilâne bir şekilde yapmanın gereğine işâret eder. Çünkü hak, herkese eşit olup, yakınlıktan önce gelir.

²⁰² el-En’âm 6/152

²⁰³ el-Buhârî, *el-Ahkâm*, (20); *el-Hiyel*, (10)

²⁰⁴ en-Nisâ 4/135

²⁰⁵ et-Talâk 65/2

Allah Teâlâ; “İster zengin, ister fakir olsun onları Allah’ın koruması daha uygundur” buyuruyor. Birini; zengin olduğu için (kayıarak) gözetmek, diğerine; fakirliğinden dolayı acımak sûretiyle şahitliği gizlememek gerekir. Zîrâ Allah Teâlâ, onları insandan daha çok düşünür ve onlara uygun olanı en iyi bilir.²⁰⁶

Âyetin zâhirî hükmüne göre yakın akrabanın birbiri lehine ve aleyhine yapacakları şahitlikler muteber ve geçerlidir. İslâm’ın ilk nesillerinde Allah korkusu hâkim ve güzel ahlâk yaygın olduğundan –bu âyete dayanarak– yakınların birbirleri için şahitlikleri kabul ediliyordu, bu konuda kimseden peşinen şüphe edilmiyordu. İslâm topluluğu sosyal ve kültürel değişmeler geçirdikçe, yakınların birbirleri hakkında yapacakları şahitliğin geçerliliği tartışılmaya başlandı. “Yakınlığın ve menfaatin saptırma ihtimali güçlü bulunduğu durumlarda” birçok müctehide göre şahitlik geçerli sayılmadı.²⁰⁷

İslâm’da herkes şahitlik yapamaz. Şâhit olabilmek için, bazı vasıflara sahip olmak gerekmektedir. O insanın;

- 1- Hür olması
- 2- Bulûğa ermiş olması
- 3- Müslüman olması
- 4- Âdil olması
- 5- Şâhitlik ettiği şeyi bilen olması
- 6- Şâhitliği ile kendisine menfaat teminine yönelmemesi
- 7- Şâhitliği ile kendisinden bir zararı gidermeye çalışmaması
- 8- Hatasının çokluğu ile bilinmemesi
- 9- Şahsiyetini terkeden birisi olarak tanınmaması
- 10- Kendisi ile şahitlik yaptığı kişi arasında düşmanlık bulunmaması gerekir.²⁰⁸

Ancak müslümanın bulunmadığı yerlerde ve gurbetteyken fâsık ve gayr-ı müslimin şahitliği âyet-i kerîme gereği kabul edilebilir.

²⁰⁶ er-Râzî, a.g.e., XI, 73, 74; İbn Kesîr, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm*, II, 433

²⁰⁷ el-Kurtubî, a.g.e., V, 264

²⁰⁸ er-Râzî, a.g.e., XII, 121, 122

“Ey îmân edenler! Birinize ölüm gelip çatınca vasiyet esnasında içinizden iki adâlet sahibi kişi aranızda şahitlik etsin. Yahut seferde iken başınıza ölüm musibeti gelmişse sizden olmayan, başka iki kişi (şâhit olsun). Eğer şüpheye düşerseniz o iki şâhidi namazdan sonra alıkor, "Bu vasiyet karşılığında hiçbir şeyi satın almayacağız, akraba (menfaatine) de olsa; Allah (için yaptığımız) şâhitliği gizlemeyeceğiz, (aksini yaparsak) bu takdirde biz elbette günahkârlardan oluruz" diye Allah üzerine yemin ettirirsiniz.”²⁰⁹

Kur’ân, “Böyle yapmanız Allah nezdinde daha adâletli, şehâdet için daha sağlam, şüpheye düşmemeniz için daha uygundur. Ancak aranızda yapıp bitirdiğiniz peşin bir ticâret olursa, bu durum farklıdır. Bu durumda onu yazmamanızda sizin için bir sakınca yoktur. (Genellikle) alışveriş yaptığınızda şâhit tutun. Ne yazan, ne de şâhit zarara uğratılsın. Eğer bunu yaparsanız (zarar verirsiniz) şüphe yok ki bu, sizin yoldan çıkmanız demektir. Allah'tan korkun. Allah size gerekli olanı öğretiyor. Allah herşeyi bilmektedir.”²¹⁰ demek sûretiyle “nakde dayanan alacak borç ilişkileri” nin yazıyla tevsiki (ispatı) ve ayrıca şâhitler vasıtasıyla tesbiti hususunda ısrar eder.²¹¹ Keffâl de aynı görüştedir. “Cenâb-ı Hakk kâtibe, yazmaktan kaçınmamasını emrettiği gibi şâhide de, şehâdeti üstlenmekten kaçınmamasını emretmiştir. Çünkü bunlardan herbiri (şehâdet ve kitâbet) birbirleriyle ilgilidir. Bu iki şey birarada olmazsa haklar zâyi olabilir.²¹² Ayrıca borcun yazılması ile ilgili âyette kadın hakkında güçlük veya imkânsızlık söz konusu olması sebebiyle, şâhitlerden maksat dükkan (işyeri) edinmeyenlerdir.”²¹³

Bir kadın yerine iki kadının şart koşulması da tek kadının akıl ve dürüstlüğüne yeterliliği konusundaki şüpheden veya hükümden değil, onların özel durumları, konumları, psikolojileri, ev dışındaki hayatla ilgileri bakımından unutma veya şaşırma ihtimallerinin daha fazla olmasındandır; yani yine hakkın zâyi olmamasına

²⁰⁹ el-Mâide 5/106

²¹⁰ el-Bakara 2/282

²¹¹ Hamidullah, a.g.e., II, 930

²¹² er-Râzî, a.g.e., VII, 123

²¹³ el-Kettanî, Muhammed Abdulhay b. Abdilkebir b. Muhammed el-Hasenî el-İdrîsî, *Nizâmu'l-Hükûmeti'n-Nebeviyye (et-Terâtibu'l-İdâriyye)*, I-II, Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabiyye, Beyrut, tsz., I, 272

yönelik bir tedbirden ibârettir. Kadın bu bakımdan da ikinci sınıf ve dereceden bir insan olarak algılanmadığı içindir ki “erkek bulunmadığı takdirde” denilmemiş, erkek bulunsa bile kadının tanıklığı kabul edilmiştir. Âyetin ifâdesine dikkat edildiğinde anlaşılacağı üzere iki kadının şâhitliğine tanıklık eden yine bir kadındır; yani nisâbı (şâhitlik için gerekli sayı) doldurmak bakımından bir kadın, bir erkek gibidir. Diğer kadının işi, hemcinsinin unutmaması veya yanılması halinde ona hatırlatmaktan, hatırlamasına yardımcı olmaktan ibârettir.²¹⁴ Dolayısıyla âyette amaç kimilerinin yapmak istediği gibi erkeğin üstünlüğünü ispatlamak değildir, hakîkate illet hatırlatmaktır.²¹⁵

Şehâdet başkasına ait bir hakkı kat’î bilgiye dayanarak kazâ’nın (yargının) sıhhati için haber vermektir. Zannetmek veya tahmin etmek şehâdet değildir. Zîrâ Rasûlullah (s.a.v.) “Eğer güneş gibi gördüysen şehâdet et, aksi halde yapma” emrini vermiştir.²¹⁶ Kadı, hükmü şâhitlerin beyânına ve delillere göre vermek mecburiyetindedir.

Adâletle şâhitlik etme ile ilgili âyet de insanlara şefkatli olmaya işârettir.²¹⁷

“*Ey îmân edenler! Allah için hakkı ayakta tutan, adâletle şâhitlik eden kimseler olun. Bir topluluğa duyduğunuz kin, sizi âdil davranmamaya itmesin. Adâletli olun; bu, Allah korkusuna daha çok yakışan (bir davranış) tır. Allah'a isyândan sakının. Allah yaptıklarınızı hakkıyla bilmektedir.*”²¹⁸ Âyet, “Tevhîd dîni” olan İslâm’ın ahlâkî gâyesini, sosyal ve siyâsî hikmetini özetlemektedir. Maksat, düşmanlık ve nefret yerlerinde adâlet ve hakkâniyeti gözetmek, düşmanın lehinde bile hak ve adâleti uygulamaktır. Yani adâletin dış siyâset yönü ağırlıklı olarak işlenmiştir. Hâlbuki Nisâ Sûresi 135. âyetinde iç siyâset ağırlıklı olup maksat sevgi ve iltimas yerlerinde adâlet ve hakkâniyeti gözetmek, kendisi ve yakınları aleyhinde de olsa hakkı (doğruyu) itiraf ve adâleti yerine getirmek idi. Neticede her iki halde de devamlı adâlet ve hakkâniyet

²¹⁴ Karaman, Hayrettin-Çağrı, Mustafa-Dönmez, İbrahim Kafi-Gümüş, Sadrettin, *Kur’ân Yolu Türkçe Meâl ve Tefsîr*, I-IV, Diyânet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara, 2004, I, 315

²¹⁵ eş-Şevkânî, a.g.e., I, 302

²¹⁶ İbnü’l-Hümâm, Kemâlüddîn Muhammed b. Abdilvâhid b. Abdilhamîd es-Sivâsî el-İskenderî el-Hanefî, *Fethu’l-Kadîr*, I-VI, el-Matbaatü’l-Kübrâ, Mısır, 1317 h., IV, 17

²¹⁷ er-Râzî, a.g.e., XI, 180

²¹⁸ el-Mâide 5/8

şâhitleri olarak hakkı yerine getirmek, her fiil ve sözde Allah rızâsının tesirinde kalmak ve böylece adâleti yerine getirmede örnek bir şahsiyet olmak gerekir.²¹⁹ Adâleti yerine getirmeye çalışmak emri²²⁰ herkes için umûmî bir hitap olup, Allah Teâlâ'nın, herkese adâlet ve insâfla hükmetmelerini; haksızlık, zulüm ve eziyeti bırakmalarını emretmesi anlamına gelir.²²¹ Şâhit, her halükarda doğru söyleyecektir. Hiçbir şey; öfke, kin, kırgınlık ve düşmanlık hakkı söylemeye mani olmamalıdır. Şâhitliği dosdoğru yerine getirmek adâlet, adâlet ise takvâdir. Aksi davranış “cürm” (suç) ve “zulüm”dür.

bc- Ticârette

Kişisel ilişkilerden doğan adâletin bir de ticârî yönü vardır. Toplum içinde İslâmiyetin istediği kardeşlik²²² duygusunun gerçekleşmesi için insanların alışverişlerinde âdil davranmaları gerekir. Kardeşlik fikrinin, cemiyet ve kanun önünde bütün fertlere eşit muâmele yapmanın iktisâdî adâlet olmadıkça hiçbir mânâsı yoktur. O halde her fert, cemiyete ve toplumsal kalkınmaya yaptığı yardım karşılığında hakkını alacak ve bir şahsın veya kurumun diğerini istismar etmesine meydan vermeyecektir. Kur'ân-ı Kerîm'in müslümanlara bu konuda öğüdü şudur: “*İnsanların hakkı olan şeyleri kısmayın. Yeryüzünde bozgunculuk yaparak karışıklık çıkarmayın.*”²²³ Burada istenen her şahsın sadece hak ettiğine sahip olması, başkalarının haklarına tecâvüz etmemesidir. Peygamberimiz (s.a.v.) ne güzel buyurmuşlardır: “Adâletsizlikten kendinizi koruyunuz. Çünkü o, hesap gününde zulme denktir.”²²⁴ Bu îkaz cemiyetteki bütün fertlerin haklarını korumak ve umûmun refâhını temin etmek için yapılmıştır. Umûmun refâhını temin etmek ise İslâm'ın nihâî gâyesidir.²²⁵

Ticâret ancak ölçü ve tartı ile yapılırse adâlet pratik olarak uygulanabilir. Ancak ölçü ve tartı gibi, insanlar arasında hakça paylaşımaya yardımcı olan âletlerde

²¹⁹ Elmalılı, a.g.e., III, 177-178

²²⁰ el-Beydâvî, a.g.e., I, 415

²²¹ er-Râzî, a.g.e., XI, 180

²²² el-Hucurât 49/10

²²³ eş-Şuarâ 26/183

²²⁴ et-Taberânî, Ebû'l-Kâsım Süleymân b. Ahmed, *el-Mu'cemu'l-Evsat*, I-X, (Thk. Mahmûd et-Tahhân), Mektebetü'l-Maârif, Riyâd, 1415/1995, IX, 256; el-Beyhakî, Ebû Bekr Ahmed b. el-Hüseyn, *Şuabu'l-İmân*, I-VII, (Thk. Ebû Hâcer Muhammed es-Saîd b. Besyûnî Zağlûl), Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrut, 1410/1990, VII, 424; es-Suyûtî, Ebû'l-Fadl Celâluddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr, *el-Câmiu's-Sağîr min Hadîsi'l-Beşîr ve'n-Nezîr*, I-II, Dâru'l-Kalem, Dımaşk, 1417/1996, I, 28

²²⁵ Çapra, M. Ömer, *İslâm'da İktisâdî Nizâm*, (Çev. Hulusi Yavuz), Sebil Yayınevi, İstanbul, 1977, s. 37

hassas olmak gerekir. Ölçü ve tartıda ise adâlet, boy, ağırlık veya ebatça birşeyin birşeye eşitliğinin sağlanması keyfiyettir. İki şey arasında adâlet etmek, o iki şeyi birbirine veya her ikisini bir diğer şeye eşitlemek demektir.²²⁶ Ölçüyle kastedilen, ticârî ilişkilerde, kul hakkının yenmesinin haram olduğu, âdil alışverişlerin ise helal kılındığıdır.

İş, davranış, hareket ve diğer fiilleri insanlar, yaratılışları gereği akıl ve irâdelerini kullanarak meydana getirirler. İnsandan sâdır olan fiiller, yani insanların kendi istekleri ile yaptıkları fiiller, Allah'ın emrettiği doğrultuda olursa insanlar hem kendilerine hem de başkalarına karşı sorumluluklarını yerine getirmiş olurlar. Meselâ alışverişte adâletli davranmayı, ölçü ve tartıda âdil olmayı Allah Teâlâ birçok âyette emretmektedir. Bunu yanlış yapan insan hem Allah'a hem de insanlara karşı görevini yerine getirmemiş olur. Allah'ın emrine karşı geldiği için cezâsını âhirette mutlaka çekecektir. Mutaffîfîn Sûresi'nin tamamı bu konu ile ilgilidir. Bu da meselenin ne kadar önemli olduğunu göstermektedir.

“Medyen'e de kardeşleri Şuayb'ı (gönderdik). Dedi ki: Ey kavmim! Allah'a kulluk edin! Sizin için ondan başka tanrı yoktur. Ölçüyü ve tartıyı eksik yapmayın. Zîrâ ben sizi hayır (ve bolluk) içinde görüyorum. Ve ben, gerçekten sizin için kuşatıcı bir günün azâbından korkuyorum. Ve ey kavmim! Ölçüyü ve tartıyı adâletle yapın; insanlara eşyalarını eksik vermeyin; yeryüzünde bozguncular olarak dolaşmayın.”²²⁷

“Rüşd çağına erişinceye kadar, yetimin malına, sadece en iyi tutumla yaklaşın; ölçü ve tartıyı adâletle yapın. Biz herkese ancak gücünün yettiği kadarını yükleriz. Söz söylediğiniz zaman, yakınlarınız dahi olsa adâletli olun, Allah'a verdiğiniz sözü tutun. İşte Allah size, iyice düşünesiniz diye bunları emretti.”²²⁸ Âyetteki “el-Mîzân”, tartı, terazi gibi âletlerle tartmayı ifâde edip, “el-Kıst” ifâdesi ile cimrilik yapmaksızın, noksanlaştırmadan, adâletle... demek olup alışveriş sırasında satıcının da müşterinin de karşılıklı olarak adâlet ve hakkâniyeti gözetmeleri gerekir. Allah, verene “hak sahibine

²²⁶ İbn Manzûr, a.g.e., XI, 432

²²⁷ Hûd, 11/84-85; Ayrıca bkz. el-Â'râf 7/85; el-İsrâ 17/35; eş-Şuarâ 26/181-182

²²⁸ el-En'âm 6/152

hakkını eksiksiz vermeyi”, alacaklıya da “hakkını alırken, fazlasını istemeksizin hakkını almasını” emretmiştir.²²⁹

“Göğü Allah yükseltti ve mîzânı (dengeyi) O koydu. Sakın dengeyi bozmayın. Ölçüyü adâletle tutun ve eksik tartmayın.”²³⁰ Âyette “el-Mîzân” kelimesinin ardarda üç kez tekrar edilmesinin sebebi ısrarlı bir tavsiye ve teşvik içindir.²³¹ er-Râzî de Cenâb-ı Hakk’ın bu ifâdeyi her defasında başka bir mânâya olmak üzere üç kez kullandığını; bunlardan birincisinde, tartı âleti ve o âleti koyma (insanlara verme); ikincisinde mastar mânâsına, “mîzânda yani tartmada haddi aşmayın” mânâsına; üçüncüsü de ism-i mef’ûl mânâsına, “mîzânı eksik yapmayın, yani ölçülen-tartılan şeyi eksik yapmayın” mânâsında kullanıldığını ifâde etmiştir.²³²

Kur’ân’a göre mîzânın konulması Allah’ın adâletine yani adâletin en özeline işârettir ve bunu ölçü ve tartıda gerçekleştirecek olan âlet de terazidir. Mîzân ve terazi insanlar için “ilim” gibi Allah tarafından bahşedilmiş büyük bir nimettir. İnsan, haklarının kısılmasına ve aldatılmaya fitratı gereği karşı çıkar ve bu hususta çok önemsiz birşeyde bile başkasının kendisine haksızlık yapmasına razı olmaz ve bunu kendisine hakaret sayar. İşte mîzân (terazi) ile belirleme, ölçüp-tartma, böylece hakkı açığa kavuşturma ve adâleti-dengeyi ortaya koyma olmasaydı, cehâlet ve sarhoşluk durumlarındaki gibi şeytanın da vesvesesiyle insanlar arasında kin, öfke, düşmanlıklar ve anlaşmazlıklar oluşacaktı. Böylece düzen bozulacaktı. Akıl ve ilim, âlemin mamûriyyetinin devamına vesile oldukları gibi adâlet de aynı şekilde sebeptir. Sebeplerin en özeli ise mîzân (ölçü-tartı) dır. Mîzân da mükemmel mânâda bir nimettir. Ancak yok olduklarında nimet oldukları anlaşılan, su ve hava gibi çok olduğu ve kolayca elde edildiği için, mîzânın nimet olduğu açıkça görülmez.²³³

İnsanlar ticâret işlerinin tümünde, her türlü söz ve fiillerinde, ölçme ve tartma işlerini yaparken, doğruluğa, dürüstlüğe; kendine alırken fazla, başkasına verirken eksik

²²⁹ er-Râzî, a.g.e., XIII, 234

²³⁰ er-Rahmân 55/7-9

²³¹ ez-Zemahşerî, a.g.e., IV, 444; el-Beydavî, a.g.e., IV, 221

²³² er-Râzî, a.g.e., XXIX, 91

²³³ er-Râzî, a.g.e., XXIX, 90

tartarak hilekârlık yapmamaya; insâf ve adâletle doğru tartmaya vâcib derecede dikkat etmekle yükümlüdürler. Çünkü kişi bu konuda âhirette hesaba çekilecek, son derece âdil bir terazi ile amelleri tartılacak ve böylece hak ettiği sevâb veya azâb verilecektir. Bu nedenle kişi dünyadaki teraziyi kötüye kullanmakla âhiretteki mîzânına yazık etmemelidir.²³⁴

İnsanın ölçü ve tartıda olduğu gibi haksız yere yapmış olduğu fiiller aynı zamanda kul hakkına girer. Bu sebeple insan ebedî âleme geçmeden önce mutlaka haksızlık yaptığı insandan helallik alması gerekir. Helallik almadan ölen insanın misâlini Allah Rasûlu bir hadîs-i şerîfelerinde şöyle buyuruyor: “Bir kimse din kardeşinin iffetine yahut malına haksız olarak dokunmuş ise; altın-gümüş bulunmayan (kıyâmet) günden evvel helallik alsın. Aksi takdirde yaptığı haksızlık oranında onun iyiliğinden alınıp hak sahibine verilir. İyiliği yoksa hak sahibinin günahlarından alınır, haksızlık edene yüklenir.”²³⁵

Beşerî münâsebetlerde, insanın diğer insanlara, insan hak ve hürriyetleri çerçevesinde saygı göstermesi, kul hakkı denen mefhûmu ortaya çıkarmaktadır. İslâm dini, insan haklarını herşeyin üstünde tutar, Allah, kendisinin farz kıldığı ibâdetleri yapmayan kimseyi affedebileceğini ifâde eder. Ama insanın diğer insanlarla olan münâsebetlerinde yaptığı haksızlıkları affetmediği gibi zulüm olarak değerlendirmektedir. “*Kim zulme uğradıktan sonra hakkını alırsa, artık onlara yapılacak birşey yoktur.*”²³⁶ Bu bakımdan insan hakları, Allah’ın haklarına takdîm ve tercîh edilmiştir.²³⁷

İnsanların nasıl davrandıklarında âdil olacağını Yüce Allah gönderdiği kitap ve mîzân ile bildirmiştir:

“Andolsun biz peygamberlerimizi açık delillerle gönderdik ve insanların adâleti yerine getirmeleri için beraberlerinde kitabı ve mîzânı indirdik. Biz demiri de

²³⁴ Elmalılı, a.g.e., VII, 367-368

²³⁵ el-Buhârî, *fi'l-Mezâlim ve'l-Ğasb*, (10)

²³⁶ eş-Şûrâ 42/41

²³⁷ Kayaoğlu, İsmet, “İslâm’da Adâlet Mefhûmu”, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, C. XXVII, s. 202-206, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara, 1985, s. 203

indirdik ki onda büyük bir kuvvet ve insanlar için faydalar vardır. Bu, Allah'ın, dinine ve peygamberlerine gayba inanarak yardım edenleri belirlemesi içindir. Şüphesiz Allah kuvvetlidir, daima üstündür.”²³⁸ Gerçeği açıklamak, işin doğrusunu ayırdetmek için bütün kitapları indirdik. Bunu pratik ve teorik gücü tamamlamak için böyle yaptık. Kitaplarla birlikte inmek meleklerin, kitapları insanlara indirmek (tebliğ) peygamberlerin işidir. el-Mîzândan gâye, insanların alışverişlerinde kullandıkları ölçüdür. Kimse kimseye haksızlık yapmasın, alırken ve verirken aralarında adâleti gözetinler diye bunları indirdik. Mîzânı (ölçü-tartı âleti) insanlar yapar. Gökten inme değildir.²³⁹ Elmalılı (ö. 1942)'ya göre de el-Mîzân, hukûkî, siyâsî ve sosyal dengeyi tayin eden adâlet ölçüsüdür. İnsanların bu “kitap” ve “mîzân” ile aralarındaki her türlü muâmeleyi adâlet ile yapmaları gerekir.²⁴⁰

Ticâretin diğer yönü olan borçlanma ve senet yazımında adâlet konusunda Kur’ân-ı Kerîm “müdâyene” âyeti denilen en uzun bir âyet ile bu husustaki adâleti kapsamlı bir şekilde açıklamaktadır. Kur’ân, iktisâdî hakların korunması hususunda aşağıdaki zikri geçen âyetle pek çok teşrîf (yasama) esasını ortaya koymuştur.

“Ey îmân edenler! Belirlenmiş bir süre için birbirinize borçlandığınız vakit onu yazın. Bir kâtip onu aranızda adâletle yazsın. Hiçbir kâtip Allah'ın kendisine öğrettiği gibi yazmaktan geri durmasın; (herşeyi olduğu gibi) yazsın. Üzerinde hak olan kimse (borçlu) da yazdırsın, Rabb'inden korksun ve borcunu asla eksik yazdırmamasın. Şayet borçlu sefih veya akli zayıf veya kendisi söyleyip yazdıramayacak durumda ise, velisi adâletle yazdırsın. Erkeklerinizden iki de şahit bulundurun. Eğer iki erkek bulunamazsa rızâ göstereceğiniz şahitlerden bir erkek ile -biri yanlırsa diğerinin ona hatırlatması için- iki kadın (olsun). Çağırıldıkları vakit şahitler gelmemelik etmesin. Büyük veya küçük, vâdesine kadar hiçbir şeyi yazmaktan sakın üşenmeyin. Böyle yapmanız Allah nezdinde daha adâletli, şehâdet için daha sağlam, şüpheye düşmemeniz için daha uygundur. Ancak aranızda yapıp bitirdiğiniz peşin bir ticâret olursa, bu durum farklıdır. Bu durumda onu yazmamanızda sizin için bir sakınca yoktur. (Genellikle)

²³⁸ el-Hadîd 57/25

²³⁹ el-Âlûsî, a.g.e., VIII, 354-355

²⁴⁰ Elmalılı, a.g.e., VII, 436

*alışveriş yaptığınızda şahit tutun. Ne yazan, ne de şahit zarara uğratılsın. Eğer bunu yaparsanız (zarar verirsiniz) şüphe yok ki bu, sizin yoldan çıkmanız demektir. Allah'tan korkun. Allah size gerekli olanı öğretiyor. Allah herşeyi bilmektedir.”*²⁴¹ Âyetin hükmü insanlar arasındaki her çeşit borçlanma ve senet yazımını kapsamaktadır. Burada gün, ay, yıl gibi belirlilik ifâde eden ve hakkında bilgisizliği ortadan kaldıracak şekilde belirlenen bir vakte kadar herhangi bir borç muâmelesi yapıldığı takdirde, o borcun adâletle yazılmak sûretiyle bir senetle kayıt altına alınması emredilerek konunun önemi açıkça beyân edilmektedir. Ayrıca Allah Teâlâ bir başka hükmünde fâizi haram kıldı diye borç ile veresiye muâmelelerini de haram kılmış değildir.²⁴²

Borç verildiği zaman bunun bir yazıcı tarafından adâletle yazılması emredilmiştir. Kâtibin adâletle yazması, doğru ve hakkâniyetle hareket etmesi, borcu eksik veya fazla yazmaması,²⁴³ hak sahibinin dediğinden az veya çok yazmaması,²⁴⁴ senet tazmininde ne borçluya ne de alacaklıya haksızlık etmemesi, hiçbir tarafa meyletmemesi²⁴⁵ ve ihtiyaç anında delil olabilecek şekilde yazmasıdır.²⁴⁶ Allah'ın kendisine öğrettiği yazma becerisinin bir şükür ifâdesi olarak kâtibin yazma görevini, görevinin hiçbir şartını zedelemeyecek ve tarafların maksadına zarar vermeyecek şekilde yerine getirmesi gerekir. Bu âyetin zâhiri, kendisine mürâcaat edildiğinde yazabilecek vasıflara sahip olan herkesin yazmasını emretmektedir. Bu durumda yazacak olan şahsın, âdil olarak ve Cenâb-ı Hakk'ın bildirdiği bütün şartlara uyarak yazması gerekir. Sadece taraflardan birinin yazması yeterli değildir.²⁴⁷

Borcunu yazamayan velîsi de aynı şekilde bu borcu adâletle yazdırması gerekir. Adâletine güvenebilen ve kendilerinden razı olunan iki erkek bulunmadığı durumda bir erkek iki kadın şahidin de borcun yazılması hakkında tanık olarak bulundurulması gerekir. Zaten yazmaktan maksat, inkâr edilmesi halinde şahitler

²⁴¹ el-Bakara 2/282

²⁴² Elmalılı, a.g.e., II, 259

²⁴³ ez-Zemahşerî, a.g.e., I, 325; er-Râzî, a.g.e., VII, 119; el-Beydâvî, a.g.e., I, 230; en-Nesefî, a.g.e., I, 213

²⁴⁴ el-Kurtubî, a.g.e., III, 247

²⁴⁵ eş-Şevkânî, a.g.e., I, 300; el-Merâğî, a.g.e., II, 67-68

²⁴⁶ er-Râzî, a.g.e., VII, 119

²⁴⁷ Elmalılı, a.g.e., II, 259

vasıtası ile hakkı geri alabilmektir.²⁴⁸ Az olsun çok olsun borcu adâletle yazmak, yazdırmak, şahit tutmak Allah katında daha âdil, daha isâbetli, daha doğrudur.²⁴⁹

Âyetin hükmü kapsamlı düşünülüğünde âyetten, insanlar arasındaki veya devletler arasındaki alışverişlerin Kur'ânî doğrultuda açık seçik esaslara bağlanarak yazılı belgeler haline getirilmesi anlaşılmaktadır. Bunun sebebi Elmalılı M. Hamdi Yazır'ın belirttiği gibi insanın ölmesinin her an mümkün olması, iktisâdî hayatın bir müessese olarak devam etmek mecburiyetinde olmasıdır.²⁵⁰ Yani âyet hakların kaybolmasını önleme, adâleti ortaya çıkarma gibi düzenlemeleri içermektedir. Aynı zamanda âyet iktisâdî hayatı fesada uğratabilecek ilişkileri ortadan kaldırmak, hak yemeyi önlemek, kişi ve toplumun zararına olan ticârî ilişkilerden doğabilecek zararları ortadan kaldırmak için pek çok esası içine almaktadır.

bd- Yetim Malını Korumada

Kur'ân-ı Kerîm'de genel mânâda yetimlerden bahsedilmekte²⁵¹ yetimlerle ilgili önemli bir probleme işâret edilmektedir. Babasını kaybetmiş, şefkat ve merhamete her zamankinden daha çok ihtiyacı olan yetimlere nasıl davranılması gerektiği âyetlerde açıkça belirtilmiştir. Kur'ân'ın nâzil olduğu dönemde, yetimlerle evlenmek sûretiyle onların mallarından istifâde etme gibi haksızlıklar sözkonusuydu. Bu haksızlıkların önlenmesi yönünde Kur'ân-ı Kerîm'de bazı âyetler nâzil olmuş ve bu durum düzeltilmiş hatta yetimlere karşı kimlerin iyi niyetli, kimlerin de ard niyetli olduğunun Allah tarafından bilineceği de zikredilmiştir.²⁵²

“Dünya ve âhiret hakkında (lehinize olan davranışları düşünün ve ona göre hareket edin.) Sana yetimler hakkında soruyorlar. De ki: Onları iyi yetiştirmek (yüz üstü bırakmaktan) daha hayırlıdır. Eğer onlarla birlikte yaşarsanız, (unutmayın ki) onlar

²⁴⁸ er-Râzî, a.g.e., VII, 99

²⁴⁹ el-Kurtubî, a.g.e., III, 259

²⁵⁰ Elmalılı, a.g.e., III, 259

²⁵¹ Bkz. en-Nisâ 4/6, 8, 10, 36, 127; el-En'âm, 6/152; el-Enfâl, 8/41; el-İsrâ 17/34; el-Haşr 59/7; el-İnsân 76/8; el-Fecr 89/17; el-Beled 90/15; ed-Duhâ 93/6, 9; el-Mâûn 107/2

²⁵² Dumlu, a.g.e., s. 177

*sizin kardeşlerinizdir. Allah, işleri bozanla düzelteni bilir. Eğer Allah dileseydi, sizi de zahmet ve meşakkate sokardı. Çünkü Allah güçlüdür, hakîmdir.*²⁵³

Câhiliyye döneminde birçok kimse, yetimlerin mal ve servetlerinden faydalanmayı âdet ahline getirmişlerdi. Niceleri de yetim kızların malları sebebiyle ya kendilerine ya da oğullarına nikâhlıyorlardı.²⁵⁴ Bazıları da, koruyucusu olmadığından, yetimin malına sahip çıkıp, başkalarına gitmesine mani olmak için yetim kızları elleri altında tutuyorlar; kendileri evlenmediği gibi başkalarıyla evlenmesine de mani oluyorlardı. Üstelik o zavallılarla hüsn-i muâşerette de bulunmazlardı.²⁵⁵ İşte bu ve benzeri birçok acıklı olaylar sebebiyle Allah Teâlâ şöyle buyurmaktadır:

*“Geriyeli ermez, gücü yetmez çocuklar bıraktıkları takdirde (halleri ne olur) diye korkacak olanlar (yetimlere haksızlık etmekten) korkup titresinler; Allah'tan sakınsınlar ve doğru söz söylesinler.”*²⁵⁶

*“Rüşd çağına erişinceye kadar, yetimin malına, sadece en iyi tutumla yaklaşın; ölçü ve tartıyı adâletle yapın. Biz herkese ancak gücünün yettiği kadarını yükleriz. Söz söylediğiniz zaman, yakınlarınız dahi olsa adâletli olun, Allah'a verdiğiniz sözü tutun. İşte Allah size, iyice düşününüz diye bunları emretti”*²⁵⁷ âyet-i kerîmeleri nâzil olunca mü'minler, yetimlerin mallarını kendi mallarına katıp murâkabe etmekten, onların iş ve durumlarını düzene koymaktan vazgeçtiler. Bu durum ise yetimlerin aleyhine oluyor, geçim ve yaşayışları gittikçe kötüleşiyordu. Yetimlerin durumlarının fenalaşması da mü'minlere ağır geliyor, fakat şaşkınlıktan ne yapacaklarını bilmiyorlardı. Çünkü yetimlerin mallarını, kendi mallarına katıp işleriyle meşgul olacak olsalar, Allah'ın tehdidinden korkuyorlardı. Onları kendi hallerine terkedip ilgilenmeseler, yetimler başıboş kalacaklar ve geçimleri zorlaşacaktı. Yani iyice şaşırılmışlardı. Bu durumu Rasûlullah (s.a.v.)'a açıp ne yapacaklarını sormaları üzerine mezkûr âyet-i kerîme nâzil olmuş ve böylece Rahmân ve Rahîm olan Yüce Mevlâ tarafından yetimlerin bilgi, edep

²⁵³ Bakara 2/220

²⁵⁴ er-Râzî, a.g.e., VI, 53; Elmalılı, a.g.e., II, 92

²⁵⁵ Elmalılı, a.g.e., II, 93

²⁵⁶ en-Nisâ 4/9

²⁵⁷ el-En'âm 6/152; Ayrıca bkz. el-İsrâ 17/34

ve fazîlet üzere büyüyüp gelişmeleri, topluma faydalı birer eleman olarak katılmaları için terbiye edilip maslahatlarının gözetilmesi mü'minlere emredilmiştir.²⁵⁸

*“Eğer (kendileriyle evlendiğiniz takdirde) yetimlerin haklarına riâyet edememekten korkarsanız beğendiğiniz (veya size helâl olan) kadınlardan ikişer, üçer, dörder alın. Haksızlık yapmaktan korkarsanız bir tane alın; yahut da sahip olduğunuz (câriyeler) ile yetinin. Bu, adâletten ayrılmamanız için en uygun olanıdır.”*²⁵⁹

Kur'ân'ın bu âyeti çok evlilikle ilgili olarak ele alınmaktadır. Öncelikle bu âyetin nuzûl sebebine bakıldığında konuyla ilgili pekçok rivâyetin bulunduğu görülmektedir.

- 1- İkrime'den gelen rivâyete göre “Kureyş'ten bir adamın birçok kadını ve ayrıca yetimler de bulunurdu. Derken kendi malı tükenir, yetimlerin malına meylederdi. Bu âyet bu sebeple indi.”²⁶⁰
- 2- Başka bir rivâyete göre “Ebû Eyyûb karısını boşamak istedi. Rasûlullah'tan bu konuda yardım istedi. Efendimiz “Ümmü Eyyûb'u boşamak günahdır, onu nikâhında tut” buyurdular. Bir diğer rivâyet de Enes'ten gelmektedir. “Ebû Talha, Ümmü Süleym'i boşamak istedi. Rasûlullah O'na: “Ümmü Süleym'i boşamak günahdır, bundan vazgeç” buyurdular, âyet bunun üzerine nâzil oldu.”²⁶¹
- 3- Urve b. Zübeyr, halası Hz. Âişe'ye bu âyeti sorduğunda Hz. Âişe şöyle cevap verir: Bu âyet yetim kız hakkında nâzil olmuştur. Yetim kız, velisinin evinde bulunur, velîsi onun malına ve güzelliğine kapılır. Ancak, en düşük bir mehirle kendine nikâhlamak ister. Nikâhlayınca, onu, kendisine karşı savunacak ve kötülüğünü ondan savuşturacak bir kimsenin bulunmadığını bildiği için, ona âdî bir şekilde davranır. İşte bu gibiler yetim kızlarla evlenmekten menedilmişlerdir, ancak mehirlerini tam olarak ikmâl etmeleri konusunda

²⁵⁸ er-Râzî, a.g.e., VI, 53-54

²⁵⁹ en-Nisâ 4/3

²⁶⁰ es-Suyûtî, *ed-Dürri'l-Mensûr fi't-Tefsîr bi'l-Me'sûr*, I-VI, (Nşr. Muhammed Emin Demc), Beyrut, tsz, II, 118; Elmalılı, a.g.e., II, 507

²⁶¹ İbn Kesîr, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm*, III, 573

adâletli davranmaları istenmiştir. Aksi halde onların dışındaki kadınlarla evlenmeleri emrolunmuştur.²⁶² Sonra insanlar bu âyetin peşinden yetimler hakkında Hz. Peygamber'den fetvâ istediler. Bunun üzerine aşağıdaki âyet nâzil oldu.

“Senden kadınlar hakkında fetvâ istiyorlar. De ki, onlara ait hükmü size Allah açıklıyor: Kitap'ta, kendileri için yazılmışı (mîrâsı) vermeyip nikâhlamak istediğiniz yetim kadınlar, çaresiz çocuklar ve yetimlere karşı âdil davranmanız hakkında size okunan âyetler (Allah'ın hükmünü apaçık ortaya koymaktadır). Hayırdan ne yaparsanız şüphesiz Allah onu bilmektedir.”²⁶³ Bu âyetlerde, toplumun yardıma en çok muhtaç olan ve hakkının kesinlikle gözetilmesi gereken kesiminden bahsedilmiştir. Toplumun geneli açısından düşünüldüğünde özel olarak yetimlere genel olarak da bütün insanlara karşı âdil davranmak toplumda yardımlaşmayı sağlar, kardeşlik duygusunun güçlenmesine vesile olur.

Böylece yetimlerin malları hususunda adâletli ve insâflı davranmak Allah katında riâyet edilmesi ve gözetilmesi gereken büyük işlerdendir ve bunları ihlâl edenler, Allah'ın yüceltip önemli kıldığı değerleri küçük görerek zulmetmiş kimselerdir. Bu zulümleri de görünüşte yetimlere ise de aslında kendilerinedir. Çünkü âhirette bu zulümleri sebebiyle hesap vermeleri, kendilerine zulmetmekten başka birşey değildir.²⁶⁴

Neticede adâlet, Hz. Peygamber (s.a.v.) 'in ifâdesiyle delillendirileceği üzere “Her hak sahibine hakkını vermek”ten ibârettir.²⁶⁵ Dolayısıyla adâlet insan haklarının ifâsını tazammun eder. Genel olarak, başkalarının zararına yol açan kötülüklerden uzak durmayı gerektiren bütün vazîfeler, adâlet vazîfelerinin kapsamına girmektedir.

²⁶² el-Müslim, *Tefsîr*, (6), 3018; Ebû Dâvud, *en-Nikâh*, (13), 2068; et-Taberî, a.g.e., III, 574; el-Vâhidî, Ebû'l-Hasen Alî b. Ahmed, *Esbâbu Nuzûli'l-Kur'ân*, (Thk. Kemâl Besyûnî Zağlûl), Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrut, 1411/1990, s. 147; er-Râzî, a.g.e., IX, 171; el-Kurtubî a.g.e., V, 9

²⁶³ en-Nisâ 4/127

²⁶⁴ ez-Zemahşerî, a.g.e., I, 570

²⁶⁵ el-Buhârî, *es-Savm*, (51); et-Tirmizî, *ez-Zühd*, (63), 2413

II - NESNESİNE GÖRE “ADÂLET” KAVRAMI

A - KUR’ÂN’DA “A.D.L.” KAVRAMI

“Adâlet” kelimesi, Arapça’da düzeltmek, düz oturmak, ta’dîl/tahsîs etmek, eğri bir yoldan doğru bir yola kaymak, sapmak, geçmek, eş, eşit, muâdil olmak, dengede tutmak, dengelemek, tartmak, dengede olmak²⁶⁶ anlamlarına gelen “A.D.L.” (عدل) fiilinden türemiş aslında mastar olan²⁶⁷ soyut bir isimdir. “el-Adl”(العدل) kelimesi mastar olduğundan naklî olarak gelmesi dışında cemî, müsennâ²⁶⁸ ve müennes yapılamaz. Eğer cemî, müsennâ veya müennes olarak geldiği görülürse, sıfat makâmında kullanılmıştır.²⁶⁹ Sıfat olarak “el-Adl” meselâ “racülün adlün” (رجل عدل) ve “imraetün adlün” (امراة عدل) denir. İsm-i fâil kalıbında olmazsa hakîkatte fâil olamayacağı için “imraetün adletün” (امراة عدلة) şeklinde müennes vasıf olarak mastar, müennes yapılıır.²⁷⁰

“el-Adl” (العدل) mastarı sıfat olarak kullanıldığında “el-Âdil” (العادل) ile eş anlamlı olup²⁷¹ aynı zamanda Allah’ın isimlerinden biridir. Fakat bu iki kelime arasında yine de anlam farkı vardır. “el-Adl” (العدل), “el-Âdil” (العادل) kelimesinden daha mübâlağalıdır.²⁷² ve “O fazîleti üstlendi.” Yani üstünlüğün ve şerefîn hepsine hâiz oldu anlamına gelir.²⁷³ “Racülün adlün beyyinü’l-Adli ve’l-Adâleti” (رجل عدل بين العدل والعدالة) denildiği zaman da mastarla vasfolunmuştur ve “zû adlin” (ذو عدل) yani rivâyet ve

²⁶⁶ İbn Manzûr, a.g.e., XI, 431-433; el-Fîrûzâbâdî, Ebû’t-Tâhir Mecdüddîn Muhammed b. Ya’kûb b. Muhammed, *el-Kâmûsu’l-Muhît*, 5.B., Müessesetü’r-Risâle, Beyrut, 1416/1996, s. 1332; ez-Zebîdî, es-Seyyid Muhammed Murtażâ, *Tâcu’l-Arûs*, I-X, Dâru Sâdır, Beyrut, 1306 h., VIII, 9-10; ez-Zâvî, et-Tâhir Ahmed, *Tertîbu’l-Kâmûsi’l-Muhît alâ Tarîkati’l-Misbâhi’l-Münîr ve Esâsi’l-Belâğa*, I-IV, 2.B., Matbaatü İsâ el-Bâbî el-Halebî, Mısır, 1970, III, 171;

²⁶⁷ el-Cevherî, a.g.e., V, 1760; İbnü’l-Esîr, Ebû’s-Seâdât Mecdüddîn el-Mübârek b. Esîruddîn Muhammed b. Muhammed eş-Şeybânî el-Cezerî, *en-Nihâye fî Ğarîbi’l-Hadis ve’l-Eser*, I-V, (Thk. et-Tâhir Ahmed ez-Zâvî-Mahmûd Muhammed et-Tanâhî), el-Mektebetü’l-İslâmiyye, Kâhire, 1965, III, 190; İbn Manzûr, a.g.e., XI, 430; ez-Zebîdî, a.g.e., VIII, 10

²⁶⁸ Ebû’l-Bekâ, Eyyûb b. Mûsâ el-Kefevî, *el-Külliyât Mu’cemun fî’l-Mustalâhâti ve’l-Furûki’l-Luğaviyye*, 2.B, Müessesetü’r-Risâle, Beyrut, 1413/1993, a.g.e., s. 640

²⁶⁹ İbn Manzûr, a.g.e., XI, 430; ez-Zebîdî, a.g.e., VIII, 9

²⁷⁰ Âsım Efendi, Ebû’l-Kemâl Ahmed, *el-Okyânûsu’l-Basît fî Tercemeti’l-Kâmûsi’l-Muhît (Terceme-i Kâmûs)*, I-III, el-Matbatü’l-Osmâniyye, İstanbul, 1306 h., III, 281

²⁷¹ Çağrııcı, Mustafâ, “Adâlet”, DİA, İstanbul, 1988, I, 341-343

²⁷² İbnü’l-Esîr, a.g.e., III, 190; İbn Manzûr, a.g.e., XI, 430; ez-Zebîdî, a.g.e., VIII, 11

²⁷³ İbn Manzûr, a.g.e., XI, 430-431; ez-Zebîdî, a.g.e., VIII, 9

şehâdetinde ehliyet sâhibi mânâsında kullanılmıştır.²⁷⁴ “Racülün adlün” (رجل عدل), “Raculâni adlün” (رجلان عدل), “Ricâlün adlün” (رجال عدل), “İmraetün adlün” (امراة عدل), “Nisvetün adlün” (نسوة عدل)²⁷⁵ terkiplerinin hepsi, “Ricâlün zevû adlin” (رجال ذو وعدل) (Adâlet sâhibi erkekler) ve “Nisvetün zevâtü adlin” (نسوة ذوات عدل) (Adâlet sâhibi kadınlar) anlamındadır.²⁷⁶

Arapça’da “A.D.L.” (عدل) fiilinin mastarı “el-Adâletü” (العدالة), “el-Adlü” (العدل), “el-Udûletü” (العدولة), “el-Ma’deletü” (المعدلة) ve “el-Me’diletü” (المعدلة) şeklinde gelmektedir.²⁷⁷ “el-Adl” (العدل) bazen “el-Idl” (العدل) şeklinde de kullanılır. Fakat “el-Adl” (العدل) denklîği, hükümler (ahkâm) gibi basîretle idrâk olunanı ifâde ederken “el-Idl” (العدل) veya “el-Adîl” (العديل) ise ölçülebilen, tartılabilen, sayılabilenler gibi hisle, duyularla idrâk olanı ifâde etmektedir.²⁷⁸ “Yahut onun dengi (او عدل ذلك), oruç tutmaktır”²⁷⁹ âyet-i kerîmesinde dolaylı yoldan adâlet îmâ olunmaktadır.²⁸⁰ Hayvana vurulan yüklerden sağ ve sol herbirine denk, eş, eşit yük anlamına da “el-Idl” (العدل) denir.²⁸¹ Matematikte denkleme de aynı kökten “el-Muâdelet” (المعادلة), diploma denklîğini yapmaya da “el-Muâdelet” (المعادلة) veya “tâ’dîlu’ş-Şehâde” (تعديل الشهادة) denmesi bu kökün anlamından kaynaklanmaktadır.²⁸² “el-Idl” (العدل), benzer, misil,²⁸³ örnek, “el-Adîl” (العديل) ise ölçü ve tartıda denk olan şeydir.²⁸⁴ “Hükmü adâletli verdi.” Yani hükmü yerli yerine koydu, hakkı teslim etti. “Vâli adâletini (el-Ma’diletü ve el-Ma’deletü)” yaydı. “Falan ma’dile yani adâlet ehliindedir.” “Racülün Adlün” (رجل

²⁷⁴ İbn Manzûr, a.g.e., XI, 430

²⁷⁵ Âsım Efendi, a.g.e., III, 281

²⁷⁶ İbn Manzûr, a.g.e., XI, 430; ez-Zebîdî, a.g.e., VIII, 9

²⁷⁷ İbn Manzûr, a.g.e., XI, 431; el-Fîrûzâbâdî, a.g.e., s. 1332; ez-Zebîdî, a.g.e., VIII, 9; ez-Zâvî, a.g.e., III, 171

²⁷⁸ er-Rağıb el-İsfehânî, a.g.e., s. 551; Ebû'l-Bekâ, a.g.e., s. 640; ez-Zebîdî, a.g.e., VIII, 10; Ünal, Ali, *Kur’ân’da Temel Kavramlar*, 2.B., Nil Yayınları, İstanbul, 2001, s. 251-252

²⁷⁹ el-Mâide 5/95

²⁸⁰ Haddûrî, Mâcid, *İslâm’da Adâlet Kavramı*, 2.B., (Çev. Selahattin Ayaz), Yöneliş Yayınları, İstanbul, 1999, s. 24

²⁸¹ İbn Manzûr, a.g.e., XI, 432; ez-Zebîdî, a.g.e., VIII, 10

²⁸² Atay, Hüseyin, *Kur’ân’a Göre Araştırmalar I-III*, Atay Yayınevi, Ankara, 1997, s. 235

²⁸³ el-Ferâhîdî, Ebû Abdîrahmân el-Halîl b. Ahmed, *Kitâbu'l-Ayn*, I-VIII, Beyrut, 1408/1988, II, 38; el-Cevherî, a.g.e., V, 1760; İbnü'l-Esîr, a.g.e., III, 191; İbn Manzûr, a.g.e., XI, 432; Ebû'l-Bekâ, a.g.e., s. 640; ez-Zebîdî, a.g.e., VIII, 10; Âsım Efendi, a.g.e., III, 283; ez-Zâvî, a.g.e., III, 190

²⁸⁴ el-Cevherî, a.g.e., V, 1761; İbn Manzûr, a.g.e., XI, 432; ez-Zebîdî, a.g.e., VIII, 10

عدل),” adâletli adam, şahitliği kabul edilen, rızâ gösterilen, iknâ olunan adam” demektir
285

1- “A.D.L.” Maddesinin Türevleri

Kur’ân-ı Kerîm terminolojisinde fidyeye, insâf, kıymet, tevhîd ve şirk²⁸⁶ anlamına gelen adâletin herbir cephesini ifâde eden birçok kelimedenden en çok kullanılanı “el-Adl” kelimesidir.²⁸⁷ Adâlet mânâsını doğrudan ve açık olarak ifâde eden sözcüklerin başında olan “el-Adl” Kur’ân-ı Kerîm’de çeşitli şekillerde geçmektedir.

a- Fiil Türevleri

aa- Mâzî

“Adl” kelimesi, “A.D.L.” fiili kökünden gelip mâzî fiil olarak Kur’ân-ı Kerîm’de bir yerde kullanılmıştır.

*“Ey insan! İhsânı bol Rabbine karşı seni aldatan nedir? O Allah ki seni yarattı, seni düzgün ve dengeli kılıp, ölçülü bir biçim verdi. (فعدلك) Seni istediği herhangi bir şekilde parçalardan oluşturdu.”*²⁸⁸

ab- Muzârî

“Adl” kelimesi muzârî fiil olarak başına gelen “lâm” (ل) edatıyla birlikte bir yerde geçmektedir. Edattan sonra fiille arasında gizli bir “en” (ن) varmış gibi fiil meftûh kılınır ve “sebepe” anlamı ifâde edilir.²⁸⁹

“İşte onun için sen (tevhîde) davet et ve emrolunduğun gibi dosdoğru ol. Onların heveslerine uyma ve de ki: Ben Allah’ın indirdiği Kitab’a inandım ve aranızda adâlet yaparım (لاعدل) diye emrolundum. Allah bizim de Rabbimiz, sizin de Rabbinizdir.

²⁸⁵ el-Cevherî, a.g.e., V, 1760; İbn Manzûr, a.g.e., XI, 430; Ebû'l-Bekâ, a.g.e., s. 639

²⁸⁶ ed-Dâmeğânî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Alî b. Muhammed el-Kebîr, *el-Vucûh ve'n-Nezâir li Elfâzi'l-Kitâbillâhi'l-Azîz*, I-II, Mektebetü'l-İrşâd, Kâhire, 1416/1995, II, 79

²⁸⁷ Haddûrî, Mâcid, a.g.e., s. 23

²⁸⁸ el-İnfîtâr 82/6-8

²⁸⁹ Akdağ, Hasan, *Arap Dilinde Edatlar*, 4.B., Tekin Kitabevi, Konya, 1996, s. 37

Bizim işlediklerimiz bize, sizin işledikleriniz de sizedir. Aramızda tartışılabilecek bir konu yoktur. Allah hepimizi bir araya toplar, dönüş de O'nadır."²⁹⁰

“Adl” kelimesi, Kur’ân-ı Kerîm’de, muzârî fiil, başına nasb edatı olan“en” (ان) ‘i alarak yani mânen mastara dönüşerek iki yerde geçmektedir.

“Üzerine düşüp uğraşsanız da kadınlar arasında âdil davranmaya (ان تعدلوا), güç yetiremezsiniz; bâri birisine tamamen kapılıp da diğerini askıya alınmış gibi bırakmayın. Eğer arayı düzeltir, günahtan sakınırsanız Allah şüphesiz çok bağışlayıcı ve esirgeyicidir.”²⁹¹

“Ey îmân edenler! Adâleti titizlikle ayakta tutan, kendiniz, ana-babanız ve akrabanız aleyhinde de olsa Allah için şâhitlik eden kimseler olun. (Haklarında şâhitlik ettikleriniz) zengin olsunlar sapmayın, (ان تعدلوا) (şâhitliği) eğer, bükür (doğru şâhitlik etmez), yahut şâhitlik etmekten kaçınırsanız (biliniz ki) Allah yaptıklarınızdan haberdardır.”²⁹²

İki âyet-i kerîmede de “adâlet” muzârî fiin başına gelen “ellâ” (ان لا=لا) edatıyla birlikte kullanılmaktadır.

“Eğer (kendileriyle evlendiğiniz takdirde) yetimlerin haklarına riâyet edememekten korkarsanız beğendiğiniz (veya size helâl olan) kadınlardan ikişer, üçer, dörder alın. Haksızlık yapmaktan (الا تعدلوا) korkarsanız bir tane alın yahut da sahip olduğunuz (câriyeler) ile yetinin. Bu, adâletten ayrılmamanız için en uygun olanıdır.”²⁹³

“Ey îmân edenler! Allah için hakkı ayakta tutan, adâletle şâhitlik eden kimseler olun. Bir topluluğa duyduğunuz kin, sizi âdil davranmamaya (الا تعدلوا) itmesin. Adâletli olun; bu, Allah korkusuna daha çok yakışan (bir davranış) tır. Allah'a isyândan sakının. Allah yaptıklarınızı hakkiyle bilmektedir.”²⁹⁴

²⁹⁰ eş-Şûrâ 42/15

²⁹¹ en-Nisâ 4/129

²⁹² en-Nisâ 4/135

²⁹³ en-Nisâ 4/3

²⁹⁴ el-Mâide 5/8

“Adl” kelimesinin başına bir âyette, muzârî fiili cezm eden şart edatlarından olan “in” (ان) ile beraber geçmektedir.

“Dinlerini bir oyuncak ve bir eğlence edinen ve dünya hayatının aldattığı kimseleri (bir tarafa) bırak! Kazandıkları sebebiyle hiçbir nefsin felâkete dûçar olmaması için Kur’ân ile nasihat et. O nefis için Allah’tan başka ne dost vardır, ne de şefaathçi. O, bütün varını fidye olarak verse, (ان تعدل) yine de ondan kabul edilmez. Onlar kazandıkları (günahlar) yüzünden helâke sürüklenmiş kimselerdir. İnkâr ettiklerinden dolayı onlar için kaynar sudan ibâret bir içecek ve elem verici bir azâb vardır.”²⁹⁵

“Adl” kelimesi doğrudan muzârî fiil olarak aşağıdaki âyetlerde geçmektedir.

“Hamd, gökleri ve yeri yaratan, karanlıkları ve aydınlığı var eden Allah'a mahsustur. (Bunca âyet ve delillerden) sonra kâfir olanlar (hâlâ putları) Rableri ile denk tutuyorlar.(يعدلون)”²⁹⁶

“De ki: Allah şunu yasak etti, diye şehâdet edecek şâhitlerinizi getirin! Eğer onlar şâhitlik ederlerse, sen onlarla beraber şâhitlik etme; âyetlerimizi yalanlayanların ve âhîret gününe inanmayanların arzularına uyma. Onlar, Rablerine eş tutuyorlar. (يعدلون)”²⁹⁷

“Mûsâ'nın kavminden hak ile doğru yolu bulan ve onun sayesinde âdil davranan bir topluluk vardır. (يعدلون)”²⁹⁸

“Yarattıklarımızdan, daima hakka ileten ve adâleti hak ile yerine getiren bir millet bulunur. (يعدلون)”²⁹⁹

“(Onlar mı hayırlı) yoksa gökleri ve yeri yaratan, gökten size su indiren mi? O suyla, bir ağacını bile bitirmeye gücünüzün yetmediği güzel güzel bahçeler bitirdik.

²⁹⁵ el-En’âm 6/70

²⁹⁶ el-En’âm 6/1

²⁹⁷ el-En’âm 6/150

²⁹⁸ el-A’râf 7/159

²⁹⁹ el-A’râf 7/181

Allah'tan başka bir tanrı mı var! Doğrusu onlar sapıklıkta devam eden bir güruhtur. (يعدلون)³⁰⁰

Görüldüğü gibi “adâlet” A’râf Sûresi’nde zikredilen âyetlerde pozitif anlamda kullanılırken, En’âm Sûresi’nde zikredilen âyetlerde “Allah’a şirk koşmak” anlamında ve Neml Sûresi’ndeki âyette de “azgın bir topluluk” anlamında negatif mânâda kullanılmıştır.

ac- Emir

“Adl” kelimesi aşağıdaki iki âyette emir fiil olarak geçmektedir.

*“Ey îmân edenler! Allah için hakkı ayakta tutan, adâletle şahitlik eden kimseler olun. Bir topluluğa duyduğunuz kin, sizi âdil davranmamaya itmesin. Adâletli olun; (اعدلوا) bu, Allah korkusuna daha çok yakışan (bir davranış) tır. Allah'a isyândan sakının. Allah yaptıklarınızı hakkıyla bilmektedir.”*³⁰¹

*“Rüşd çağına erişinceye kadar, yetimin malına, sadece en iyi tutumla yaklaşın; ölçü ve tartıyı adâletle yapın. Biz herkese ancak gücünün yettiği kadarını yükleriz. Söz söylediğiniz zaman, yakınlarınız dahi olsa adâletli olun, (فاعدلو) Allah'a verdiğiniz sözü tutun. İşte Allah size, iyice düşünesiniz diye bunları emretti.”*³⁰²

b- İsim Türevleri

“el-Adl” kelimesi mastar olarak, Allah’ın sözünün adâletli olduğunu belirten bir âyette temyîz olarak geçmiştir.

*“Rabbinin sözü, doğruluk ve adâlet bakımından (عدلا) tamamlanmıştır. O'nun sözlerini değiştirecek kimse yoktur. O işitendir, bilendir.”*³⁰³

“el-Adl” kelimesi mâzî, muzârî ve emir fiillerin dışında Kur’ân-ı Kerîm’de daha ziyâde mastar olarak geçmiştir. Fidyeye anlamındaki şu iki âyette merfû olarak kullanılmıştır.

³⁰⁰ en-Neml 27/60

³⁰¹ el-Mâide 5/8

³⁰² el-En’âm 6/152

³⁰³ el-En’âm 6/115

“Öyle bir günden korkun ki, o günde hiçkimse başkası için herhangi bir ödemede bulunamaz; hiçkimseden (Allah izin vermedikçe) şefaata kabul olunmaz, fidye (عدل) alınmaz; onlara asla yardım da yapılmaz.”³⁰⁴

“Ve bir günden sakının ki, o günde hiçkimse başkası nâmına birşey ödeyemez, kimseden fidye (عدل) kabul edilmez, hiçkimseye şefaata fayda vermez. Onlar hiçbir yardım da görmezler.”³⁰⁵

“...O, her türlü varını fidye (عدل) olarak verse, yine de ondan kabul edilmez...”³⁰⁶ âyetinde “küll” (كل) edatından dolayı “adl” mecrûr olarak gelmektedir ve nekra olduğu için “her” diye tercüme edilmiştir.³⁰⁷

“...(Buna) Kâbe'ye varacak bir kurban olmak üzere içinizden adâlet sahibi iki kişi (ذوعدل) hükmeder (öldürülen avın dengini takdir eder). Yahut (avlanmanın cezâsı), fakirleri doyurmaktan ibâret bir keffârettir yahut onun dengi (عدل) oruç tutmaktır...”³⁰⁸

Emir anlamına gelen başka fiillerle terkip yapılması durumunda ise esas itibariyle “adlün” (عدل) mastarının “bi” (ب) harf-i ceriyle “bi'l-Adli” (بالعدل) şeklinde mecrûr olarak geçtiği âyetler şunlardır:

“...Bir kâtip onu aranızda adâletle (بالعدل) yazsın. Hiçbir kâtip Allah'ın kendisine öğrettiği gibi yazmaktan geri durmasın; (herşeyi olduğu gibi) yazsın. Üzerinde hak olan kimse (borçlu) da yazdırsın, Rabbinden korksun ve borcunu asla eksik yazdırmassın...”³⁰⁹

“Allah size, mutlaka emanetleri ehli olanlara vermenizi ve insanlar arasında hükmettiğiniz zaman adâletle (بالعدل) hükmetmenizi emreder. Allah size ne kadar güzel öğütler veriyor! Şüphesiz Allah herşeyi işitici, herşeyi görücüdür.”³¹⁰

³⁰⁴ el-Bakara 2/48

³⁰⁵ el-Bakara 2/123

³⁰⁶ el-En'âm 6/70

³⁰⁷ Akdağ, a.g.e., s. 103

³⁰⁸ el-Mâide 5/95; Ayrıca bkz: el-Mâide 5/106; et-Talâk 65/2

³⁰⁹ el-Bakara 2/282

³¹⁰ en-Nisâ 4/58

“Allah, şu iki kişiyi de misâl verir: Onlardan biri dilsizdir, hiçbir şey beceremez ve efendisinin üstüne bir yükür. Onu nereye gönderse bir hayır getiremez. Şimdi, bu adamla, doğru yolda yürüyerek adâleti (بالعدل) emreden kimse eşit olur mu?”³¹¹

“Muhakkak ki Allah, adâleti, (بالعدل) iyiliği, akrabaya yardım etmeyi emreder, çirkin işleri, fenalık ve azgınlığı da yasaklar. O, düşünüp tutasınız diye size öğüt veriyor.”³¹²

“Eğer müminlerden iki gurup birbirleriyle vuruşurlarsa aralarını düzeltin. Şayet biri ötekine saldırırsa, Allah'ın buyruğuna dönünceye kadar saldıran tarafla savaşın. Eğer dönerse artık aralarını adâletle (بالعدل) düzeltin ve (her işte) adâletli davranın. Şüphesiz ki Allah, âdil davrananları sever.”³¹³

2- “Adâlet” Teriminin Anlamları

Ahlâk ve hukukun en temel kavramlarından biri olan adâletin söz konusu olduğu yer, insan-insan, insan-toplum ve toplum-toplum ilişkileridir. Adâleti her tekil ilişkide görmek ve uygulamak, insanın bilgi birikimine ve değer duygusunun gücüne (vicdânına) kaldığından, Kur’ân sadece âdil olmayı tavsiye etmiş, fakat onu tanımlamamış; bunun yerine adâletin pratik örneklerini vermiştir.³¹⁴ Fakat ne Kur’ânda ne de hadîs-i şerîflerde adâlet kavramını oluşturan unsurların ne olduğunu yahut adâletin dünyada nasıl gerçekleşeceğini bildiren özel ölçütler yoktur. Böylece adâlet standardının ne olması gerektiğinin belirlenmesi bilim adamlarına kalmış, onlar da değişik yetkin kaynaklara, yorumcuların eserlerinde yer alan icthad ve teâmüllere mürâaatla adâletin unsurlarını belirlemeye çalışmışlardır.³¹⁵

“Adl” kavramı Kur’ân-ı Kerîm’de, çalışmanın “ “A.D.L.” Maddesinin Türevleri” bölümünde değinilen müştaklarıyla birlikte 11 sûrede, 24 âyette, 28 defa

³¹¹ en-Nahl 16/76

³¹² en-Nahl 16/90

³¹³ el-Hucurât 49/9

³¹⁴ Güler, İlhami-Özsoy, Ömer, *Konularına Göre Kur’an (Sistemik Kur’an Fihristi)*, 5.B., Feccr Yayınevi, Ankara, 2001, s. 440-441

³¹⁵ Haddûrî, .a.g.e., s. 29

geçmiştir.³¹⁶ Adâlet kavramının Kur’ân’da geçtiği âyetler gözden geçirildiğinde kavramın aşağıdaki başlıklar altında incelenmesi mümkündür.

a- İnanç (el-Akîde ve et-Tevhîd)

Adâlet mülkün, hükümetin temelidir; âlemin nizâmı, amel ve itâatte miktarı vâcib olan ahlâkî bir fazîlettir, “Adl” in başı ise Tevhîd’dir; çünkü ancak tevhîd üzere olduğu zaman adâleti gerçekleştirmek mümkün olabilir; madem ki kâinattaki mîzânı belirleyen ve insanın hayatı için de bir mîzân koyan Allah’tır; o halde insan, tevhîd üzere yaşayıp, Allah’ın mîzânına uyarak adl’de bulunabilir.³¹⁷

Kur’ân-ı Kerîm’de herşey adâlet eksenini çevresindedir. Kur’ân-ı Kerîm’in “adl” kavramı; tevhîd inancı ile birliktedir.³¹⁸ “*İlâhınız bir tek Allah’tır. O’ndan başka ilâh yoktur. O, rahmân ve rahîmdir.*”³¹⁹

Yüce Allah Kur’ân-ı Kerîm’de “*Muhakkak ki Allah, adâleti, iyiliği, akrabaya yardım etmeyi emreder, çirkin işleri, fenalık ve azgınlığı da yasaklar. O, düşünüp tutasınız diye size öğüt veriyor.*”³²⁰ buyurmuştur.

İbn Abbâs (r.a.) bu âyetteki “adl” kavramının; “Lâ ilâhe illallah (لا اله الا الله) Allah’tan başka ilâh yoktur” anlamında olduğunu söylemiştir.³²¹ Dayanağı da şu yorumlardır: “Adâlet, kâinatın nizâmıdır. Amel ve ibâdetle vâcib gibi sayılan ahlâkî bir fazîlettir. Şüphe yok ki her hakkın başı yüce Allah’ın hakkı olan ilâhlık haklarıdır. İlâhlık haklarının birincisi ise Allah’ın birliğine inanmaktır. Bundan dolayı adâletin başı Allah’ın birliğine inanmaktır. Çünkü bu âyetin tefsirinde İbn Abbâs’tan -Adâlet, Allah’tan başka ilâh olmadığına şehâdet etmektir; adâlet, ortak ve benzerleri ortadan kaldırmaktır; adâlet, Allah’ın birliğine inanmaktır³²²” şeklinde rivâyetler yapılmaktadır.

³¹⁶ Abdulbâkî, Muhammed Fuâd, *el-Mu’cemu’l-Müfehres li Elfâzı’l-Kur’âni’l-Kerîm*, Dâru’l-Ma’rife Beyrut, 1424/2003, s.134, 366, 672, 1014

³¹⁷ Ünal, a.g.e., s. 252

³¹⁸ Mutahharî, a.g.e., s. 47

³¹⁹ İlgili âyetler için bkz. el-Bakara 2/63; Âl-i İmrân 3/2, 6, 18; en-Nisâ 4/87, 171; Lokmân 31/13; el-İhlâs 112/1-4

³²⁰ en-Nahl 16/90

³²¹ et-Taberî, a.g.e., VII, 634; er-Râzî, a.g.e., XX, 101; el-Kurtubî, a.g.e., X, 109

³²² Elmalılı, a.g.e., V, 253

“(Onlar mı hayırlı) yoksa gökleri ve yeri yaratan, gökten size su indiren mi? O suyla, bir ağacını bile bitirmeye gücünüzün yetmediği güzel güzel bahçeler bitirdik. Allah'tan başka bir tanrı mı var! Doğrusu onlar haktan sapmakta devam eden bir güruhtur.”³²³ Buradaki “adl” kavramına “haktan sapma” anlamı verilirse “hak”, tevhîd (Allah’ı birleme)³²⁴ mânâsını ifâde eder.

Müfessirler, “adl” ve “ihsân” kavramlarını birbirleri ile irtibatlı olarak farklı anlamlarda izâh etmişlerdir. İbn Abbâs (r.a.)’a göre “Adl, Allah’a koşulan ortakları terketmek; ihsân ise Allah’a, sanki O seni görüyormuş gibi ibâdet etmen, nefsin için istediğini insanlar için de istemendir. Eğer bu insan mü’min ise onun îmânının artmasını istersin, eğer kâfir ise İslâm kardeşi olmasını arzu edersin.” Başka bir rivâyette ise “Adl, tevhîd; ihsân ise tevhîdde ihlâslı olmaktır” denmiştir.³²⁵

et-Tüsterî (ö. 283 h.) ‘ye göre, “Adl, kelime-i şehâdet getirmek ve Hz. Peygamber’in sünnetine tâbî olmaktır.”³²⁶

Süfyân b. Uyeyne’ye göre, “Adl, Allah için amel yapanın gizli ve açık hallerinin aynı ve eşit olması; ihsân ise gizli halinin açık halinden daha efdal olmasıdır.” Hz. Ali’ye göre, “Adâlet, insâflı olmak; ihsân ise iyilik etmektir.”³²⁷

İbn Atiyye (ö. 541/1147)’ye göre, “Adl, emanetleri yerine getirmek, îmân etmek, farzları yerine getirmek, insâflı olmak, zulmü terketmek, herşeyin hakkını vermek; ihsân ise mendûb olan fiilleri işlemektir.”³²⁸

“Adl”, amelin karşılığını vermede eşit davranmak, eğer amel hayır ise hayırla, şer ise şerle karşılık vermek; “ihsân” ise, hayra ve iyiliğe ondan daha fazlası ile karşılık vermek, şerri ve kötülüğü affetmektir.³²⁹ “Adl”, insâflı olmak; “ihsân” ise kötülük yapana iyilik yapmaktır.³³⁰ “Adl”, insâf ve orta yolda gitmek, insanlara eşit davranmak;

³²³ en-Neml 27/60

³²⁴ er-Râğıb el-İsfehânî, a.g.e., s. 326; ez-Zemahşerî, a.g.e., III, 376; el-Beydâvî, a.g.e., III, 285; en-Nesefî, a.g.e., III, 317; el-Hâzin, a.g.e., IV, 538;

³²⁵ er-Râzî, a.g.e., XX, 101; el-Hâzin, a.g.e., II, 131

³²⁶ et-Tüsterî, a.g.e., s. 85

³²⁷ el-Kurtubî, a.g.e., X, 109

³²⁸ İbn Kesîr, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm*, IV, 595

³²⁹ er-Râğıb el-İsfehânî, a.g.e., s. 488; el-Hâzin, a.g.e., II, 131; el-Merâğî, V, 14-129

³³⁰ el-Hâzin, a.g.e., II, 131; el-Âlûsî, a.g.e., IV, 431

“ihsân” ise işi sağlam yapmak, iyiliğe fazlasıyla, kötülüğe ise daha azı ile mukâbelede bulunmaktır.³³¹ Başka bir yorum da şu şekildedir: “Cenab-ı Hakk buradaki adâlet ile işlerdeki ve fiillerdeki adâleti ve iyiliği, ihsân ile de sözlerdeki adâlet ve iyiliği kastetmiştir. Binâenaleyh yaptığın, hep adâlet, söylediğinde hep ihsân olmalıdır.”³³²

Ahmet Hamdi Akseki (ö. 1951) de adâlet ile ihsân arasındaki farkı dört maddede belirtmiştir. Bunlardan birincisi; adâletten doğan vazîfenin mutlaka mecbûrî olmasına karşı ihsândan doğan vazîfenin irâdenin seçimine bırakılmasıdır. İkincisi; adâlet görevinin bir hakka mukâbil olmasına rağmen ihsân görevinin böyle olmamasıdır. Üçüncüsü; adâletin sâbit bir haddi varken ihsânın birçok derecesi vardır. Bu sebeple ihsân genişlediği ölçüde kemâle yaklaşır, bundaki ölçü “kendimiz için istediğimizi başkaları için de istemektir” düstûru gereğince kalbimizin ilhamlarıdır. Buna bir anlamda “kalbî adâlet” de denmektedir.³³³ Adâlet ile ihsân arasındaki dördüncü fark; can, mal ve ırz konusunda bütün insanlar eşit olduğu için adâlet görevinin bizi mükellef tutmasına rağmen ihsân görevinin şahsa göre değişmesidir. İhsân, adâletin tamamlayıcısı olduğundan insan sadece adâlet vecîbelerini yapsa yine de ahlâk kânunları gereğince sorumluluktan kurtulamaz. Dolayısıyla ahlâken mükemmel sayılamaz.³³⁴

b- Karşılık (el-Fidye ve el-Bedel)

Adâlet kavramının mastarı olan “adl” kelimesi birşeyin karşılığı, bedeli anlamında Kur’ân-ı Kerîm’de üç âyette geçmektedir.

³³¹ el-Hicâzî, Muhammed Mahmûd, *et-Tefsîru'l-Vâdih*, I-XXX, 10.B., Dâru'l-Cil, Beyrut, 1413/1993, XIV, 333

³³² el-Vâhidî, *el-Vecîz fi Tefsîri'l-Kitâbi'l-Azîz*, I-II, (Thk. Safvân Adnân Dâvûdî), Dâru'sh-Şâmiyye (Beyrut), Dâru'l-Kalem (Dımaşk), 1415/1995, I, 617; er-Râzî, a.g.e., XX, s. 101;

³³³ Yörükân, Yusuf Ziya, *Müslümanlık ve Kur’ân-ı Kerîm’den Âyetlerle İslâm Esasları*, T.C. Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 2002, s. 125

³³⁴ Akseki, A. Hamdi, *Ahlâk Dersleri*, 2.B., Üçdal Neşriyat, İstanbul, 1968, s. 262-263

“Öyle bir günden korkun ki, o günde hiçkimse başkası için herhangi bir ödemede bulunamaz; hiçkimseden (Allah izin vermedikçe) şefaata kabul olunmaz, fidye alınmaz; (ولا يؤخذ منها عدل) onlara asla yardım da yapılmaz.”³³⁵

“Ve bir günden sakının ki, o günde hiçkimse başkası nâmına birşey ödeyemez, kimseden fidye (عدل) kabul edilmez, hiçkimseye şefaata fayda vermez. Onlar hiçbir yardım da görmezler.”³³⁶

Bu âyetteki “Adl” kelimesini müfessirlerin çoğu “fidye vermek” mânâsında anlamışlardır.³³⁷ et-Taberî tefsîrinde “adl” kelimesini “âhirette bir kimse, canını azâbdan kurtarmak için, yeryüzü dolusunca altın verse de bu fidyesi kabul edilemez”³³⁸ şeklinde tefsir etmektedir. Bu meâlde Kur’ân-ı Kerîm’de başka âyetler de vardır.³³⁹ “Şüphe yok ki kâfir olanlar, yer yüzündeki herşey ve bunun yanında da bir o kadarı kendilerinin olsa da kıyâmet gününün azâbından kurtulmak için onu fidye verseler onlardan asla kabul edilmez; onlar için acı bir azâb vardır.”³⁴⁰

Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır, âyetle ilgili şu yorumu yapmaktadır: “Hiçkimse kimsenin başına gelecek olan azâbı hiçbir şekilde ne zorla ne de kolaylıkla defedebilir. Fidyeye karşılığı affettirme de yok. Ve hiçbir kimseye şefaata fayda vermez. İşte böyle bir kıyâmet günü vardır. O gelmeden budan sakınılmalı ve korunulmalıdır. Mu’tezile bu âyete istinâd ederek âhirette büyük günah işleyene şefaati inkâr etmiştir. Ama burada şefaata kabul olunmaması bilhassa küffâr hakkındadır ve hitap küfürde ısrâr edenlere mahsustur.”³⁴¹

Kendilerini “cenneti kışkırtan” olarak adlandıran hasımlarıyla istihzâ etmekte pek cimri davranmayan Mu’tezile, peygamber için dahi şefaati kabule yanaşmak istemiyor. Bu inanış, hassas şerî sınırları aşmanın mümkün olmadığı, kimseye iltimasa müsâmaha gösterilmediği “mutlak ilâhî adâlet” anlayışlarına aykırıydı.

³³⁵ el-Bakara 2/48

³³⁶ el-Bakara 2/123

³³⁷ el-Ferrâ, Ebû Zekeriyâ Yahyâ b. Ziyâd b. Abdillâh el-Absî, *Meâni'l-Kur'ân*, I-II, (Thk. Ahmed Yûsuf Necâtî-Muhammed Alî en-Neccâr), Dâru's-Surûr, Beyrut, 1955, I, 75

³³⁸ et-Taberî, a.g.e., I, 307

³³⁹ İlgili âyetler için bkz: Âl-i İmrân 3/91; el-En'âm 6/70; el-Hadîd 57/11

³⁴⁰ İlgili âyetler için bkz: el-Mâide 5/36; Ra'd 13/18

³⁴¹ Elmalılı, a.g.e., I, 291, 292

Yine ilâhî ödülün de “adâlet” ilkesi ışığında sâlih amel karşılığı olması gerekiyordu. Aynen böyle, cezâyı hak etmiş birinden, hiçbir aracının söz konusu cezâyı kaldırabilmesi mümkün değildi. Onlar şefaati reddederken, birçok Kur’ân âyetlerini de kendilerine delil getiriyorlardı.³⁴² Nitekim Kur’ân-ı Kerîm’de “*Ey îmân edenler! Kendisinde artık alış-veriş, dostluk ve kayırma bulunmayan gün (kıyâmet) gelmeden önce, size verdiğimiz rızktan hayır yolunda harcayın. Gerçekleri inkâr edenler elbette zâlimlerdir.*”³⁴³ “*Ne sizin kuruntularınız ne de ehl-i kitabın kuruntuları (gerçektir); kim bir kötülük yaparsa onun cezâsını görür ve kendisi için Allah'tan başka dost da, yardımcı da bulamaz*”³⁴⁴ meâlinde âyetler vardır.

“el-Adl” kelimesinin “fidye” anlamına geldiği üçüncü âyette Cenâb-ı Allah buyuruyor ki: “*Dinlerini bir oyuncak ve bir eğlence edinen ve dünya hayatının aldattığı kimseleri (bir tarafa) bırak! Kazandıkları sebebiyle hiçbir nefsin felâkete dâçar olmaması için Kur’ân ile nasihat et. O nefis için Allah'tan başka ne dost vardır, ne de şefaatchi. O, bütün varını fidye olarak verse, yine de ondan alınmaz (kabul olunmaz). (وان تعدل كل عدل لا يؤخذ منها) Onlar kazandıkları (günahlar) yüzünden helâke sürüklenmiş kimselerdir. İnkâr ettiklerinden dolayı onlar için kaynar sudan ibâret bir içecek ve elem verici bir azâb vardır.*”³⁴⁵

er-Râzî bu âyeti eserinde şu şekilde yorumlamaktadır: “Cenâb-ı Hakk, ‘O nefis için Allah'tan başka ne dost vardır, ne de şefaatchi. O, bütün varını fidye olarak verse, yine de ondan kabul edilmez...’ buyurmuştur. Yani ‘Her türlü fidyeyi verse dahi...’ demektir. Âyette geçen ‘adl’ fidye anlamındadır. Yani ‘O adl ve fidye, o nefisten alınıp kabul edilmez...’ demektir. ez-Zemahşerî şöyle demiştir: ‘Âyetteki adl kelimesi mastar olduğundan يُؤخذ fiilinin nâib-i fâili olamaz. Binâenaleyh bu fiil ona isnâd edilemez. Ama (ولا يؤخذ منها عدل) âyetinde bu kelime ‘fidye olarak verilen şey’ mânâsındadır. Böylece burada bu fiilin, ‘adl’ kelimesine isnâdı doğrudur.³⁴⁶ Âyetteki (يؤخذ) fiili, ‘kabul edilme’ anlamındadır. Nitekim Cenâb-ı Hakk (يؤخذ الصدقات) ‘O sadakaları alır’

³⁴² Goldziher, Ignaz, *İslâm Tefsîr Ekolleri*, (Çev. Mustafa İslamoğlu), Denge Yayınları, İstanbul, 1997, s. 189

³⁴³ el-Bakara 2/254; İbrâhîm 14/31

³⁴⁴ en-Nisâ 4/123

³⁴⁵ el-En’âm 6/70

³⁴⁶ ez-Zemahşerî, a.g.e., II, 36

yani “kabul eder”³⁴⁷ buyurmuştur. Bu sâbit olunca, buradaki (اخذ) fiili de “kabul etme” mânâsına alınır.

Bu âyetten maksat, nefsin bütün kurtuluş yollarının kapalı olduğunu, bu mahzuru gidermeyi üstlenen bir velînin (dostun), ona şefaet edecek bir şefaatçinin ve kabul edildiğinde kurtulma vesilesi olacak bir fidyenin bulunmadığını, hatta Allah’ın azâbından kurtulmak için bütün dünya fidyeye olarak verilse bile, o azâbdan kurtulma hususunda o nefse fayda vermeyeceğini beyân etmektir. Binâenaleyh dünyada bu üç şeyin kurtuluş sebebi olup, bunların da âhirette kesinlikle hiçbir şey ifâde etmeyecekleri sâbit olup; âhirette ancak rehin tutulma, kapanıp kalma ve teslim olma demek olan “ihsân”dan başka birşeyin bulunmadığı açık olduğuna göre, nefsi Allah’ın azâbından kurtarabilecek hiçbir şey yoktur. Kişi azâbın böyle olacağını düşündüğünde, Allah’a isyâna yeltendiği zaman nerede ise korkudan ürperir. Daha sonra Allah Teâlâ, insanların rehin tutulmalarına ve hapsolünmelerine sebep olan şeyi beyân ederek “kûfûr ve inkâr etmekte olduklarından dolayı, kaynar su ve acıklı azâb onlar içindir” buyurmuştur. Bu son derece elem veren bir husustur.”³⁴⁸

c- Doğruluk (es-Sıdk ve es-Sadâkat)

Söz ve realitenin uyumuna doğruluk denir. Doğruluğun şekilleri, gerçeği çarpıtmadan, ters yüz etmeden konuşmak anlamında sözde ve yemine bağlı kalmak ile verilen sözü tutmak gibi söz-eylem uyumu anlamında davranışlarda belirginleşir.³⁴⁹ Adâlet de doğruluk, cevri ve zulümden beri, istikâmetle muttasıf, yapılması lâzım gelen şeyleri yapmaya mülâzım olmak mânâsındadır.³⁵⁰ “el-Adl” doğru olmak, doğru davranmak, adâletle hükmetmek, eşitlemek gibi anlamlara gelen bir fiil olup doğruluk, hakkâniyet ve adâlet anlamlarıyla da isim olarak kullanılır.³⁵¹ Bu kavramla hem “Allah

³⁴⁷ et-Tevbe 9/104

³⁴⁸ er-Râzî, a.g.e., XIII, 28

³⁴⁹ es-Sadr, es-Seyyid Mehdî, *Ehl-i Beyt Ahlâkı*, 3.B., (Çev.Vahdettin İnce), İnsan Yayınları, İstanbul, 2003, s. 27-29

³⁵⁰ Bilmen, Ömer Nasuhi, *Hukuk-ı İslâmiyye ve Istilâhât-ı Fıkhiyye Kâmûsu*, I-VIII, Bilmen Yayınevi, İstanbul, 1967-1970, VIII, 206

³⁵¹ Topaloğlu, Bekir, “*Adl*”, DİA, İstanbul, 1988, I, 387

sözü” nün doğru ve hakikat olduğu bildirilmiş, hem de insanların, sözlerinde “doğru, âdil” olmaları istenmiştir.

*“Rabbinin sözü, doğruluk ve adâlet bakımından tamamlanmıştır. O'nun sözlerini değiştirecek kimse yoktur. O işitendir, bilendir.”*³⁵²

Allah Teâlâ, eğer bu söz haber türünden ise “Rabbinin sözü doğruluk bakımından tam oldu”; eğer bu söz mükellefiyet bildiren türden ise “Rabbinin sözü adâlet bakımından tam ve mükemmel oldu” buyurmuştur.³⁵³ Kur’ân, haberleri ve vaad ettiği şeyleri yönü ile tamamen doğru ve hakîkatin ta kendisidir. Emir ve yasakları, kural ve hükümleri yönüyle de tamamen “adâlet”tir. Dolayısıyla Kur’ân’ın âdilliği, her emir ve yasağının, her hükmünün yerli yerinde, doğru, düzgün, hak ve gerçek olmasıdır. Bu sebeple Kur’ân’ı değiştirebilecek, ona karşı hâkimlik, mümeyyizlik, musahhihlik edecek hiçbir şey, hiçbir kimse yoktur. Kimse, O’nun kelimelerini kaldırıp yerine daha doğru, daha adâletlisini koyamaz. O’nun benzerini getiremez. Söz, O’nun sözüdür. Kanun O’nun kanunudur. Kur’ân’a uyan her inanç, söz, fiil, hüküm ve davranış “âdil”, uymayan ise “zulüm” dür.³⁵⁴

“Doğruluk ve âdillik” sıfatları, bizzat Allah Teâlâ’nın da âyetlerindeki emir ve tavsiyeleri gereği özellikle mü’min insanlarda bulunması gereken sıfatlar olarak aşağıdaki Kur’ân-ı Kerîm âyetlerinde geçmektedir.

*“Allah size, mutlaka emanetleri ehli olanlara vermenizi ve insanlar arasında hükmettiğiniz zaman adâletle hükmetmenizi emreder. Allah size ne kadar güzel öğütler veriyor! Şüphesiz Allah herşeyi işitici, herşeyi görücüdür.”*³⁵⁵

Allah, doğruluğu olumlu bir ifâde ile zikrederken “doğruluktan sapmayın” gibi olumsuz ifâde ile mü’minlere hitap etmektedir.

“Ey îmân edenler! Adâleti titizlikle ayakta tutan, kendiniz, ana-babanız ve akrabanız aleyhinde de olsa Allah için şahitlik eden kimseler olun. (Haklarında şahitlik

³⁵² el-En’âm 6/115

³⁵³ er-Râzî, a.g.e., XIII, 161

³⁵⁴ Elmalılı, a.g.e., III, 503

³⁵⁵ en-Nisâ 4/58

ettikleriniz) zengin olsunlar, fakir olsunlar Allah onlara (sizden) daha yakındır. Hislerinize uyup adâletten sapmayın, (şâhitliği) eğer, bükür (doğru şâhitlik etmez), yahut şâhitlik etmekten kaçınırsanız (biliniz ki) Allah yaptıklarınızdan haberdardır.”³⁵⁶

“Ey îmân edenler! Allah için hakkı ayakta tutan, adâletle şâhitlik eden kimseler olun. Bir topluluğa duyduğunuz kin, sizi âdil davranmamaya itmesin. Adâletli olun; bu, Allah korkusuna daha çok yakışan (bir davranış) tır. Allah'a isyândan sakının. Allah yaptıklarınızı hakkıyla bilmektedir.”³⁵⁷

Yüce Allah, bütün halka, dost-düşman herkese ancak adâlet ve insâfla muâmele etmeyi, haktan ve doğruluktan ayrılmamayı, kimseye zulmetmemeyi emretmiştir. Allah'ın düşmanı olan kâfirlere bile adâletle davranmak vâcib ise Allah dostu ve sevgilisi mü'minlere karşı adâletle davranmanın vâcib oluşunun derecesi buna kıyas edilmelidir.³⁵⁸

“Rüşd çağına erişinceye kadar, yetimin malına, sadece en iyi tutumla yaklaşın; ölçü ve tartıyı adâletle yapın. Biz herkese ancak gücünün yettiği kadarını yükleriz. Söz söylediğiniz zaman, yakınlarınız dahi olsa adâletli olun, Allah'a verdiğiniz sözü tutun. İşte Allah size, iyice düşünesiniz diye bunları emretti.”³⁵⁹

Bu âyetteki (فاعدلوا) kelimesi “doğru sözlü olun” (فاعدلوا) demektir.³⁶⁰ Yargı ve kararda, şâhitlik, alışveriş gibi bütün insânî ve sosyal ilişkilerde “doğru sözlülük” gereklidir ve bu âyetteki “âdil olun” emrine dâhildir.³⁶¹ Müfessirlerden el-Cassâs (ö. 370/981) da bu âyeti Nahl Sûresi 90. âyetle birlikte zikrederek aralarındaki farkı belirtir. Buna göre “Allah adâleti emreder” (يامر بالعدل) âyetinde fiillerdeki adâlet kastedilirken, “âdil olun” (فاعدلوا) âyetinde sözde adâlet yani sözde doğruluk ifâde edilmiştir.³⁶²

“Ey îmân edenler! Belirlenmiş bir süre için birbirinize borçlandığınız vakit onu yazın. Bir kâtip onu aranızda adâletle yazsın. Hiçbir kâtip Allah'ın kendisine öğrettiği

³⁵⁶ en-Nisâ 4/135

³⁵⁷ el-Mâide 5/18

³⁵⁸ er-Râzî, a.g.e., XI, 180-181

³⁵⁹ el-En'âm 6/152

³⁶⁰ en-Neseffî, a.g.e., II, 60

³⁶¹ el-Kurtubî, a.g.e., VII, 89

³⁶² el-Cassâs, Ebû Bekr Ahmed b. Alî er-Râzî, *Ahkâmu'l-Kur'ân*, I-III, Matbatü'I-Evkâfi'l-İslâmiyye, İstanbul, 1335 h., III, 190

gibi yazmaktan geri durmasın; (herşeyi olduğu gibi) yazsın. Üzerinde hak olan kimse (borçlu) da yazdırsın, Rabbinden korksun ve borcunu asla eksik yazdırmamasın. Şayet borçlu sefih veya akli zayıf veya kendisi söyleyip yazdıramayacak durumda ise, velisi adâletle yazdırsın...’’³⁶³

Borç verildiği zaman bunun bir yazıcı tarafından adâletle yazılması emredilmiştir. Kâtibin adâletle yazması; doğru ve hakkâniyetle hareket etmesi, borcu eksik veya fazla yazmaması,³⁶⁴ borcun tespit edilen vâdesini öne veya sona almaması,³⁶⁵ hak sahibinin dediğinden çok veya az yazmaması,³⁶⁶ senet tazmininde kimseye; ne borçluya ne de alacaklıya haksızlık etmemesi, hiçbir tarafa meyletmemesidir.³⁶⁷ Borcunu yazamayanın velisi de aynı şekilde bu borcu adâletle yani doğrulukla yazdırması gerekir.³⁶⁸

Genel olarak insanlar açısından durum böyleyken özel olarak Hz. Peygamber açısından durum şöyledir:

“...sen (tevhîde) davet et ve emrolunduğun gibi dosdoğru ol. Onların heveslerine uyma ve de ki: Ben Allah'ın indirdiği Kitab'a inandım ve aranızda adâleti gerçekleştirmekle emrolundum...’’³⁶⁹

Bu âyet-i kerîmeye göre Hz. Peygamberin adâlet sıfatını kazanabilmesi daveti yani risâlet görevini yerine getirmesi, bu konuda insanların keyfî istek ve arzularını hesaba katmadan ilâhî emirlerin gösterdiği şekilde doğru olması ve Allah'ın daha önceki kitaplarda bildirdiği ebedî gerçeklere inanması şartına bağlanmıştır. Buna göre adâlet, başkalarının gelişigüzel istek ve telkinlerinden etkilenmeyen istikrârlı bir doğruluk ve ahlâk kanununa itâatle gerçekleşen rûhî denge ve kemâldir.³⁷⁰

³⁶³ el-Bakara 2/282

³⁶⁴ er-Râzî, a.g.e., VII, 115, 118, 119; el-Beydâvî, a.g.e., I, 230; en-Neseî, a.g.e., I, 214; eş-Şevkânî, a.g.e., I, 300

³⁶⁵ el-Hâzin, a.g.e., I, 207

³⁶⁶ el-Kurtubî, a.g.e., III, 247

³⁶⁷ İbn Kesîr, Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm, I, 724

³⁶⁸ en-Neseî, a.g.e., I, 214

³⁶⁹ eş-Şûrâ 42/15

³⁷⁰ Çağrı, a.g.md., I, 341

Kur'ân-ı Kerîm adâleti emretmenin yanında adâletle ilgili, onun teferruatına ve uygulamasına ait onu tamamlayan veya adâletin uygulanması sayılan doğruluk, verilen sözü tutma, vefâlî olma, iffetli olmayı da emretmiştir. Bunlar birbirinin sebebi veya neticesi olarak bir sistem, İslâm ahlâkını ve hukuk düzenini meydana getirirler. Bunlardan birine aykırı hareket etmek ve birini bozmak öbürünü de etkiler ve onu bozmuş olacağı için iyi netice veremez. Meselâ doğru olmayan kimsenin âdil olması düşünülemez. Doğru olmayan iffetli sayılmaz. Sözü tutmayan doğru dürüst olmadığı gibi âdil de sayılmaz. Âdil olan hem doğrudur hem iffetlidir hem de sözüne, ahbine bağlıdır.³⁷¹

Kur'ân'da kesin emirler şeklinde ifâdesini bulan doğruluk, riâyet edilmesi halinde değil bir kavmi, insanlığı refah ve huzura kavuşturacak bir ilkedir. Diğer evrensel ilkelerle birlikte insanlığı yücelten değerlerden bir değerdir. Günümüzde yalnızca ahlâkî bir değer olarak telakkî edilen doğruluk Kur'ânî doğrultuda, tevhidî bir îmânın gereği olarak bütün hal, davranış ve münâsebetlere şâmil bir değerdir. Yani, Allah'a ve âhiret gününe îmandan sonra gelen ve onun gereği olarak yerine getirilmesi gereken bütün iş ve davranışlardaki Allah'ın kitabına olan uygunluktur. Doğruluk, günahları, her türlü kötülüğü terkedip iyi olanı yapmaktır. Buna göre özellikle inanan insanların Kur'ân ahlâkıyla ahlâklanmaları, yani Allah'ın emri ve istikâmetinde adâlet ve doğruluk vasıflarının sahibi olmaları gerekir. Zîrâ Allah'ın sözünü yani Kur'ân'ı niteleyen En'âm Sûresi 115. âyeti hariç Kur'ân-ı Kerîm'deki adâlet kavramlarının çoğu insanlara yönelik olarak kullanılmaktadır.

Doğruluk, adâletin kişileştirilmesiyle ortaya çıkar. Kişisel adâlet açısından, kişilerin doğruluk içinde davranmaları zarûrîdir.³⁷²

d- Eşitlik (el-Muâdelet ve el-Müsâvât)

İki şey arasında adâlet etmek, o iki şeyi birbirine yahut her ikisini bir diğer şeye eşitlemek demektir.³⁷³ Adâlet, beraberlik olan eşitlikten ibârettir. Hakîkatte

³⁷¹ Atay, Hüseyin, Kur'ân'a Göre Araştırmalar I-III, s. 235

³⁷² Çeçen, Anıl, *Adâlet Kavramı*, 2.B., Gündoğan Yayınları, Ankara, 1993, s. 62

³⁷³ İbn Manzûr, a.g.e., XI, 433

birşeyin diğer birşeyle sayı ve özellikte veya bir başka sıfatta birlik olmasıdır. O halde eşitliğin temeli birliktir.³⁷⁴

Kur'ân, sünnet ve diğer bütün İslâmî literatürde adâlet kavramı, eşitliği de içeren bir anlam zenginliği içinde kullanılır. Bu konu ile ilgili âyetler şunlardır:

*“Yetimler konusunda adâleti koruyamayacağınızdan korkarsanız, sizin için temiz kılınan kadınlardan ikişer, üçer, dörder nikâhlayın. Eğer bu durumda adâleti gözetemeyeceğinizden korkarsanız, bir tek kadınla yahut yeminlerinizin/sağ ellerinizin sahip olduklarıyla yetinin. İşte bu, haksızlığa sapmamanız için en uygun yoldur.”*³⁷⁵

“Adâleti sağlayamamaktan korkmak”, zulmetmekten korkmaktır. Hanımlara adâlet; onlara karşı meyl, sevgi, beraberlik, dostluk, onlarla geceleme, nafaka gibi maddî-manevî bütün haklarını ödemedede, söz ve davranışta eşit davranmaktır.³⁷⁶ Yani eşitlik olacaksa her yönüyle olmalıdır. İşte adâlet ancak böyle bir durumda gerçekleşebilir. Tek yanlı bir eşitlik adâlete ulaşmakta yetersiz kalabilir. Yalnız eşitliğin olmadığı yerde eşitlik, adâlet olarak aranır. Eşitliğin bu noktada sağlanması adâletin yerine gelmesi anlamındadır.³⁷⁷ Tıpkı şu âyette olduğu gibi:

*“Tutkunluk derecesinde isterseniz de kadınlar arasında adâleti sağlamaya asla güç yetiremezsiniz. O halde tam bir eğilimle bir yana yönelip de öbürünü askıdaymış gibi bırakmayın. Barışı esas alıp sakınırsanız, Allah çok affedici, çok merhametli olacaktır.”*³⁷⁸

Böylece hak ve hukukuna riâyet edip adâlet yapamayacağından korkanlara bir hanımla evlenmek tavsiye edilmesine karşılık³⁷⁹ birden fazla evlilikte, hanımlar arası adâlet şart koşulmuştur. Hanımlardan birine meyledip öbürünü ihmâl etmek zulümdür. Ancak sevgi, ünsiyet ve kalbin meyli konusunda eşit davranmaya insanın gücü yetmez.³⁸⁰

³⁷⁴ Kınalızâde, Alî Efendi, *Ahlâk-ı Alâî*, Bûlâk, 1248 h., s. 75-76

³⁷⁵ en-Nisâ 4/3

³⁷⁶ el-Kurtubî, a.g.e., V, 15

³⁷⁷ Çeçen, a.g.e., s. 41

³⁷⁸ en-Nisâ 4/129

³⁷⁹ et-Taberî, a.g.e., III, 576

³⁸⁰ es-Sâbûnî, a.g.e., I, 308

“Müminlerden iki zümre çarpışarlarsa, onların aralarında hemen barışı kurun! Eğer onlardan biri öteki aleyhine sınır tanımazlık edip saldırırsa, azgınlık edenle, Allah'ın emrine dönünceye kadar savaşın. Eğer vazgeçerse, yine ikisi arasını adâlet ve dürüstlikle sulh edin. Kuşkusuz, Allah adâlette titiz davrananları sever.”³⁸¹ Bu âyete göre iki grup müslümanın barıştırılmasında adâlet şartı konulmuştur. Barışın sağlanmasında adâlet; taraftarlardan birine meyletmemek, eşit ve hakkâniyet ölçüsünde davranmak, zulüm ve haksızlık yapmamaktır. “Âdil olun” emri ile sadece barışın temininde değil, bütün işlerde âdil olunması istenmiştir.³⁸²

Ayrıca doğruluk bahsinde zikredilen Bakara Sûresi'nin 282. âyetinde borç akdiyle ilgili olarak şöyle bir yorum yapılmıştır: Adâletin, kâtibin veya borcu yazmakla görevli olan şahsın sıfatıyla ilgili olmasının anlamı, kâtibin (borçlu veya kendisine borçlanılan) taraflar arasında borcu yazma hakkında borcu eksiltmeden ve fazlaştırmadan ihtiyât ve eşitlikle görevini yerine getirmesidir.³⁸³

“...Allah size, mutlaka emanetleri ehli olanlara vermenizi ve insanlar arasında hükmettiğiniz zaman adâletle hükmetmenizi emreder. Allah size ne kadar güzel öğütler veriyor!...”³⁸⁴ Âyet eşitlik ve insâfla hükmetmek şeklinde tefsîr edilmiştir.³⁸⁵

en-Neseî (ö. 710/1301) “Muhakkak ki Allah, adâleti, iyiliği, akrabaya yardım etmeyi emreder, çirkin işleri, fenalık ve azgınlığı da yasaklar. O, düşünüp tutasınız diye size öğüt veriyor”³⁸⁶ âyetinde aralarındaki haklar konusunda “eşitliği emreder” yorumunu yapmıştır.³⁸⁷

Özet olarak, adâletle hükmetmek, herkese ilâhî kanunları aynı şekilde uygulamak, eşit davranmak, haksızlık ve zulüm yapmamak, herkese hakkını tam vermek, suçsuzu cezâlandırmamak, suçluya hak ettiği kadar fazla cezâ vermemek; aynı

³⁸¹ el-Hucurât 49/9

³⁸² el-Beydâvî, a.g.e., IV, 169

³⁸³ ez-Zemahşerî, a.g.e., I, 325; el-Beydâvî, a.g.e., I, 230

³⁸⁴ en-Nisâ 4/58

³⁸⁵ el-Beydâvî, a.g.e., I, 354; en-Neseî, a.g.e., I, 339

³⁸⁶ en-Nahl 16/90

³⁸⁷ en-Neseî, a.g.e., II, 429

suçu işleyenlere eşit cezâlar vermek, araları bozulan iki taraf arasında eşitlikle muâmele etmek, âile içinde eşit davranmak mânâlarına gelmektedir.

e- Dengelilik (el-Î'tidâl ve et-Tenâsüb)

“el-Adl” (العدل) denge demektir. Denge ve orta yolu izleme anlamındaki “i'tidâl” de bu kökten gelmektedir.³⁸⁸ Eşitliğin aksine burada tek şeye adâletten maksat, o nesnenin düzgün, tam, doğru yahut dengeli kılınmasıdır. Bu mânâda, adâletin birşeyin başka birşey nev'inden (ona benzer tarzda, o imişçesine) ifâdesi olduğu söylenir.³⁸⁹

Allah, insanı adl üzere; yani düzgün, dosdoğru, eli, ayağı, gözü, kulağı kısaca herbir organını yerli yerinde birbirine denk gelecek ve dünya hayatını rahatlıkla sürdürmesini sağlayacak şekilde yaratmıştır; tam bir denge üzerinde var etmiştir.³⁹⁰

“Ey insan! İhsânı bol Rabbine karşı seni aldatan nedir? O Allah ki seni yarattı, seni düzgün ve dengeli kılıp, ölçülü bir biçim verdi. Seni istediği herhangi bir şekilde parçalardan oluşturdu.”³⁹¹

Âyetteki “adl” kavramı, göz, kulak, el, ayak gibi çift azâların denkliliği, vücudun mütenâsib ve dengeli, insanın boyunun düzgünlüğü ve en güzel biçimde olması (ahsen-i takvîm) demektir. Fârisî'nin beyânına göre, bu âyetler insanı “ahsen-i takvîm” ile en güzel biçimde yarattığını ve insana akıl vererek hayvanât ve nebâtât cinsinden daha üstün bir varlık olarak yarattığını ifâde etmektedir. İnsanı noksanlıktan kemâle, mülâyim olmayan sûretten mülâyim olan sûrete çevire çevire en güzel sûrete getirdi demektir.³⁹²

Cenâb-ı Hakk, insanı yaratılış itibariyle düzgün ve dengeli yaptı. İki elinden biri diğerinden daha uzun, iki gözünden biri diğerinden daha büyük, azâlarından birini diğerinden daha beyaz veya daha siyah kılmadı, hayvanlar gibi olmayan, yürüyen varlık yaptı.³⁹³ Bu âyet bu yönüyle Cenâb-ı Hakk'ın: “Evet, bizim, onun parmak uçlarını bile

³⁸⁸ Öztürk, Yaşar Nuri, *Kur'an'ın Temel Kavramları*, 20.B., Yeni Boyut Yayınları, İstanbul, 2000, s. 26

³⁸⁹ İbn Manzûr, a.g.e., XI, 433

³⁹⁰ Ece, Hüseyin K., *İslâmın Temel Kavramları*, Beyan Yayınları, İstanbul, 2000, s. 28; Ünal, a.g.e, s. 252

³⁹¹ el-İnfîtâr 82/6-8

³⁹² Elmalılı, a.g.e., IX, 51

³⁹³ ez-Zemahşerî, a.g.e., IV, 716; en-Nesefî, a.g.e., IV, 494-495

aynen eski haline getirmeye gücümüz yeter.”³⁹⁴ âyeti gibidir. el-Ferrâ ise “Seni, dilediği herhangi bir sûrette yaratan” anlamını vermiştir.³⁹⁵

İbn Abbâs’a göre âyet “İnsanın belini doğrulttu, dik ve dengeli kıldı. Seni uygun ve düzenli; şekli şemâli güzel bir biçimde yaratıp da baş aşağı olup, dört ayağı üzerinde yürüyen hayvan gibi yaratmamıştır” anlamına gelmektedir. Diğer bir görüşe göre de “Seni en güzel şekle koyup en güzel biçimde yaratarak çıkardı ve bu denge ile seni akıl, fikir ve kudreti kabul etmeye yetenekli kılıp, bu şekilde diğer canlı ve bitkilere hâkim kıldı. Seni âlemdeki diğer varlıkların ulaşamayacağı bir olgunluk ve kemâl derecesine çıkardı” anlamını ifâde eder.³⁹⁶

Seyyid Kutub (ö. 1967) verilen bu mânâlara ilâve olarak rûhî dengeyi de zikrederek şu şekilde bir açıklama yapmaktadır: “Âyette insanın biyolojik ve rûhî yapısındaki uyum, âhenk ve estetik görünüm adâlet kavramıyla ifâde edilmiştir. İnsanoğlu hakîkten son derece güzel bir yaratılışa sahiptir. Güzellik, düzgünlük ve tenâsüb onun cesedinde görüldüğü gibi aklında ve ruhunda da aynı şekilde görülür. Bütün güzellikte ve düzgünlükte beden ve ruh arasında bir âhenk mevcuttur.”³⁹⁷

f- Denklik (el-Kif’ ve eş-Şirk)

“el-Adl” Kur’ân’da zıt anlam ifâde eden kavramlardan birisidir. Arapça’da fiillerin anlamı, kullanılan harf-i cer’e göre değişiklik arz etmektedir. İşte “A.D.L.” fiili “bi” (ب) ile kullanıldığında şirk koşmak, denk tutmak anlamlarına gelmektedir.³⁹⁸

“Hamd, gökleri ve yeri yaratan, karanlıkları ve aydınlığı var eden Allah'a mahsustur. (Bunca âyet ve delillerden) sonra kâfir olanlar (hâlâ putları) Rableri ile denk tutuyorlar.”³⁹⁹ Fahrüddîn er-Râzî bu âyet hakkında şöyle yorum yapar: “Buradaki “el-Adl” mastarı, denk ve eşit tutma mânâsındadır. Nitekim birisi, birşeyi birşeye eşit

³⁹⁴ el-Kıyâme 75/4

³⁹⁵ er-Râzî, a.g.e., XXXI, 80

³⁹⁶ el-Beydâvî, a.g.e., IV, 391; Ebussûd, Muhammed b. Muhammed el-Amâdî, *İrşadu'l-Akli's-Selîm ilâ Mezâye'l-Kitâbi'l-Kerîm*, I-V, Dâru'l-Usr, Mısır 1347/1928, X, 842; Elmalılı, a.g.e., IX, 51

³⁹⁷ Kutub, a.g.e., VI, 3848

³⁹⁸ el-Cevherî, a.g.e., V, 1761; İbn Manzûr, a.g.e., XI, 434-436; ez-Zebîdî, a.g.e., VIII, 10-11; ez-Zâvî, a.g.e., III, 172

³⁹⁹ el-En'âm 6/1

saydığında ve denkleştirdiğinde (عدل الشيء بالشيء) der. O halde âyetteki (يعدلون) fiili “Onlar Allah’a başka şeyleri denk sayarak müşrik oluyorlardı” mânâsındadır.”⁴⁰⁰

Müfessirlerden bazıları da, “başka şeyler” ifâdesinin kapsam alanını da zikretmişlerdir. Âyetteki “el-Adl”, putları ve Allah’tan başka tapılan insan, canlı, taş gibi şeyleri Allah’a eş ve denk tutmak yani O’na ortaklar koşturmak demektir.⁴⁰¹

Allah’ın varlığını ve birliğini gösteren bu kesin ve açık delillerden sonra, kâfirler, Rablerine ortak koşup elleriyle yonttukları putları ve hayallerinin ürünü olan bir takım kuruntu ve vehimlerini O’na denk tutuyorlar. Bu âyet, yaptıklarının hayret verici olduğunu ifâde eder ve onları kınar. İbn Atıyye şöyle der: “Âyet, kâfirlerin yaptıklarının çirkinliğine delâlet eder. Zirâ Allah’ın gökleri, yeri ve diğer şeyleri yaratmış olduğu anlaşıldı, mucizeleri görüldü, bunları ihsân ettiği ortaya çıktı. Bütün bunlardan sonra kâfirler Rablerine ortak koştular. Bu ifâde şöyle demeye benzer; Ey Falan! Sana lutuf, ihsân ve ikrâmında buldum. Bütün bunlar açıkça yapıldıktan sonra sen bana sövüyorsun.”⁴⁰²

“Allah yarattığı herşeye mukâbil, hamde ve senâya lâyıktır; çünkü O, onları sadece nimet olsun diye yaratmıştır. Sonra da kâfirler, Rablerine bu şeyleri ortak koşmuşlar, böylece de onun nimetine karşı nankörlük yapmışlardır” mânâsında olmak üzere, (الحمد لله) ifâdesine atfedilmesi muhtemel olduğu gibi, Allah kendisinden başkasının muktedir olamayacağı bu büyük şeyleri yarattı, sonra da o kâfirler, asla hiçbir şeye kâdir olamayan cansız varlıkları O’na denk tutup eşit sayarak müşrik oldular” mânâsında olmak üzere (خلق السموات والأرض) cümlesine matuf olması da muhtemeldir.⁴⁰³

*“De ki: Allah şunu yasak etti, diye şehâdet edecek şahitlerinizi getirin! Eğer onlar şahitlik ederlerse, sen onlarla beraber şahitlik etme; âyetlerimizi yalanlayanların ve âhiret gününe inanmayanların arzularına uyma. Onlar, Rablerine eş tutuyorlar.”*⁴⁰⁴

⁴⁰⁰ er-Râzî, a.g.e., XII, 151

⁴⁰¹ el-Beydâvî, a.g.e., II, 4; en-Nesefî, a.g.e., II, 6

⁴⁰² Ebû Hayyân, Ebû Abdillâh Muhammed b. Yûsuf b. Alî b. Yûsuf el-Endelüsî, *el-Bahru’l-Muhît*, I-VIII, el-Matbaatü’s-Seâde, Mısır, 1328 h., IV, 68

⁴⁰³ ez-Zemahşerî, a.g.e., II, 4; er-Râzî, a.g.e., XII, 152; el-Beydâvî, a.g.e., II, 3-4; en-Nesefî, a.g.e., II, 6

⁴⁰⁴ el-En’âm 6/150

Bu âyette geçen (وهم بريهم يعدلون) cümlesi, “Allah’a başkalarını ortak koşup putlara tapıyorlar” anlamındadır.⁴⁰⁵

“(Onlar mı hayırlı) yoksa gökleri ve yeri yaratan, gökten size su indiren mi? O suyla, bir ağacını bile bitirmeye gücünüzün yetmediği güzel güzel bahçeler bitirdik. Allah'tan başka bir tanrı mı var! Doğrusu onlar sapıklıkta devam eden bir güruhtur.”⁴⁰⁶

“Doğrusu onlar sapıklıkta devam eden” yani adetleri haktan, tevhîdden yüz çevirmek olan ve bâtıla, şirke bağlanan bir kavimdir. Nitekim inkârcılar, küfrü îmân yerine ve şirki de tevhîd yerine koyarak haksızlık etmişlerdir.⁴⁰⁷

Allah (c.c.) mutlak âdildir; fakat kullar Allah’a karşı adâlette bulunamaz; yani O’nu başka birşeyle denk sayamaz, O’nu tartının bir kefesine, bir başka şeyi de öbür kefesine koyamaz. Çünkü böyle bir hareket şirk olur, Allah’a ortak koşmak olur; Allah hiçbir şeyle tartılamaz, ölçülemez. Kâfirlerin Allah’tan başka Rabler ve ilâhlar kabul edip, bunları Allah’la birlikte aynı tartıda tartmaları kesinlikle şirktir. O halde, kulun Allah’ın mutlak âdil olduğunu kabul edip, O’nun koyduğu mîzânın iki kefesini de denk tutmaya çalışması, yani adl üzere olması, Allah’ı bir başka şeyle tartmaya kalkışmaması gerekir.⁴⁰⁸

g- Benzerlik (el-Misl ve eş-Şibh)

“el-Adl” kelimesinin Kur’ân-ı Kerîm’de ifâde ettiği mânâlardan biri de “kıymet, değer, misil ve denk olmak” tır.

“Ey îmân edenler! İhramlı iken avı öldürmeyin. İçinizden kim onu kasten öldürürse öldürdüğü hayvanın dengi (ona) cezâdır. (Buna) Kâbe’ye varacak bir kurban olmak üzere içinizden adâlet sahibi iki kişi hükmeder (öldürülen avın dengini takdir eder). Yahut (avlanmanın cezâsı), fakirleri doyurmaktan ibâret bir keffârettir yahut onun dengi oruç tutmaktır. Ta ki (yasak av yapan) işinin cezâsını tatmış olsun. Allah

⁴⁰⁵ es-Sâbûnî, a.g.e., I, 427

⁴⁰⁶ en-Neml 27/60

⁴⁰⁷ el-Bursevî, a.g.e., II, 907

⁴⁰⁸ Ünal, a.g.e., s. 252

*geçmişini affetmiştir. Kim bu suçu tekrar işlerse Allah da ondan karşılığını alır. Allah daima galiptir, ölç alandır.”*⁴⁰⁹

el-Ferrâ’ya göre “el-Adl” (العدل), birşeyin kendi cinsinden olmayan birşeye denk olmasına; “el-Idl” (العدل) ise “el-Misl” (المثل) mânâsına gelir. Nitekim sen; yanında başka bir köleye denk olan bir köle veyahut da başka bir koyuna denk olan bir koyun bulunduğu zaman (عندى عدل غلامه او شاته) dersin; ama sen onun cinsinden kıymetini (değerini) murâd ettiğinde, ayn harfini meftûh kılarak (عدل) “adlün” dersin. Ebû’l-Hezem ise “el-Idl” kelimesinin “el-Misl” mânâsına, “el-Adl” kelimesinin “kıymet” mânâsına, “el-Adel” kelimesinin ise “başka bir yüke denk ve ona eşit olan yük” mânâlarında olduğunu söylemiştir. “el-Adl” kelimesi, senin; birşeyi, kendi cinsinden olmayan başka birşeyle değerlendirmendir. ez-Zeccâc ve İbnü’l-Arâbî, “el-Adl” ve “el-Idl” kelimelerinin aynı mânâyâ geldiğini söylemişlerdir.⁴¹⁰

B - ADÂLET’İN KAVRAMSAL ALANI

1- Adâlet’in Eşanlamlıları

Kur’ân sisteminde adâlet kavramını ifâde etmek için en çok “el-Adl” (العدل) kelimesinin kullanılmasına rağmen adâletin anlam alanına giren başka kelimeler de vardır. “el-Adl” dışında adâlet mânâsını açık olarak ifâde eden “el-Kıst” ve “el-Vezn” bu kelimelerdendir.

a- el-Kıst

“el-Kıst” kelimesi Arapça’da, “K.S.T.” (قسط) 2. Bâb fiil kökünden türemiş bir mastar olup sözlükte âdil, kâmil ve mu’tedil anlamındadır. Luğavî tanım olarak hisse, ölçü, miktar, rızık, mîzân, nasîb, terazi, merhamet, insâflı olma, adâlet, adâletli pay gibi anlamlar ifâde eden “el-Kıst”, mastar olarak kullanıldığında karşıt anlamlı kelimelerden (ezdâd) olup hem “adâletli olma, birine hakkını ve payını âdil bir şekilde verme; hem de “el-Kast” mastarı ile “adâletsizlik yapma, birine hak ettiği payı vermeme,” isim olarak kullanıldığında ise “adâlet” mânâsına gelir. “kıst”, adl kelimesi gibi sıfat olarak

⁴⁰⁹ el-Mâide 5/95

⁴¹⁰ el-Ferrâ, a.g.e., I, 327; er-Râzî, a.g.e., XII, 95

kullanıldığında mübâlağa anlamındadır. Bir sâin yarısı tutarındaki ölçü birimine de el-Kıst denmektedir.

Fiilin rubâî vezindeki şekli olan “ekseta” (ا قسط) fiilinden mastar olan “iksât” (ا قسا ط) âdil olma, ism-i fâili “muksit” (مقسط) adâletli, herkese hakkını ve payını âdil bir şekilde veren; sülâsî vezindeki şekli “K.S.T.” (قسط) fiilinden mastar olan “kast” (قسط) ve “kusût” (قسوط) zâlim olma, haksızlık etme, ism-i fâil şekliyle “kâsit” (قاسط) zâlim, haksızlık eden mânâsındadır. Yine aynı kökten “taksît” (تقسيط) borcu, belli bir zaman diliminde ödenmek üzere eşit miktarlara ayırma, “kîstâs” (قسطاس) ölçü ve ism-i tafdil vezindeki “aksat” (ا قسط) ise daha adâletli, hakka daha yakın demektir.⁴¹¹

Terim anlamı olarak kıst, insâf ve adâlet, hakkâniyet,⁴¹² hiçkimsenin hiçkimseye zulmetmemesi, mutedillik,⁴¹³ noksan veya fazla yapmadan eşitlemek, dengelemek,⁴¹⁴ ezdâd’dan olduğu için de adâlet ve insâfın karşılığı olarak zulüm, cevr⁴¹⁵ anlamlarına da gelmektedir.

Kur’ân-ı Kerîm’de “kîst” kelimesi çeşitli türevleriyle on yedi sûrede yirmi beş âyetin tamamında “adâlet” mânâsına gelmekte veya ona yakın anlamlar ifade etmektedir.⁴¹⁶ İki âyette “zâlim” anlamında “kâsit”,⁴¹⁷ üç âyette “âdil davrananlar” mânâsında “muksit” kelimesinin çoğulu “muksitîn” kullanılmıştır.⁴¹⁸ İki âyette “tartı, terazi” anlamında geçen “kîstâs” ile⁴¹⁹ bunun farklı okunuşları olan “kustâs ve kustân” kelimelerinin aslının Yunanca olduğunun belirtilmesine rağmen,⁴²⁰ sahîh olan görüşe

⁴¹¹ el-Ferâhîdî, a.g.e., V, 71; III, 259; et-Taberî, a.g.e., III, 578; İbn Düreyd, Ebû Bekr Muhammed b. el-Hasen el-Ezdî el-Basrî, *Cemheretü'l-Luğa*, I-IV, el-Mektebetü'l-Müsennâ, Bağdat, 1345 h., III, 26-27; el-Cevherî, a.g.e., III, 1152; er-Râğîb el-İsfehânî, a.g.e., s. 670; er-Râzî, a.g.e., VII, 125; el-Kurtubî, a.g.e., İbn Manzûr, a.g.e., VII, 377-378; Ebû'l-Bekâ, a.g.e., s. 733; es-Sâbûnî, a.g.e., I, 177- II, 510- III, 457

⁴¹² Elmalılı, a.g.e., II, 263

⁴¹³ et-Taberî, a.g.e., III, 211; el-Beydâvî, a.g.e., VI, 278

⁴¹⁴ el-Beydâvî, a.g.e., II, 278; en-Nesefî, a.g.e., II, 287

⁴¹⁵ en-Nesefî, a.g.e., IV, 249-441

⁴¹⁶ İbnü'l-Enbârî, Ebû Bekr Muhammed b. el-Kâsım b. Muhammed, *el-Ezdâd*, (Thk. Muhammed Ebû'l-Fadl İbrâhîm), Dâru't-Türâsî'l-Arabî, Kuveyt, 1960, s. 58; Abdalbâkî, a.g.e., s. 147-377-752-879

⁴¹⁷ Abdalbâkî, a.g.e., s. 725, İlgili âyetler için bkz. el-Cinn 72/14-15

⁴¹⁸ İlgili âyetler için bkz. el-Mâide 5/42; el-Hucurât 49/9; el-Mümteherine 60/8

⁴¹⁹ İlgili âyetler için bkz. el-İsrâ 17/35; eş-Şuarâ 26/182

⁴²⁰ el-Buhârî, *et-Tevhîd*, (58); İbn Düreyd, a.g.e., III, 26-27; İbn Âşûr, Muhammed et-Tâhir b. Muhammed b. Muhammed et-Tûnisî, *Tefsîru't-Tahrîr ve't-Tenvîr*, I-XV, Dâru'ş-Şuhnûn, Tûnus, 1997, III, 187

göre kelime, Arapça'da “Kıst” kelimesinden türeyip âyetin anlamı “düzgün, doğru, âdil bir terazi ile tartınız. Hile ve aldatma yapmayın” dır.⁴²¹ Bazı âyetlerde “Kıst” kelimesi mîzânla birlikte “tartıyı adâletle yapmak” anlamında geçmekte,⁴²² bir kısmında da Allah’ın âhirette insanlara adâletle muâmele etmesi anlamındadır.⁴²³

İslâm’ın temel ahlâk ve hukuk ilkelerinden biri şu âyette ifâde edildiği gibidir. *“Ey îmân edenler! Allah için hakkı ayakta tutan, adâletle şâhitlik eden kimseler olun. Bir topluluğa duyduğunuz kin, sizi âdil davranmamaya itmesin. Adâletli olun; bu, Allah korkusuna daha çok yakışan (bir davranış) tır. Allah'a isyândan sakının. Allah yaptıklarınızı hakkıyla bilmektedir.”*⁴²⁴ Bazen bir ilkede de yine mü'minlere hitâb edilerek kendilerinin veya ebeveynlerinin, akrabalarının aleyhine bile olsa adâletten asla sapmamaları, Allah için şâhitlik etmeleri, bu konuda zengin-fakir ayrımı yapmamaları, duygularına uyup adâletten sapmamaları emredilmektedir.⁴²⁵ Bu iki âyette “kıst” kelimesiyle “adl” fiilinin aynı bağlamda kullanılması bu iki kelime arasındaki anlam birliğini gâyet açık bir şekilde göstermektedir.

*“Eğer müminlerden iki gurup birbirleriyle vuruşurlarsa aralarını düzeltin. Şayet biri ötekine saldırırsa, Allah’ın buyruğuna dönünceye kadar saldıran tarafla savaşı. Eğer dönerlerse artık aralarını adâletle düzeltin ve (her işte) adâletli davranın. Şüphesiz ki Allah, âdil davrananları sever.”*⁴²⁶ Burada gözümüze çarpan husus, Cenâb-ı Hakk’ın “kıst” ile “adl” kelimelerini birarada yan yana kullanmış olmasıdır. Burada Arapça’nın kelime hazinesi, edebî kullanım ve ifâde yeteneği bakımından zenginliğiyle üstünlüğünü bir kez daha görmüş oluyoruz. Arapça’da belli bir insânî uğraşı teşhis yahut tasvir eden herbir mefhûmun veya fiilin karşılığında yaklaşık bir kelime bulunduğunu söylersek bu abartılmış bir rakam olmayacaktır. Durum böyle iken bu kelimeler anlamdaş bile değildirler, zîrâ herbiri az çok bir mânâ nüansı taşımaktadır. Tipik bir örnek diyemeyiz, ama Allah’ın el-Esmâ’ü'l-Hüsna diye de anılan, doksan

⁴²¹ en-Nesefî, a.g.e., IV, 37; İbn Kesîr, a.g.e., II, 377

⁴²² İlgili âyetler için bkz. el-En’âm 6/152; Hûd 11/85; er-Rahmân 55/9

⁴²³ İlgili âyetler için bkz. Yûnus 10/4- 47; el-Enbiyâ 21/47

⁴²⁴ el-Mâide 5/8

⁴²⁵ en-Nisâ 4/135

⁴²⁶ el-Hucurât 49/9

dokuz adı vardır; herbiri O'nun sıfatlarından birinin ifâdesidir.⁴²⁷ Yani anlam olarak aynı ifâdeyi çağrıştırsalar bile her kelimenin nüansı farklıdır. Bu da yine Arapça ifâde ile (لا عينه ولا غيره) (Onun aynısı da değil, ondan farklı birşey de değil) şeklinde söylenebilir.

Hadislerde Hz. İsa'nın nuzûlüne dair çeşitli rivâyetlerde “imâmen muksitan ve hakemen adlen”, “imâmen adlen (âdilen) ve hakemen muksitan” gibi ifâdelerle “adl” ve “muksit” kelimelerinin birbirlerinin yerine kullanılmış olması⁴²⁸ bu iki kelimenin eş anlamlı olduğunu göstermektedir. Bazı hadislerde “muksit” ve “adl”, el-Esmâü'l-Hüsna'dan biri olarak da geçmektedir.⁴²⁹ Fakat yine de aralarında önemli sayılacak farklar da vardır. Meselâ “kıst” kavramında “adl” kavramından daha kapsamlı bir adâlet anlayışı vardır. kıst, mîzânın iki kefesi (adl yapılıp) denkleştirilip, sonra bölüştürülen nasiplerdir, çoğu kez adli de aşan bir insâf ve merhameti ifâde eder.⁴³⁰ Ayrıca Kur'ân-ı Kerîm'de “âdil davranmayı” ifâde için daha soyut olan “adl ve türevleri”, hak ölçüsü olan adâleti ve adâletin somutlaşmış halini yani uygulamada hakkâniyeti ifâde için de genellikle “kıst ve türevleri” kullanılmıştır.⁴³¹

Özetle; “kıst” kelimesi ile Kur'ân'da kastedilen mânânın adâlet olduğu, insâf, adâletle hareket etme, hakkı bulup ortaya çıkarma, hakkı yenenin hakkını alma⁴³² gibi pekçok toplumsal ve kişisel mânâyı içine aldığı açıkça görülmekle beraber, Allah'ın dünya ve âhirette yarattıklarına karşı âdil olduğu⁴³³ ve insanların adâletle hükmetmeleri,⁴³⁴ ölçü ve tartıda eksiklik ve hile yapmayıp insanların haklarına riâyet etmeleri,⁴³⁵ âhirette insanın amellerini tartan terazinin âdil olduğu,⁴³⁶ zâlim ve

⁴²⁷ Haddûrî, a.g.e., s. 22

⁴²⁸ Wensinck, *el-Mu'cemu'l-Müfehres li Elfâzı'l-Hadîsi'n-Nebevî*, I-VII, Matbaatü Brill, London, 1965, V, 377-379

⁴²⁹ İbn Mâce, *ed-Du'â*, (10), 3861; et-Tirmizî, *ed-Da'avât*, (83), 3507

⁴³⁰ Ünal, a.g.e., s. 253

⁴³¹ Karaman, Hayrettin-Çağrıçı, Mustafa-Dönmez, İbrahim Kafi-Gümüş, Sadrettin, a.g.e., I, 379-III, 380

⁴³² Bkz. Âl-i İmrân 3/18-21; en-Nisâ 4/127; el-Ahzâb 33/5; Hüd 11/85; er-Rahmân 55/9; el-Mümtehine 60/8

⁴³³ İlgili âyetler için bkz. Yûnus 10/ 4, 47, 54; el-Enbiyâ 21/47

⁴³⁴ Bkz. en-Nisâ 4/135; el-Mâide 5/42

⁴³⁵ Bkz. el-En'âm 6/152; Hüd 11/85; el-İsrâ 17/35; eş-Şuarâ 26/182

⁴³⁶ Bkz. el-Enbiyâ 21/47

mazlûmun arasında hak ile hükmedileceği,⁴³⁷ herkese amelinin sevâbının tam olarak verileceği ve cezâsının artırılmayacağı⁴³⁸ prensipleri bu kavram ile ifâde edilmiştir.⁴³⁹

b- el-Vezn

“el-Adl” ve “el-Kıst” kavramlarından sonra kâinatın, yani bütün göklerin ve yeryüzünün düzenini ifâde etmek için kullanılan üçüncü kavram “el-Vezn” (الوزن) dir. Tartmak, miktarını ölçmek anlamında 2. Bâbdaki “V.Z.N.” (وزن) fiilinin mastarı olan el-Vezn, sözlükte; birşeyin ağırlık veya hafifliğini ve miktarını öğrenmek anlamındadır. Esasen miskâl gibi ağırlık için kullanılıp, bir nesneyi tartacak olan şeye denir.⁴⁴⁰ Ayrıca kalıba uygun şiir tanzim etmek, insanın akıl ve rüşd sahibi olması, dağın yamacı, günün ortası ve yarılanması, hak, adâlet, denge ve miktar demektir.⁴⁴¹ Yine vezn; tartmak, bilhassa terazi ile ölçmek, eşyanın yekdiğerine nispetle miktarı veya miktarının tanınmasıdır ve çoğunlukla ağırlığı olan nesnelerin ölçümünde yaygın olup, bir mukâyese ve denkleştirme ile yapılır. İşte bu denkleştirmenin yapıldığı alet de, gramer bakımından hem ölçü anlamında mastar hem ism-i alet veznindeki “el-Mîzân” (الميزان) kelimesidir.⁴⁴² Mîzân eşyanın ağırlığını ölçmeye mahsus tartı aleti olan terazi olmakla birlikte, ağırlığa mahsus olmayarak adâlet ve hukuk gibi manevî olan herhangi bir nisbeti mukâyeseyi tayin için mecâzen de kullanılır.⁴⁴³ Yani maddî ve manevî alanlarda denge, hakkâniyet ve adâlet ölçüsüdür.

Mîzân terim olarak, tartı ve ölçü aletine denildiği gibi, söz ve davranışlarda insanlar tarafından uyulması gerekli olan adâlete, mevcûdâtta dengeye⁴⁴⁴ yani genel denge kanununa da denmektedir.⁴⁴⁵

Kur’ân-ı Kerîm’de çeşitli türevleriyle birlikte on üç sûrede, yirmi bir âyette ve yirmi üç ayrı yerde kullanılan⁴⁴⁶ ölçü ve denge karşılığındaki mîzân birçok âyette “tartı” anlamında kullanılmıştır. Bu bağlamda ise müfessirlerin çoğunluğu tarafından “adâlet”

⁴³⁷ Bkz. Yûnus 10/54; el-Beydâvî, a.g.e., II, 235

⁴³⁸ Bkz. Yûnus 10/4

⁴³⁹ Karagöz, İsmail, *Kur’ân’da Dört Terim*, Kar Yayınları, Ankara, 1997, s. 63

⁴⁴⁰ er-Râğıb el-İsfehânî, a.g.e., s. 868; İbn Manzûr, a.g.e., XIII, 446;

⁴⁴¹ el-Fîrûzâbâdî, a.g.e., s. 1597

⁴⁴² Ünal, a.g.e., s. 250-251

⁴⁴³ İbn Manzûr, a.g.e., XIII, 448

⁴⁴⁴ er-Râğıb el-İsfehânî, a.g.e., s. 868; el-Fîrûzâbâdî, a.g.e., s. 1597

⁴⁴⁵ Elmalılı, a.g.e., VII, 366-367

⁴⁴⁶ Abdalbâkî, a.g.e., s. 892-894, 902, 953

mânâsında anlaşılmalıdır.⁴⁴⁷ Bazı müfessirler bu kelime için “ilâhî kitaplarda insanın yapması gerekenlerle ilgili olarak açıklananlar, yani davranış ölçüleri”, bazıları da “kulluk çağrısına uymanın ödüllendirilmesi ve Allah’a baş kaldırmanın cezâlandırılması” yorumunu yapmışlardır.⁴⁴⁸ Ölçü, denge, denge kanunu, iyiyi kötüden, doğruyu eğriden ayırdetme yeteneği, davranışları değerlendirme kriteri, adâlet duygusu gibi mânâlara da gelmektedir. Adâleti gerçekleştirmek, düzgün bir biçimde ölçmek ve değerlendirmekle mümkün olduğuna göre, bunu sağlamak için maddî varlıklarda tartı aletine, manevî konularda ise akıl ve ruhun belli donanımlarına, varlık ve olaylar arasında gerekli dengeyi kuracak muhâkeme gücüne ihtiyaç vardır.⁴⁴⁹

Kur’ân-ı Kerîm, Varlık ve Yaratılış düzenin adâlet ve denge temeline dayandığını açıklar. “*Göğü Allah yükseltti ve mîzânı (dengeyi) O koydu.*”⁴⁵⁰ Vezn daima bir denkleştirme oranını ifâde ettiğinden, adâlete ve adâletin ölçüsü olan şerîat’a da el-Mîzân denir.⁴⁵¹ İşte bu âyetteki mîzân, bütün eşya arasındaki ve topyekün kâinattaki “genel denge”yi ve bunun dayandığı temel ilâhî kanunları ifâde etmektedir.⁴⁵² Âlemin, bu mîzân ile dengeli ve düzenli olması için Yüce Allah her hak sahibinin hakkını korumak ve tam olarak vermek sûretiyle mahlûkâtı arasında adâlet ve dengeyi sağlamıştır. Âlemin intizâmı adâletle, adâlet de istikâmetle kâimdir. Nitekim Peygamber Efendimiz: “Göklerin ve yerin varlığını sürdürmesi adâletledir” buyurmuştur.⁴⁵³ Bu anlamdaki “adâlet”in karşıtı günlük dildeki “zulüm” değildir. Ölçü ve oran açısından “adâlet”, ölçü ve oransızlık kavramının karşıtıdır ve tüm evren düzeni “bütün” düzeyindedir. Fakat “zulm”ün karşıtı olan “adâlet” birbirinden ayrı olan her “cüz”, “birey” düzeyindedir. Ölçü ve oran anlamında “adâlet” konusunda “maslahat-ı küll”, bütün açısından yarar ve elverişlilik söz konusudur. “Zulm” ün karşıtı olan “adâlet”te de bireyin hakkı söz konusu olur. Ölçü ve oran anlamındaki adâlet Allah’ın hakîm ve alîm

⁴⁴⁷ et-Taberî, a.g.e., XI, 576-577; İbn Atıyye, Ebû Muhammed Abdulhak b. Gâlib b. Abdirrahmân b. Gâlib el-Muhâribî el-Gırnafî el-Endelusî, *el-Muharreru'l-Vecîz fî Tefsîri'l-Kitâbi'l-Azîz*, I-V, (Thk. Abdusselâm Abduşşâfi Muhammed), Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrut, 1413/1993, V, 224; el-Kurtubî, a.g.e., XVII, 101; el-Beydâvî, a.g.e., IV, 221

⁴⁴⁸ eş-Şevkânî, a.g.e., IV, 608

⁴⁴⁹ İbn Atıyye, a.g.e., V, 31; Karaman, Hayrettin-Çağrıçı, Mustafa-Dönmez-İbrahim Kafi-Gümüş, Sadrettin, a.g.e., IV, 639

⁴⁵⁰ er-Rahmân 55/7

⁴⁵¹ Elmalılı, a.g.e., VII, 366

⁴⁵² Ünal, a.g.e., s. 251

⁴⁵³ el-Beydâvî, a.g.e., IV, 221; el-Âlûsî, a.g.e., VIII, 291; Elmalılı, a.g.e., VII, 366

oluşunun tezâhürlerindedir.⁴⁵⁴ Rahmân Sûresi'nde ardarda üç kere mîzân kelimesinin zikredilmesi, el-Beydâvî (ö. 685/1286) ve Ebussuûd (ö. 982/1574)'a göre tekrar etmenin amacı, mîzân kullanmaya şiddetli bir tavsiye ve fazlaca teşvik etmektir.⁴⁵⁵ er-Râzî'ye göre birincide “tartı aleti”, ikincide “tartma fiili” ve üçüncüde ise “tartılan” kastedilmiştir.⁴⁵⁶

“*Kitab'ı ve mîzânı hak olarak indiren Allah'tır...*”⁴⁵⁷ âyetinde zikredilen mîzân ise, insanın hayatında davranış ve düşüncelerini vurması gerektiği terazidir. Bu teraziyi koyan ve hangi hareketin doğru ve haklı, hangisinin yanlış ve haksız olduğunu açıklayan Allah'tır. Bu yüzden, insanların davranışları Allah'ın koyduğu ölçülere, yani mîzâna göre değerlendirilir. İnsanın dünya hayatındaki davranışları âhirette tartıya girer, yani Allah'ın şaşmaz mîzânına vurulur; burada kimin sevâbları ağır gelir, dünya hayatında Allah'ın koyduğu mîzâna göre yaptığı işler ağır basarsa o, “*razi olunan bir hayatın içine girer*”; kimin de günahları ağır basar, Allah'ın mîzânına uygun olarak yaptığı ameller hafif gelirse, böylesi, “*kızgın ateşe girer.*”⁴⁵⁸

Böylece insanların nasıl davrandıklarında âdil olacağını Yüce Allah gönderdiği kitap ve mîzân ile bildirmiştir. “*Andolsun biz peygamberlerimizi açık delillerle gönderdik ve insanların adâleti yerine getirmeleri için beraberlerinde kitabı ve mîzânı indirdik...*”⁴⁵⁹ “Mîzân”, hukûkî, siyâsî ve sosyal dengeyi tayin eden adâlet ölçüsüdür. İnsanların, bu “kitap” ve “mîzân” ile aralarındaki her muâmeleyi adâlet ile yapmaları gerekir.⁴⁶⁰ el-Âlûsî (ö. 1270/1854)'ye göre “mîzân”dan gâye, “insanların alışverişte kullandıkları ölçüdür. Kimse kimseye haksızlık yapmasın, alırken ve verirken aralarında adâleti gözetinler diye bunları indirdik. Mîzânı (ölçü-tartı aleti) insanlar yapar. Gökten inme değildir”.⁴⁶¹ Katâde'ye göre mîzân, adâlet demektir. Yine İbn Zeyd'e göre mîzân, insanların alışverişlerini hakkâniyet ölçüleri içinde tespit edebilmek için kullandıkları

⁴⁵⁴ Mutahharî, a.g.e., s. 69-70

⁴⁵⁵ el-Beydâvî, a.g.e., IV, 221; Ebussuûd, a.g.e., V, 661

⁴⁵⁶ er-Râzî, a.g.e., XXIX, 91

⁴⁵⁷ eş-Şûrâ 42/17

⁴⁵⁸ el-A'râf 7/8-9; Ayrıca bkz. el-Mü'minûn 23/102-103; el-Kâria 101/6-11

⁴⁵⁹ el-Hadîd 57/25

⁴⁶⁰ Elmalılı, a.g.e., VII, 436

⁴⁶¹ el-Âlûsî, a.g.e., VIII, 354

tartma aletidir.⁴⁶² İbn Kesîr (ö. 774/1373) de buradaki mîzân için Katâde ve Mücâhid'in adâlet dediğini kaydettikten sonra şöyle der: “mîzân, dosdoğru ve sahih akılların hasta, bozuk görüş ve düşüncelerin kendisi ile ayırıldırdığı hak ve adâlettir.”⁴⁶³ İlginç bir yorum: Allah, hakların kendisi ile dengelendiği adâletin ikâmesi için mîzânı indirmiştir. Bu siyâsî mîzânı, dengenin kendisi ile gerçekleştirildiği adâlet olarak da düşünmek mümkündür.⁴⁶⁴ Âyetlerde “hakkâniyet” anlamındaki “kıst” kelimesiyle beraber, adâlet ilkesinin dolayısıyla genel denge kanununun hayat olaylarına yansıtılması gereğini ifâde eden “vezn” ve “mîzân” kelimelerinin kullanılması, bu iki kelimenin yakın anlamlı olduğunu göstermektedir.⁴⁶⁵ el-Kıst maddesinde de “el-Adl” ile “el-Kıst” kavramlarının ilişkisi zikredilmişti.

c- el-Vefâ'

el-Vefâ', (الوفاء) ahd ve sözleşmeleri bozmayıp muhâfaza eylemek mânâsındadır. Gadrın (hainliğin) zıddıdır.⁴⁶⁶ Vefâ' kelimesi genellikle Kur'ân'da “ahd” ve “ukûd” kelimeleriyle birlikte kullanılmaktadır. Ahde vefâ', verdiği sözde durmak, yaptığı anlaşma ve sözleşmelere bağlı kalmak, îmânın temeli sayılmıştır. Zîrâ îmân, başlı başına bir akitir. Mü'min, bu akit ile Allah'a karşı birtakım sözleşmeler ve akitler yapmıştır. Sonra birbirleri arasında birtakım akitler veya bütün insanlar arasında bazı anlaşmalar da vuku bulmuştur. Bütün bunları îfâ etmek mü'minin vazîfesidir. Dinin kökü, îmânın hükmü, Allah'ın emri bu doğrultudadır.

*“Ey îmân edenler! Akitleri(n gereğini) yerine getiriniz. İhramlı iken avlanmayı helal saymamak üzere (aşağıda) size okunacaklar dışında kalan hayvanlar, sizin için helâl kılındı. Allah dilediğine hükmeder.”*⁴⁶⁷ Elmalılı'nın beyânına göre dinin özünün, Allah ve kullarla sağlam bir takım anlaşmalar ve mukaveleler yapmak ve sahîh olarak akdedilen anlaşmaları ve akitleri îfâ etmek sûretiyle hükmünü yerine getirmek olduğu, bu âyetle genel bir esas olarak özetlenmiştir.

⁴⁶² et-Taberî, a.g.e., XI, 688

⁴⁶³ İbn Kesîr, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm*, VIII, 27

⁴⁶⁴ el-Beydâvî, a.g.e., IV, 248; Ebussuûd, a.g.e., V, 689

⁴⁶⁵ el-En'âm 6/152; Ayrıca bkz. Hûd 11/85; er-Rahmân 55/9; el-Hadîd 57/25

⁴⁶⁶ er-Râğıb İsfehânî, a.g.e., s. 878; İbn Manzûr, a.g.e., XV, 398

⁴⁶⁷ el-Mâide 5/1

“Hayır! (Gerçek onların dediği değil.) Her kim sözünü yerine getirir ve kötülükten sakınırsa, bilsin ki Allah sakınanları sever.”⁴⁶⁸

“Rüşd çağına erişinceye kadar, yetimin malına, sadece en iyi tutumla yaklaşın; ölçü ve tartıyı adâletle yapın. Biz herkese ancak gücünün yettiği kadarını yükleriz. Söz söylediğiniz zaman, yakınlarınız dahi olsa adâletli olun, Allah'a verdiğiniz sözü tutun. İşte Allah size, iyice düşünesiniz diye bunları emretti.”⁴⁶⁹ Bu âyette adâlet kavramının da kullanılması, adâlet ile vefânın anlamca yakınlığını göstermektedir.

“İyilik, yüzlerinizi doğu ve batı tarafına çevirmeniz değildir. Asıl iyilik, o kimsenin yaptığıdır ki, Allah'a, âhiret gününe, meleklerle, kitaplara, peygamberlere inanır. (Allah'ın rızâsını gözeterek) yakınlara, yetimlere, yoksullara, yolda kalmışlara, dilenenlere ve kölelere sevdiği maldan harcar, namaz kılar, zekât verir. Antlaşma yaptığı zaman sözlerini yerine getirir. Sıkıntı, hastalık ve savaş zamanlarında sabreder. İşte doğru olanlar, bu vasıfları taşıyanlardır. Muttakîler ancak onlardır!”⁴⁷⁰

“Onlar, Allah'ın ahdini yerine getirenler ve verdikleri sözü bozmayanlardır.”⁴⁷¹

“Yetimin malına, rüşdüne erinceye kadar, ancak en güzel bir niyetle yaklaşın. Verdiğiniz sözü de yerine getirin. Çünkü verilen söz, sorumluluğu gerektirir.”⁴⁷²

Kur'ân'da ahde vefâ' üzerinde çok durulmuş ve her türlü anlaşmanın şartlarına riâyet edilmesine, verilen her sözün yerine getirilmesine sıkı sıkıya tenbihte bulunulmuş, ahde vefâ' göstermeyenlerin zarar ve ziyana uğrayacakları beyân edilmiş ve bu, fâsıklığın bir alâmeti sayılmıştır.⁴⁷³ Ahit, insanın kendine yaratılıştan verilen aklı ve maddî nimetleri Allah'ın istediği şekilde kullanılması yolundaki ahlâkî sorumluluğuna işâret eder. Bu sorumluluğun “üstlenilme”si, akıl melekesinden kaynaklanır. Bu meleke doğru kullanıldığında, insanı, kendi davranışları ile ilgili olarak Allah'ın irâdesini tadrîcen kavramaya yöneltir.⁴⁷⁴

⁴⁶⁸ Âl-i İmrân 3/76

⁴⁶⁹ el-En'âm 6/152

⁴⁷⁰ el-Bakara 2/177

⁴⁷¹ Ra'd 13/20

⁴⁷² el-İsrâ 17/34

⁴⁷³ el-Bakara 2/26-27

⁴⁷⁴ Esed, Muhammed, *Kur'ân Mesajı*, I-III, 5.B., (Çev. Cahit Koytak-Ahmet Ertürk), İşâret Yayınları, İstanbul, 1420/1999, I, 9–10

Allah, insanları yarattığı zaman, onlara akıl, idrak ve his vererek, bunların yardımıyla bütün varlıkların bir yaratıcısı olduğunu, O'ndan başka yaratıcı, O'ndan başka mabûd olmadığını bilip anlamalarını istemiştir. Ayrıca Allah, kullarını akıl ve idraklerini, O'nun kanunlarını kolayca kabul edebilecek bir fitrat üzere yaratmış, sonra da reddi mümkün olmayan delillerle peygamber gönderip onları irşâd ederek bu ahdi teyid etmiştir. O halde insan için, Allah'ın teyidinden sonra, artık bu ahde sadık kalarak onun gereğini yerine getirmekten başka yapacak başka birşey yoktur.⁴⁷⁵

Ahde vefâ', adâletin anlamlarından olan doğru sözlü olmanın bir unsurudur. Sözlü bir vaad durumunda bile mü'minlerden ona kesinlikle uymaları istenmektedir. Bir kez taraflar arasında karşılıklı rızâyâ dayalı bir akit imzalandığında artık o, "*Antlaşma yaptığınız zaman, Allah'ın ahdini yerine getirin ve Allah'ı üzerinize şâhit tutarak, pekiştirdikten sonra yeminleri bozmayın. Şüphesiz Allah, yapacağınız şeyleri pek iyi bilir.*"⁴⁷⁶ meâlindeki emir gereği yerine getirilmesi gerekli bir sözdür. Mü'minler yalnızca yasal olarak yükümlülüklerini yerine getirmek zorunda değildir, ayrıca ahlâken onlara riâyet etmek zorundadırlar.

d- el-İstikâmet

el-İstikâmet, (الاستقامة) Arapça'da "K.V.M." (قوم) 1. Bâb fiil kökünden "istifâl" (استفعال) vezninde bir mastardır. Sözlükte i'tidâl üzere bulunmak, adâletten, doğruluktan ayrılmayıp akıl dairesinde yürümek anlamlarına gelir.⁴⁷⁷ el-İstikâmet; luğatta birşeyin düzelmesi, doğrulması, doğru yolda kararlılık, sapmazlık, kesin doğruluk, tam düzgünlük mânâsına gelir.⁴⁷⁸ Aynı kökten gelen "el-Müstekîm" (المستقيم) ise dosdoğru ve dengeli olandır⁴⁷⁹ ve Kur'ân-ı Kerîm'de genellikle yol anlamına gelen "es-Sirât" (الصرات) kelimesiyle birlikte kullanılınca dosdoğru yol, aşırılıktan uzak ve düzgün yol demektir.⁴⁸⁰

⁴⁷⁵ Koçyiğit, Talat-Cerrahoğlu, İsmail, *Kur'ân-ı Kerîm Meâl ve Tefsîri*, I-II, 3.B., Diyânet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara, 1990, I, 75-76

⁴⁷⁶ en-Nahl 16/91

⁴⁷⁷ el-Cevherî, a.g.e., V, 2017; İbn Manzûr, .a.g.e., XII, 498

⁴⁷⁸ er-Râğıb el-İsfehânî, a.g.e., s. 671

⁴⁷⁹ er-Râğıb el-İsfehânî, a.g.e., s. 692; İbn Manzûr, .a.g.e., XII, 496

⁴⁸⁰ el-Cevherî, a.g.e., V, 2017

“İstikâmet”, ıstılâhî olarak; ahde vefa’, dînî ve dünyevî işlerin tamamında orta yola yani sırât-ı müstekîme bağlı kalmak, kulun aklın ve şerîatın irşâdıyla ubûdiyyet yolunda yürümesidir. Zıddı eğriliktir. İlki nefsin te’dîbi demek olan “takvîm,”⁴⁸¹ ikincisi kalbin sâfileştirilmesi, eğitimi demek olan “ikâme” ve üçüncüsü de sırlara yaklaşma demek olan “istikâmet”in üç aşaması vardır.⁴⁸² Kur’ân’da kırktan fazla âyette geçmektedir.⁴⁸³ İşte bunlardan birisinde Cenâb-ı Allah şöyle buyuruyor: “*O halde seninle beraber tevbe edenlerle birlikte emrolunduğun gibi dosdoğru ol! Aşırı da gitmeyin. Çünkü O, sizin yaptıklarınızı çok iyi görendir.*”⁴⁸⁴ Bu âyetteki emir, peygamberlik görevlerinin hepsini kapsamına aldığı için en güç bir vazîfe olarak ele alınmıştır. Nitekim bu emirden dolayı Peygamberimiz “Hûd Sûresi beni ihtiyarlattı” buyurmuştur.⁴⁸⁵ Hz. Peygamber’i ihtiyarlatan, bu emirlerin yüklediği sorumluluğun îfâsında mütemâdî ve müşfik gayretleridir. Doğruluk ancak Kur’ân’a uymakla mümkündür.

“*Şüphesiz, Rabbimiz Allah’tır deyip, sonra dosdoğru yolda yürüyenlerin üzerine melekler iner. Onlara: Korkmayın, üzülmeyin, size vadolunan cennetle sevinin! derler.*”⁴⁸⁶ Âyette Allah’ın birlik ve Rabliğini tasdîk ve ikrâr edip şirke dönmeksizin o ikrârda sebat ederek hayatı tanzim etmek, İstikâmet olarak zikredilmiştir. İmândan sonra “istikâmet”in önemi “sümme” (ثم) (sonra) edatı ile beyân edilmiştir.⁴⁸⁷ Bu yüzden îmân etmeden istikâmet sahibi olmak mümkün değildir. Allah’ı tanımanın başı îmân, sâlih amelin de başı istikâmettir. Hz. Ebû Bekir’e göre istikâmet, Allah’a şirk koşmamaktır. Hz. Ömer’e göre, Allah’a itâat etmek ve hayat yolunda dosdoğru yürümektir. Tilkiler gibi zikzaklar yapmamak gerekir. Âyette cennetle müjdelenenler, davranış, ahlâk, söz ve fiillerinde dosdoğru yürüyenlerdir.⁴⁸⁸ Yani âyetten anlaşıldığına

⁴⁸¹ et-Tîn 95/4

⁴⁸² el-Cürânî, Ebû’l-Hasen Alî b. Muhammed b. Alî es-Seyyid eş-Şerîf el-Hanefî, *et-Ta’rîfât*, 3.B., Dâru’l-Kütübi’l-Arabî, Beyrut, 1417/1996, s. 37

⁴⁸³ Abdülbâkî, a.g.e., s. 109, 861, 862

⁴⁸⁴ Hûd 11/112

⁴⁸⁵ et-Tirmizî, *Tefsîri’l-Kur’ân*, (56), 3297; el-Cürânî, a.g.e., s. 37; Elmalılı, a.g.e., V, 18

⁴⁸⁶ Fussilet 41/30

⁴⁸⁷ ez-Zemahşerî, a.g.e., IV, 198

⁴⁸⁸ Elmalılı, a.g.e., VI, 555; es-Sâbûnî, a.g.e., III, 122

göre istikâmet; itikâd, ahlâk ve amelin tümüne şâmindir. İmândan sonra hayatın bütün safhalarında, insanlarla olan beşerî münasebetlerde, ahlâkta aşırılıktan ifrât ve tefrîten uzak olarak i'tidâl üzere bulunmaktır.

İstikâmet, insan hayatının her sahasını kuşattığı için geniş kapsamlı olarak düşünmek gerekir. Bu yüzden uygulanması ve yerine getirilmesi de birçok şartın birarada bulunmasına bağlıdır. Bu sebeple de kullanılması hayli güç bir insânî haslettir. Beşeriyetin bütün kültürüne, söz ve vicdânına, iş ve davranışlarına şâmil olan istikâmetin gerçekleşmesi için enfüsî ve âfâkî iki türlü şartın olması gerekir.

1- Enfüsî Şart: İnsan ruhunun bir takım sapıtmalara karşı koyacak şekilde terbiye ve tasfiye edilmiş olması, her iş ve harekette hak ve hakîkati hedef tutacak derecede aşınmış olması, duyguların, düşüncelerin ve irâdelerin hep bu meleke, bu temizlik havası içinde dönüp dolaşması sağlanmış olmasıdır. Bu da, doğuştan gelen bazı hasletlere ilâveten Allah'ın birliğine ve büyüklüğüne îmân edip, bütün eğilimlerin Allah sevgisine ve korkusuna ircâ edilmesine, yani İslâm vicdânının teşekkül etmiş olmasına bağlıdır. Bundan dolayı İslâm'da istikâmetin ilk güvencesi takvâdir.

2- Âfâkî Şart: Olaylar ve ihtiyaçlar karşısında dış çevrenin, insanın içinde yaşadığı sosyal hayatın imkân ve müsâdesi bunun derecesini belirler. Sosyal akımların muhtelif şekilleri, bunlarla birlikte döndürülecek şahsî menfaatlerin birbirleriyle çarpışması, ortaya çıkacak oluşların etkileri, kişisel zekâların kötüye kullanılmasından doğacak sonuçlar, bu konuda büyük rol oynar. Nifâk, yalan, hile, aldatma, zorbalık, tahakküm ve tembellik gibi meşrû olmayan girişimler en kısa ve kestirme yol zannedilmesine rağmen insanların bütün faaliyetleri, huzursuzlukları ve mutsuzlukları istikâmetsizlikten ileri gelmektedir. İslâm, insan yaratılış ve menfaatlerin esas olan vicdân istikâmetini geliştirir ve bunun uygulama ve kullanma şekillerini gösterir. Bundan dolayı Kur'ân'ın bütün hükümleri istikâmetin genel çizgisini taşır ve bunların hepsini Hakk'ın birliğine, saf ve samimi bir dindarlığın güvencesine teslim eder.⁴⁸⁹

⁴⁸⁹ Elmalılı, a.g.e., X, 220-230

“İşte onun için sen (tevhîde) davet et ve emrolunduğun gibi dosdoğru ol. Onların heveslerine uyma ve de ki: Ben Allah'ın indirdiği Kitab'a inandım ve aranızda adâleti gerçekleştirmekle emrolundum...”⁴⁹⁰

Âyetteki istikâmet kavramının, dosdoğru olmak anlamında ve adâlet kelimesiyle birlikte aynı âyette zikredilmesi bu iki kavramın yakınlığını ve ilgisini, yani adâleti gerçekleştirmenin doğrulukla (istikâmet) doğru orantısını en belîğ şekilde göstermektedir. Başka bir delil de el-Cürcânî (ö. 816/1413)'nin; adâletin sözlükte istikâmet anlamına geldiğini, şerîatta ise adâletin dînen mahzurlu olan şeylerden kaçınarak hak yolda istikâmet üzere olmaktan ibâret olduğunu belirtmesidir.⁴⁹¹

e- el-Vasat

“V.S.T.” (وسط) fiili, sözlükte ortalamak, adâletle aralarını bulmak, şerefli ve soylu olmak anlamlarına gelir.⁴⁹² “Orta veya iki uç menzil arasında orta noktada” mânâlarına gelen el-Vasat; i'tidâl, ılımlılık, ölçülülük anlamlarını taşır. Belki Roma'nın altın vasatî (orta yol en iyi yoldur) düstûrunu hatırlarsak, bu adâlet nosyonlarının fevkalâde hoş bir ifâdesini yakalamış oluruz. Kur'ân, mü'minlere yalnızca fert olarak bu ilkeye sarılmalarını tenbih etmekle kalmaz, topluca müslümanlardan “orta yolda bir ümmet” olmalarını da talep eder.⁴⁹³ Dolayısıyla İslâm ümmeti vasat bir ümmettir.⁴⁹⁴ Buradaki “vasatan” (وسطا) kelimesi adâlet ile açıklanmıştır.⁴⁹⁵ Yani bu ifâde ile, bu ümmetin her hususta, meselâ yemesinde, içmesinde,⁴⁹⁶ yürüyüş ve tavırlarında⁴⁹⁷ ifrât ve tefrîttan uzak mu'tedil bir şekilde hareket etmesi gerektiği kastedilmiştir. Cenâb-ı Hakk, harcama konusunda buyurmuştur ki: “(O kullar), harcadıklarında ne israf ne de

⁴⁹⁰ eş-Şûrâ 42/15

⁴⁹¹ el-Cürcânî, a.g.e., s. 191

⁴⁹² er-Râğıb el-İsfahânî, a.g.e., s. 869

⁴⁹³ Haddûrî, a.g.e., s. 25

⁴⁹⁴ el-Bakara 2/143

⁴⁹⁵ Abdullah b. Abbâs, Ebû'l-Abbâs b. Abdilmuttalib el-Kureşî, *Tenvîru'l-Mikbâs min Tefsîri İbni Abbâs*, Mısır, 1316 h., s. 15; et-Tüsterî, a.g.e., s. 21; İbnü'l-Arabî, Ebû Bekr Muhammed b. Abdillâh b. Muhammed el-Meâfirî, *Ahkâmu'l-Kur'ân*, I-IV (Thk. Alî Muhammed el-Bicâvî), Dâru'l- Maârif, Beyrut, 1392/1972, I, 40; el-Kâsânî, Alâuddîn Ebû Bekr b. Mes'ûd b. Ahmed, *Bedâiu's-Sanâi' fi Tertibi's-Şerâi'*, I-VII, el-Matbaatu'l-Cemâliyye, Mısır, 1328/1910, II, 270; eş-Şevkânî, a.g.e., I, 150; Kutub, a.g.e., I, 130; el-Mevdûdî, Ebû'l-Â'lâ, *Tefhîmu'l-Kur'ân*, I-VII, İstanbul, 1991, I, 123; et-Tabâtabâî, es-Seyyid Muhammed Hüseyin, *el-Mîzân fi Tefsîri'l-Kur'ân*, I-XXI, Müessesetu'l-A'lemî, Beyrut, 1411/1991, I, 318

⁴⁹⁶ el-A'râf 7/31

⁴⁹⁷ Lokmân 31/19

cimrilik ederler; ikisi arasında orta bir yol tutarlar."⁴⁹⁸ ve "*Eli sıkı olma; büsbütün eli açık da olma. Sonra kınanır, (kaybettiklerinin) hasretini çeker durursun.*"⁴⁹⁹ Yine Hz. Peygamber (s.a.v.) ibâdetlerini aşırı yapınca, Cenâb-ı Hakk, "*Tâ Hâ. Biz, Kur'ân'ı sana, güçlük çekesin diye değil, ancak Allah'tan korkanlara bir öğüt olsun diye indirdik.*"⁵⁰⁰ buyurmuş ve yine bir kısım kimse de işi iyice boşlayıp gevşeyince Cenâb-ı Hakk bu sefer de; "*Sizi sadece boş yere yarattığımızı ve sizin hakikaten huzurumuza geri getirilmeyeceğinizi mi sandınız?*"⁵⁰¹ buyurmuştur. Bütün bu âyetlerden kastedilen ortayı ve adâleti gözetmektir.⁵⁰²

İslâm münzevî bir din değildir. Hatta Hz. Peygamber (s.a.v.) müslümanlara hayatın bütün konfor ve neşesinden faydalanmaya teşvik etmiştir. "Siz kendinize ve âilenize karşı bir mesûliyyet taşıyorsunuz"⁵⁰³ ve "Takvâ, kendinizi bu dünyada meşrû olandan uzak tutmak değildir."⁵⁰⁴ Hz. Ömer (r.a.) de şu öğütte bulunmuştur: "Allah size cömertlikte bulunduğu zaman, siz de kendinize cömert davranınız. Bir adam bu özellikleri kendi şahsında biraraya getirdi."⁵⁰⁵ Kur'ân'ı Kerîm adâletin uygulanabilmesi için müslümana sadece öğüt vermekle kalmamış onları aynı zamanda adâleti yaşatmakla da mükellef tutmuştur. "*Muhakkak ki Allah, adâleti, iyiliği, akrabaya yardım etmeyi emreder, çirkin işleri, fenalık ve azgınlığı da yasaklar. O, düşünüp tutasınız diye size öğüt veriyor.*"⁵⁰⁶

İslâm örfünde zulmün karşıtı olan adâlet; orta yol, denge ve basîretle anlaşılma anlamında İslâm sisteminin ve uygarlığının topluca ifâdesidir. O, her insana verilmesi ve ondan alınması gereken şeyler konusunda insâflı davranmayı gerçekleştirir. Burada

⁴⁹⁸ el-Furkân 25/67

⁴⁹⁹ el-İsrâ 17/29

⁵⁰⁰ Tâhâ 20/1-2

⁵⁰¹ el-Mü'minûn 23/115

⁵⁰² er-Râzî, a.g.e., XX, 103

⁵⁰³ el-Buhârî, *el-Ahkâm*, (1)

⁵⁰⁴ İbn Mâce, *ez-Zühd*, (1), 4100

⁵⁰⁵ İmâm Mâlik, *el-Libâs*, (1), 3

⁵⁰⁶ en-Nahl 16/90; Çapra, M. Ömer, *İslâm'da İktisâdî Nizâm*, (Çev. Hulusi Yavuz), Sebil Yayınevi, İstanbul, 1977, s. 81

Allah Resûlü'nün hadisini hatırlayabiliriz. O, orta yolu adâlet, adâleti de orta yol olarak tarif etmiştir. Şöyle buyuruyor: “Orta yol adâlettir, sizi de orta ümmet kıldık.”⁵⁰⁷

f- el-Hakk

“el-Hakk” kelimesi “H.K.K.” (حق) kökünden mastardır. Geniş bir kullanım alanı olan “hakk” kelimesinin Allah, Kur’ân, İslâm, adâlet, tevhîd, doğruluk, zorunlu, hakikat, bâtil’nın zıddı, mal, mülk, evlâ, pay, ihtiyaç,⁵⁰⁸ sâbit ve şüphe olmayan şey, yerine getirilen hüküm gibi anlamlara gelir. Cenâb-ı Allah’ın sıfatı olarak da, inkârı mümkün olmayan, varlığı kabul olunması gereken, hakîkî var olan, varlığı ve ulûhiyeti kesin olan, hikmetin gereğine göre eşyayı vareden,⁵⁰⁹ son derece âdil, Hakk’ı izhâr eden veya vaadinde doğru olan⁵¹⁰ diye açıklanır. Allah’ın “el-Esmâü’l-Hüsna”sından biridir ve ıstilahta ise hükmün vâkıya uygun olmasıdır. Kavram, bu anlamların hepsini kapsadığı için sözlere, akîdelere, dinlere ve mezheblere vasfolup sıdk ve sevâb makamında kullanılır.⁵¹¹ Aşağıdaki âyetlerde “hakk” kelimesi, “adâlet” anlamına gelmektedir.

*“O gün Allah onlara gerçek cezâlarını tastamam verecek ve onlar Allah'ın apaçık gerçek olduğunu anlayacaklardır.”*⁵¹²

*“...Rabbimiz! Bizimle kavmimiz arasında adâletle hükmet! Sen hükmedenlerin en hayırlısıdır.”*⁵¹³

*“...Biz birbirine hasım iki davacıyız, aramızda adâletle hükmet, haksızlık etme; bize doğru yolu göster...”*⁵¹⁴

“Ey Dâvud! Biz seni yeryüzünde halîfe yaptık. O halde insanlar arasında adâletle hükmet. Hevâ ve hevese uyma, sonra bu seni Allah'ın yolundan saptırır.”

⁵⁰⁷ Umara, *Muhammed, Adâlet Öğretisinde İnsan Olma Hakkı*, (Çev. Ali Aslan), Denge Yayınları, İstanbul, 1996, s. 47

⁵⁰⁸ ed-Dâmeğânî, a.g.e., I, 284; İlgili âyetler için bkz. el-Mü'minûn 23/70-71-90; el-Asr 103/3; ez-Zuhuruf 43/29

⁵⁰⁹ er-Râğıb el-İsfehânî, a.g.e., s. 246

⁵¹⁰ el-Âlûsî, a.g.e., VI, 44

⁵¹¹ el-Cürcânî, a.g.e., s.120

⁵¹² en-Nûr 24/25

⁵¹³ el-A'râf 7/89

⁵¹⁴ Sâd 38/22

Doğrusu Allah'ın yolundan sapanlara, hesap gününü unutmalarına karşılık çetin bir azâb vardır."⁵¹⁵ Bu âyet hakkında Ebussuûd şu açıklamayı yapmaktadır: "Âyette geçen 'insanlar arasında adâletle hükmet' ibâresi yani "yüce Allah'ın hükmü ile hükmet" anlamına gelmektedir. Çünkü halifelik kesin bir biçimde bunu gerektirir ve Allah'ın hükmü tam adâlettir. Hâkim, O'nun hükmü ile âdil olur."⁵¹⁶

er-Râzî de Sâd Sûresi'nin 22. âyeti hakkında; "Hüküm vermenin mânâsı, o hâdise konusunda, Allah'ın teklif ve emrini, o iki şahıs üzerinde infâz etmekte o işi sapasağlam yapmak şeklindedir." "bi'l-Hakkı" (بالحق) lafzı, "hakk olan hüküm ile" anlamında olup, bu da "Allah'ın verdiği hükümdür"⁵¹⁷ derken Ebussuûd ile aynı görüşü paylaşmaktadır.

Bu âyetlere göre, kazâda adâletle hüküm, "hakk ile hüküm" şeklinde ifâde edilmiş ve dava konusunu açık ve kesin veya gâlib zan derecesinde hükme bağlayan nasların bulunması halinde bunlarla hüküm, adâletle hüküm olarak telakkî edilmiştir. Bu anlayış da adâletle hükmetmeyi emreden âyetler ile⁵¹⁸ Allah'ın kitabıyla hükmetmeyenleri yerine göre kâfir, zâlim ve fâsık diye vasıflandırarak kınayan âyetlerin⁵¹⁹ birlikte mütâlasından çıkmaktadır.⁵²⁰

*"Mûsâ'nın kavminden hakk ile doğru yolu bulan ve onun sayesinde âdil davranan bir topluluk vardır."*⁵²¹

*"Yarattıklarımızdan, daima hakka ileten ve adâleti hakk ile yerine getiren bir millet bulunur."*⁵²²

Bu iki âyette hem "adâlet" hem de "hakk" kelimelerinin kullanılması bu iki kavram arasındaki yakınlığı göstermektedir. Fakat hakk, ontolojik alana; adâlet ise ahlâkî alana âid olan bir kavramdır. Bununla birlikte Kur'ân bakımından bu iki kavram,

⁵¹⁵ Sâd 38/26

⁵¹⁶ Ebussuûd, a.g.e., IV, 437

⁵¹⁷ er-Râzî, a.g.e., XXVI, 196

⁵¹⁸ İlgili âyetler için bkz. en-Nisâ 4/58; el-Mâide 5/42; Sâd 38/22-26

⁵¹⁹ İlgili âyetler için bkz. el-Mâide 5/44-45-47

⁵²⁰ Karaman, Hayrettin, "Adâlet", DİA, I, 344

⁵²¹ el-A'râf 7/159

⁵²² el-A'râf 7/181

büsbütün birbirinden farklı ve ayrı olmayıp, makrokozmostan mikrokosmosa (evrenden insana) kadar bütün varlıklar ve olaylar, âlemdaki ilâhî hikmetin eseri olan kusursuz yapıyı, düzeni ve işleyişi ifâde eder. Buna göre en gerçek bilgi, Allah'ın bilgisidir; en mükemmel düzen, O'nun bilgi ve hikmetinin eseri olan düzendir; en doğru ve adâletli iş de yine O'nun bilgi ve hikmetinin tecellîsi olan işleridir. O halde hakk ve adâlet, ilâhî ilim ve hikmetin nitelikleri ve bunların evrene yansımalarıdır. Sonuç olarak bunlar evrensel değerlerdir, dolayısıyla insanın inanç, bilgi, ahlâk ve davranışları için benimsemesi gereken mutlak ölçülerdir.⁵²³ Ayrıca âyetlerden anlaşılacağı üzere tevhîd olmadan, Allah'ın ulûhiyyeti kavranmadan ortaya konan adâlet eksik olacaktır. Yine âyetlerde Hz. Mûsâ (a.s)'ın kavminde zulüm yapanlar olduğu gibi, hakka tabi olan, Allah adına adâleti ayakta tutanların da bulunduğu misâl verilerek, insanların hangi devirde olursa olsun adâlete ihtimamı istenmektedir.⁵²⁴

Adâlet anlamında kullanılan “hakkâniyet” de⁵²⁵ Kur'ân-ı Kerîm'e göre adâletin ölçüsü yahut dayanağıdır. Hidâyete hakk sayesinde ulaşılabileceği gibi adâlet de hakka uymakla sağlanır. Hakk, objektif bir kavram ve sâbit bir kanun ilkesidir. Bir hak konusunda hüküm verilirken, hakkın kendi lehine hükmedilmesi halinde memnun olan, fakat aleyhine hükmedilmesi durumunda bu hükmü tanımayan insanlar için “*İşte bunlar zâlimlerdir*”⁵²⁶ denilmiştir. Zîrâ “*Eğer hakk, onların kötü arzu ve isteklerine uysaydı, mutlaka gökler ve yer ile bunlarda bulunanlar bozulur giderdi.*”⁵²⁷ Kur'ân'da; hakk ve adâletin mutlaklığı öylesine vurgulanmıştır ki bizzat Allah'ın âhirette hiçbir haksızlığa mahal vermeyecek şekilde adâletle hükmedeceği ve O'nun bu vadinin kesin (hakk) olduğu⁵²⁸ belirtilmiştir.⁵²⁹

Hz. Peygamber'e Allah'ın hükümran irâdesini temsil gücü verilirken, “Allah'ın indirdiği “Hakk” ile emretmesi ve “Allah yoluna” çağırması da emrolunmuştur.”⁵³⁰

⁵²³ Karaman, Hayrettin-Çağrı, Mustafa-Dönmez, İbrahim Kâfi-Gümüş, Sadrettin, a.g.e., II, 478-479

⁵²⁴ Elmalılı, a.g.e., IV, 2308

⁵²⁵ Bilmen, a.g.e., I, 12

⁵²⁶ en-Nûr 24/48-51

⁵²⁷ el-Mü'minûn 23/71

⁵²⁸ Yûnus 10/54-55; el-Kehf 18/21; el-Enbiyâ 21/47; ez-Zümer 39/69

⁵²⁹ Çağrı, a.g.md., I, 342

⁵³⁰ el-Mâide 5/48-49

Sonuç olarak “hakk” ve “Allah yolu”; “doğruluk ve “adâlet” in ifâdesidir.⁵³¹ Ayrıca, hakk kavramıyla, insanların Rablerini bilmeleri ve O’nun hâkimiyetini kabul edebilecek tabiatta yaratılmış olmaları kastedilmektedir. Yani adâletin başı tevhîddir.⁵³²

2- Adâlet’in Zıtanlamlıları

Bir kavramın anlamının tam mânâsıyla anlaşılabilmesi için zıtların da bilinmesi gerekir. Çünkü eşya zıtları ile tebeyyün eder. Dilbilimcileri, sözcükleri eş ve zıt anlamları ile birlikte vermişlerdir. Kur’ân müfessirleri de kavramları aynı şekilde açıklamışlardır. Hatta bazı kelimeler sadece zıtları ile tanımlanmıştır.

Kur’ân-ı Kerîm baştan sona zıt anlamlı kavramlarla doludur. Daha ilk sûrede peygamberlerin yolu olan “sırât-ı müstakîm”in karşıtı olarak “gazab edilmişlerin ve sapmışların yolu” zikredilmiştir.⁵³³

a- İtîkâdî Zıtanlamlıları

aa- el-Küfr

el-Küfr, “K.F.R.” (كفر) 1. Bâb fiil kökünden mastar olup, luğatta; birşeyi örtmek demektir. Bu sebeple tohumu yere gizlediği için çiftçiye “kâfir” dendiği gibi,⁵³⁴ kişileri gizlediği için geceye “kâfir”, meyve tomurcuğuna “kâfir”⁵³⁵ kılıcı örttüğü için kınına “kâfir”, kalça etine “kâfire”, bazı ibâdetler ve tevbe de bir takım günahları örttüğünden “keffâret” denilmiştir.

Küfr, Allah’ı hakkıyla tanımamak, O’nun verdiği nimetlerin O’ndan olduğu gerçeğini sözle, davranışla ve kalben örtmek, gizlemektir.⁵³⁶ Yani nimetin inkârı için kullanılan “küfrân-ı nimet” tabiri, şükrünü edâ etmeyerek gizlemektir.⁵³⁷ Bu şekilde kullanımına İbn Abbâs’tan rivâyet edilen bir hadisi misâl göstermek mümkündür.

⁵³¹ Haddûrî, a.g.e., s. 35

⁵³² el-Buhârî, *el-Hudûd*, (12)

⁵³³ el-Fâtiha 1/5-7

⁵³⁴ el-Hadîd 57/20

⁵³⁵ er-Râğıb el-İsfehânî, a.g.e., s. 714

⁵³⁶ Ünal, a.g.e., s. 329- 331

⁵³⁷ er-Râğıb el-İsfehânî, a.g.e., s. 714

Peygamberimiz buyuruyor ki: “Bana cehennem gösterildi ve sâkinlerinin çoğu kadındı. Suçları da küfür.” Bunun üzerine;

- Allah’a karşı mı küfür? diye soruldu.

Rasûlullah cevaben dedi ki:

- Kocalarına ve kocalarının yaptıkları iyiliklere karşı nankördürler. Eğer onlardan birine uzun bir süre iyilik eder de, bir defasında (hoşlanmadığı) birşeye sebebiyet verirseniz, “Ben senden ne iyilik gördüm ki” der.”⁵³⁸

Küfür, bütün hayatın yaratıcısı ve bânî olan Allah’a karşı nankörlüktür. Hadise göre kadınların düşmekten kurtulamadıkları bir hata, kocalarına karşı nankör olmaları ve kendilerine gösterilen yakınlığı unutma eğilimleridir. Fakat kadınların bu tavrı, esasen hayata karşı yanlış bir tutumun sadece özel bir ifâdesidir. Koca ve ondan gelen iyilikler, Allah’ın lutfuna dâhildir ve bunlara karşı nankörlük, Allah’a karşı nankörlüğün özel bir ifâdesidir.⁵³⁹

Kur’ân-ı Kerîm’de de insanın nankör olduğunu belirten âyetler vardır:

“O, (önce) size hayat veren, sonra sizi öldürecek, sonra yine diriltecek olandır. Gerçekten insan, çok nankördür.”⁵⁴⁰

Böylece şükürün zıddı olan küfür, “nankörlük etmek” demektir. Dînî anlamı kazanmadan önce kavramsal yapı, câhiliyye devrinde iyice yerleşmişti (nankörlük kavramı yerleşmişti ama dînî mânâ taşımıyordu). Dînî olsun olmasın, nankörlük birinin yaptığı iyiliğe insanın cevap (karşılık) vermemesi demektir. Verilen nimet ister lâik (dünyevî) olsun, ister dînî olsun nankörlüğün bu niteliği her zaman aynıdır.

Kur’ân bu yapıyı diğer birçok şeylerde yaptığı gibi, olduğu şekliyle alır, dînî bir düzeye yükseltir. Yapısal kavram değişmemekle beraber kavramın yönü, Allah ile insan arasındaki ruhsal münasebet düzeyinde işlemektedir. Bu sefer nimet ilâhî nimettir.

⁵³⁸ el-Buhârî, *el-Îmân*, (21); el-Müslim, *el-Küsûf*, (3), 907; en-Nesâî, *el-Küsûf*, (17), 1491

⁵³⁹ Izutsu, Toshihiko, *İslâm Düşüncesinde İmân Kavramı*, 2.B., (Çev. Selahattin Ayaz), Pınar Yayınları, İstanbul, 2000, s. 296

⁵⁴⁰ el-Hacc 22/66; Ayrıca bkz. İbrâhîm 14/34; eş-Şuarâ 26/19; en-Neml 27/40; Sebe’ 34/17; el-Fâtır 35/36; eş-Şûrâ 42/48; ez-Zuhruf 43/15

Buna karşı insan ya doğru davranıp şükreder, ya da yanlış davranıp nankörlük ile karşılık verir. Tabî ki bu özel semantik alanda “şükür” kavramı, kolayca “îmân” kavramına gelişebilir, aynı şekilde küfür de süratle kendi esas mânâsı olan “nankörlük” mânâsını kaybedip “inanmama” mânâsına dönüşebilir ve böylece doğrudan doğruya îmânın zıddı haline gelir.

Küfrün “nankörlük”ten “inkâr”a dönüşmesi, şükürün “teşekkür”den “îmân”a dönüşmesinden daha mükemmel olmuştur. Çünkü ikinci halde îmân kelimesinin mevcûdiyeti, başka bir kelimenin kendi yerini almasını gereksiz kılmış, daha doğrusu önlemiştir. Halbuki “inanmama” durumunda “inkâr” mânâsına gelen, eski bir kavram olmadığı için küfür derhal gelip boş koltuğa oturmuştur.⁵⁴¹

Küfrün şerîatta hangi mânâyâ geldiğinde, hangi şeylerin bulunmamasıyla kişinin kâfir olarak niteleneceği hususunda ihtilâf edilmiştir. el-Eş’arî ve el-Mâturîdî kelâmcıların çoğunluğuna göre küfür; zarûrât-ı dîniyyeden olduğu kesinlikle bilinen şeylerin tamamını veya bir kısmını kalben tasdik etmemektedir.

Kerrâmiye ve Mürcie mezheplerine göre küfür; Allah’ı, peygamberleri ve peygamberlerin getirdiklerini kalben tasdik etmekle beraber, dille söylememektir. Kavl-i meşhûrculara göre küfür; özrü olmaksızın, tasdik edilmesi gereken şeyi kalbin tasdik etmemesi, ikrâr edilmesi gereken şeyi de dillin ikrâr etmemesidir.

Hâricîlere göre küfür; dille ikrâr kalple tasdik etmemek ve nâfile olsun, farz olsun emir ve yasaklara riâyet etmemektir. Mu’tezile ise; Allah’ı ve peygamberlerini bilmemeye delâlet eden günahları işlemeyi küfür saymış, zînâ, şarap içme, kasten adam öldürme gibi büyük günahların da kişiyi îmandan çıkarmamakla birlikte küfre düşürmediğini fakat fâsık olduğunu kabul etmişlerdir.⁵⁴²

İlim adamları meydana geliş şekli, sebebi ve yeri itibariyle küfrü kısımlara ayırmışlardır :⁵⁴³

⁵⁴¹ Izutsu, *Kur’ân’da Allah ve İnsan*, s. 295-297

⁵⁴² Kılavuz, Ahmed Saim, *İmân Küfür Sınırı*, 7.B., Marifet Yayınları, İstanbul, 2000, s.70-71

⁵⁴³ İbn Manzûr, a.g.e., V, 144; Kılavuz, a.g.e., s. 74-75

1- Küfr-i İnkârî: Allah'ı, Hz. Peygamber'i ve O'nun Allah'tan getirmiş olduğu esasları kalben kabullenmemek ve dille de inkâr etmektir. Küfrün en büyüğü bu çeşit bir küfürdür.⁵⁴⁴ “Gerçek şu ki, kâfir olanları (azâb ile) korkutsan da korkutmasan da onlar için birdir; îmân etmezler.”⁵⁴⁵

2- Küfr-i Cuhûd: Kalben Allah'ı bilip kabul etme, fakat dille inkâr etmektir. Şeytan ve Ümeyye b. Salt'ın küfrü bu çeşittendir. “Daha önce kâfirlere karşı zafer isterlerken kendilerine Allah katından ellerindeki (Tevrat'ı) doğrulayan bir kitap gelip de (Tevrat'tan) bilip öğrendikleri gerçekler karşılına dikilince onu inkâr ettiler. İşte Allah'ın lâneti böyle inkârcıdır.”⁵⁴⁶

3- Küfr-i İnâdî (Küfr-i Ârî): Kalben hakîkâti bilip dille de zaman zaman itirâf etmesine rağmen haset, sapıklık, kin, şan, şöhret, makam ve kavmiyetçilik gibi sebeplerle İslâm'ı bir din olarak kabullenmemektir. Hz. Peygamberin amcası Ebû Tâlib'in küfrü böyledir.

4- Küfr-i Nifâk: İnanılması gereken şeyleri dille ikrâr etmek, fakat kalbiyle tasdik etmemektir. Münâfikların küfrü böyledir.

5- Küfr-i Cehlî: Kendi irâdesiyle, küfür olduğunu bilmediği fakat gerçekte küfür olan sözü söyleyen kişi âlimlerin çoğunluğuna göre “kâfir” olur.

6- Küfr-i Berâe: Bu, Allah'ın Hz. İbrâhîm'den naklettiği şu sözündeki şekildedir: “...Biz sizden ve Allah'ı bırakıp taptıklarınızdan uzağız. Sizi tanımıyoruz. Siz bir tek Allah'a inanıncaya kadar, sizinle bizim aramızda sürekli bir düşmanlık ve öfke belirmiştir...”⁵⁴⁷ Yani, “Sizden teberrî ettik, uzaklaştık” demektir. Yine Allah, İblis'in kıyâmet günü, insandan olan velilerden uzaklaşacağını anarak, şöyle diyeceğini belirtir: “(Hesapları görülüp) iş bitirilince, şeytan diyecek ki: “Şüphesiz Allah size gerçek olanı vaadetti, ben de size vaadettim ama, size yalancı çıktım. Zaten benim size karşı bir gücüm yoktu. Ben, sadece sizi (inkâra) çağırdım, siz de benim davetime hemen koştunuz. O halde beni yermeyin, kendinizi yerin. Ne ben sizi kurtarabilirim, ne de siz

⁵⁴⁴ er-Râğıb el-İsfehânî, a.g.e., s. 714

⁵⁴⁵ el-Bakara 2/6; Ayrıca bkz. el-Bakara 2/161; el-Hacc 22/25; Muhammed 47/1

⁵⁴⁶ el-Bakara 2/89; Ayrıca bkz. el-Bakara 2/146; Âl-i İmrân 3/97; el-En'âm 6/20

⁵⁴⁷ el-Mümtehine 60/4; Ayrıca bkz. el-Ankebût 29/25

*beni kurtarabilirsiniz! Kuşkusuz daha önce ben, beni (Allah'a) ortak koşmanızı reddettim. Şüphesiz zâlimler için elem verici bir azâb vardır.”*⁵⁴⁸

Küfür kendi özel sahasının odak kelimesidir. Odak kelimeyi saran anahtar kelimeler (fısk, dalâl, zulüm, istikbâr, tekzîb, isyân, şirk) ya küfür kelimesinin özel bir mânâsıdır yahut Kur’ân’da küfürle yakından münâsebeti olan mânâlar taşırlar.⁵⁴⁹ Hal böyle olunca zulmün zıddı olan adâlet aynı zamanda küfrün de zıddı olmuş olur.

ab- eş-Şirk

eş-Şirk, “ortak olmak” demek olan “Ş.R.K.” (شرك) 6. Bâb fiil kökünden mastardır. Aynı kökten gelen “şirket” ve “müşâreket” mülk ve saltanatta ortaklık anlamındadır. İki veya daha çok kimsenin maddî veya manevî sahadaki ortaklarına da şirket veya müşâreket denilir.⁵⁵⁰ Istılahta ise zâtında, sıfatlarında, ulûhiyyetinde, rubûbiyyetinde ve ubûdiyyetinde⁵⁵¹ Allah’a ortak koşmak, O’na başkasını denk tutmak, Allah’tan başkasına kulluk etmektir.⁵⁵²

Şirk, küfre yakın bir mefhûmdur. Fakat küfür, şirkten daha umûmî olup, şirki de kapsamına almaktadır. Bu mânâda her şirk küfürdür, fakat her küfür şirk değildir. Çünkü şirk, sadece Allah’a ortak koşma neticesinde meydana gelir. Küfür ise, küfür olduğu bilinen birtakım inançların kabulü, fiillerin işlenmesi, sözlerin de söylenmesi neticesinde meydana gelir.

Allah’a şirk koşmak günahların en büyüğüdür. Şirk ile küfrün Allah tarafından bağışlanmayacağı, bunun dışında kalan günahlardan dilediğini Allah’ın bağışlayacağı, Allah’a ortak tanımanın en büyük zulüm ve adâletsizlik olduğu⁵⁵³ Kur’ân’da belirtilmiştir.⁵⁵⁴ Fakat el-Keşşâf sahibi ez-Zemahşerî, şirkin de tevbe ile bağışlanabileceği görüşündedir.⁵⁵⁵

⁵⁴⁸ İbrâhîm 14/22

⁵⁴⁹ Izutsu, *Kur’ân’da Allah ve İnsan*, s. 41

⁵⁵⁰ er-Râğîb el-İsfehânî, a.g.e., s. 451

⁵⁵¹ İlgili âyetler için bkz. el-A’râf 7/190; İbrâhîm 14/22

⁵⁵² İbn Manzûr, a.g.e., X, 449

⁵⁵³ Kılavuz, a.g.e., s. 75-76

⁵⁵⁴ İlgili âyetler için bkz. en-Nisâ 4/48, 116; Lokmân 31/13; el-Beyyine 98/6

⁵⁵⁵ ez-Zemahşerî, a.g.e., s. 96

Düşünmemek, bilgisizlik, şüphecilik, antropomorfizm, boş arzu ve basit duyguları ilâhlaştırmak, kibir, gelenekperestlik ve taklit, baskı-zorlama, refahla şımarma ve şeytan aldatması gibi sebepler şirk götürürken⁵⁵⁶ şirkin de bir takım çeşitleri vardır:

- 1- **Şirk-i İstiklâl:** Mecûsî ve Seneviyye (düalist-ikici) gibi iki müstakil ilâh kabul edenlerin şirkidir.
- 2- **Şirk-i Teb'üz:** Teslis inancındaki gibi Cenâb-ı Hakk'ın bir olduğunu söylemekle beraber, ilâhlardan mürekkep olduğuna inananların şirkidir.
- 3- **Şirk-i Takrîb:** İlk dönem câhiliyye Arapları ve Veseniyye denilen putperestlerin şirki gibi âlemin sâniînin bir olduğunu söylemekle beraber, Allah'a yakınlık sağlamak için, Allah katında şefaathçi olması için Allah'tan başkasına, heykellere ve putlara tapmaktır.
- 4- **Şirk-i Taklîd:** Sonraki câhiliyye Araplarında olduğu gibi mücerred başka birini taklit ederek, Allah'tan başkasına, putlara ibâdet edip ilâh ismini verenlerin şirkidir.
- 5- **Şirk-i Esbâb:** Tabî'ıyyûn ile onlara tâbi olanların şirkleri gibi eşyanın tabiatının, hakîkî müessir olduğuna inanların şirkidir.⁵⁵⁷

Büyük şirk-Küçük şirk ayrımını yapan er-Râğıb el-İsfehânî (ö. 502/1108) 'ye göre Allah'ın ortağı olduğunu iddia etmek anlamına gelen büyük (açık) şirk, inkârın küfrün en büyüğüdür. “Allah, kendisine ortak koşulmasını asla bağışlamaz; bundan başkasını, (günahları) dilediği kimse için bağışlar. Allah'a ortak koşan kimse büyük bir günah (ile) iftira etmiş olur.”⁵⁵⁸

Küçük (gizli) şirk ise bazı iş ve fiilleri icrâ ederken Allah dışında kişilerin rızâsını da hesaba katmaktır. Riyâ ve nifâk gibi. Hz. Peygamber (s.a.v.)'in “Bu ümmette şirk kara kaya üzerinde karıncanın kımıldamasından daha gizlidir” buyurması bu hususa işârettir.⁵⁵⁹ “De ki: Ben, yalnızca sizin gibi bir beşerim. (Şu var ki) bana, İlâhınızın, sadece bir İlâh olduğu vahyolunuyor. Artık her kim Rabbine kavuşmayı umuyorsa, iyi iş yapsın ve Rabbine ibâdetinde hiçbir şeyi ortak koşmasın.”⁵⁶⁰

⁵⁵⁶ Yıldırım, Suat, .a.g.e., s. 285–299

⁵⁵⁷ Kılavuz, a.g.e., s. 77-78

⁵⁵⁸ en-Nisâ 4/48; Ayrıca bkz. en-Nisâ 4/36, 116; el-Mâide 5/72; el-En'âm 6/148; el-Mümtehine 60/12

⁵⁵⁹ er-Râğıb el-İsfehânî, a.g.e., s. 452

⁵⁶⁰ el-Kehf 18/110; Ayrıca bkz. Ra'd 13/36; el-Kehf 18/26, 38, 42; el-Cinn 72/20; Yûsuf 12/106

ac- en-Nifâk

“N.F.K.” (نفاق) fiil kökünden gelen en-Nifâk, yolun bir kıyısından girip, öbür kapısından çıkmak demektir. Fakat bu giriş ve çıkış normal bir giriş ve çıkış olmayıp, âdeta kimseye görünmek ve kimse tarafından bilinmek istenmeden gizli gizli yeraltı deliklerinde, dehlizlerinde dolaşmak, bu dehlizlerin bir kapısından girip öbür kapısından çıkmak, dehliz içinde tüm sırlarını muhâfaza etmek ve dilediğini yapmak mefhûmlarını da çağrıştırmaktadır.⁵⁶¹

Luğatta; îmânı dille ızhâr edip, kalple küfrü gizlemek,⁵⁶² yalan söylemek ve iki yüzlü davranmak⁵⁶³ anlamına gelen nifâk bir küfür çeşidi olduğundan adâlet kavramının anlam alanına girmeyen karşıt kelimelerdendir. Âhirette kişi hakkında verilecek hüküm, kalbinde îmânının bulunup bulunmadığına bağlı olduğundan, kalbinde îmânı olan, mü'min olarak neticede ebedî cennetlik olacak, kalbinde küfrü bulunan kimsenin ise kâfir veya münâfık olması âhirette değişik bir durum ortaya çıkarmayacaktır. Farklılık ancak dünyadaki hükümlerde olacaktır. Yani îmânın ve nifâkın aslı kalptedir. Söz ve fiil kalpteki aslın delilidir. Kalpte gizli olan şey insanlarca bilinmediğinden, dünyada söz ve fiile göre hüküm vermek gerekecektir.⁵⁶⁴

*“İnsanlardan bazıları da vardır ki, inanmadıkları halde "Allah'a ve âhîret gününe inandık" derler.”*⁵⁶⁵

*“Bunun sebebi, onların önce îmân edip sonra inkâr etmeleridir. Bu yüzden kalpleri mühürlenmiştir. Artık onlar hiç anlamazlar.”*⁵⁶⁶

*“Şüphesiz yok ki münâfıklar cehennemden en alt katındadırlar. Artık onlara asla bir yardımcı bulamazsın.”*⁵⁶⁷

⁵⁶¹ Ünal, a.g.e., s. 343

⁵⁶² el-Cürçânî, a.g.e., s. 311

⁵⁶³ er-Râğıb el-İsfehânî, a.g.e., s. 819

⁵⁶⁴ Kılavuz, a.g.e., s. 83-85

⁵⁶⁵ el-Bakara 2/8

⁵⁶⁶ el-Münâfîkûn 63/3

⁵⁶⁷ en-Nisâ 4/145

b- Ahlâkî Zıtanlamaları

ba- el-İstikbâr

el-Kibr (الكبر), et-Tekebbür (التكبر) ve el-İstikbâr (الاستكبار) birbirine yakın anlamlara sahiptir. Kibr, kişinin kendi nefsiyle gururlanması demektir. Bu, insanın kendi nefsinin diğerlerinden daha büyük görmesidir. Tekebbürün en büyüğü, hakkı kabul etmekten imtina ederek, kulluk ile boyun eğmekten kaçınarak Allah'a karşı büyükmektir.⁵⁶⁸ İstikbâr ise büyüklük isteğiyle yeryüzünde fesat çıkarma, başkalarının üzerinde Rableşme, kendilerinde kibir içinde büyüklük vehmetme,⁵⁶⁹ Allah'a karşı kendini yeterli görerek isyân etme, insanlara karşı kibirlenmek ve onlar üzerinde zorla egemenlik kurma anlayışı ve kendini büyük görerek inatçı bir şekilde Hakk'ı kabul etmekten çekinmektir.⁵⁷⁰ Bu bir nevî Allah'a ortak koşmaktır.

İstikbâr iki şekilde olur.

1- İnsanın Büyük Olmayı Araştırıp İstemesi: Bu tür istikbâr gerektiği şekilde, gerektiği yerde ve gerektiği zamanda olursa övülmeye değerdir.

2-Kendi Nefsinde Bulunmayan Şeyi Kendi Nefsinde Varmış gibi Göstermeye Çalışmak: Bu, yerilen bir büyükmektir. Kur'ân-ı Kerîm'de "büyüklük tasladı" diye ifâde edilen budur.⁵⁷¹

*"Hani biz meleklerle (ve cinlere): Âdem'e secde edin, demiştik. İblis hariç hepsi secde ettiler. O yüz çevirdi ve büyüklük tasladı, böylece kâfirlerden oldu."*⁵⁷² Bu âyete göre istikbârın ilk temsilcisi olan İblis "Âdem'e secde et!" emri karşısında isyân ederek istikbârlı bir tutum sergilemiştir.

Kur'ân'daki istikbâr "kibirlenmek" veya "kendini büyük sanmak" kelimesi ve ona eş mânâlı kelimeler, kâfirlerin tutumlarını eleştirmede büyük vazîfe yapar. Kur'ân'ın her yerinde bu inadına böbürlenme ve sahte tutum, kâfirlerin en ayırdedici

⁵⁶⁸ er-Râğıb el-İsfehânî, a.g.e., s. 697

⁵⁶⁹ Ünal, a.g.e., s. 364

⁵⁷⁰ Ece, a.g.e., s. 317

⁵⁷¹ er-Râğıb el-İsfehânî, a.g.e., s. 697

⁵⁷² el-Bakara 2/34

vasfı olarak tasvir edilmektedir.⁵⁷³ Zaten yukarıda geçen âyette de İblis'in, bu tutumu sebebiyle kâfirlerden olduğu beyân edilmiştir.

“Allah! Ey İblis! İki elimle yarattığıma secde etmekten seni meneden nedir? Böbürlendin mi, yoksa yücelerden misin? dedi.”⁵⁷⁴ Bu âyete göre istikbâr büyüklük kuruntusu bir hastalıktan başka birşey değildir.

İstikbârın anlamlarından olan insanlar üzerinde zorla egemenlik kurma anlayışı, adâletin zıt anlamı olan zulmü çağrıştırmaktadır. Kendini büyük görmek, başkalarını ise küçük görmek maddî olmasa bile psikolojik zulmü beraberinde getirmektedir. Başkalarının üzerinde Rableşme de, adâletin anlamlarından olan tevhîd ilkesine zarar vermektedir.

bb- ez-Zulm

Kur'ân-ı Kerîm'in terminolojisinde en fazla kullanılan kavramlardan biri olan “ez-Zulm” (الظلم) “Z.L.M.” (ظلم) 2. Bâb fiil kökünden gelip mastar mânâsına kâim isimdir.⁵⁷⁵ Bu kökün hakîkî mastarı ise “zalmen” (ظلما) kelimesidir.⁵⁷⁶ Dilbilimcilerin çoğuna göre Zulm'ün asıl anlamı, birşeyi kendine mahsus olan yerinden başka bir yere koymaktır.⁵⁷⁷ Birşeyin kendi yerinden başka bir yere konması; ya o şeyi noksan yapmak, ya ziyâde etmek ya da zaman ve mekanından saptırmak sûretiyle olur. Bunun için vakitsiz su verildiğinde “zulmettin” denir. Toprağı sebepsiz kazmaya da zulm tabiri kullanılır. Bu şekilde kazılmaması gerektiği halde kazılan yere “mazlûme”, buradan çıkan toprağa da “zâlim” denilir. Zulm; dâirenin noktası yerine geçen hattı tecâvüz etmektir. Tecâvüzün azına veya çoğuna “zulm” adı verilir. Büyük ve küçük günahlarda da “zulm” tabiri kullanılmıştır. Bu sebeple Hz. Âdem'e, emre tecâvüz etmesinden

⁵⁷³ Izutsu, *Kur'ân'da Allah ve İnsan*, s. 257

⁵⁷⁴ Sâd 38/75

⁵⁷⁵ el-Ezherî, Ebû Mansûr Muhammed b. Ahmed b. Ezher el-Herevî, *Tehzîbu'l-Luğa*, I-XV, (Thk. Ya'kûb Abdunnebi), Dâru'l-Mısriyye, Kâhire, 1384/1964, XIV, 382; İbn Manzûr, a.g.e., XII, 373; Ebû'l-Bekâ, a.g.e., s. 433

⁵⁷⁶ el-Ezherî, a.g.e., XIV, 382; el-Fîrûzâbâdî, a.g.e., s. 1464; Ebû'l-Bekâ, a.g.e., s. 433

⁵⁷⁷ el-Ezherî, a.g.e., XIV, 383; İbn Fâris, Ebû'l-Hüseyn Ahmed b. Zekeriyâ b. Muhammed er-Râzî el-Kazvîni el-Hemedânî, *Mu'cemu Mekâyisi'l-Luğa*, I-XV, (Thk. Abdusselâm Muhammed Hârûn), Dâru'l-Cîl, Beyrut, 1392/1972, III, 468; el-Cevherî, a.g.e., V, 1977; er-Râğıb el-İsfehânî, a.g.e., s. 537; el-Cürcânî, a.g.e., s. 186; el-Fîrûzâbâdî, a.g.e., s. 1464

dolayı Bakara Sûresi 35. âyette “zâlim” denilmiştir. İblis’e de zâlim denmiş olmasına rağmen, her iki zulüm arasında büyük fark vardır.⁵⁷⁸ Ayrıca cevr, noksan yapmak,⁵⁷⁹ haddi aşmak ve doğru yoldan sapmak,⁵⁸⁰ şirk, şirk koşmaksızın işlenen günah, insanlara zulmetmek, zarar vermek,⁵⁸¹ insan öldürmek, Kur’ân’ı inkâr etmek, hırsızlık yapmak⁵⁸² anlamlarına gelir.

Şerîatta ise zulm; Hakk’tan bâtıla gitmekten ibârettir. Haddi aşmak, başkasının mülkünde tasarruf etmektir.⁵⁸³ el-Ğazâlî, ilâhî adâleti savunurken, zulmün “başkasının mülkünde tasarrufta bulunmaktan” ibâret olmasından dolayı, Allah’ın hiçbir sûrette zâlim olamayacağını ifâde etmektedir.⁵⁸⁴ Çünkü Allah mutlak mâliktir. Sonra Cenâb-ı Hakk hakkında zulmün aklen de imkânsız olduğunu şu durum da göstermektedir. Muârizımıza göre “zulm, Allah hakkında imkânsız olan cehâleti veya başkasına muhtaç olmayı gerektiren bir husustur. Halbuki imkânsızı gerektiren de, imkânsızdır. Dolayısıyla, Allah hakkında zulüm, imkânsız ve mümtenîdir. Hem zâlim, sefih olup, ulûhiyyet vasfının da dışındadır. Binâenaleyh, Cenâb-ı Hakk’tan zulmün sâdir olması doğru olsaydı o zaman O’nun, ulûhiyyet vasfının dışında kalması, bu vasfı yitirmesi de doğru olmuş olurdu. Bu durumda da O’nun ilâh oluşu vâcibâttan değil, câiz şeylerden olurdu. Bu durum da O’nun ulûhiyyetini zedeler.”⁵⁸⁵

Zulüm kavramının temel nosyonu “karanlık” olma halidir. “Karanlık”, nurun ve ışığın yokluğu ise de; o da Allah tarafından yaratılmış olduğundan, zihnî ve ismî bir varlık değil, bizâtihi hâricî bir varlığa sahiptir. Dolayısıyla “zulm”de, yapılması istenen birşeyi yapmamanın getirdiği bir tahriptir. Kur’ân’da da “zulm”ün temeli olarak

⁵⁷⁸ er-Râğıb el-İsfehânî, a.g.e., s. 537

⁵⁷⁹ ed-Dâmegânî, a.g.e., II, 55; İbn Manzûr, a.g.e., XII, 373; İlgili âyetler için bkz. ez-Zuhuf 43/76

⁵⁸⁰ İbn Manzûr, a.g.e., XIII, 373; Ebû’l-Bekâ, a.g.e., s. 433

⁵⁸¹ Mukâtil b. Süleymân, Ebû’l-Hasen el-Ezdî el-Belhî, *el-Eşbâh ve’n-Nezâir fi’l-Kur’âni’l-Kerîm*, 2.B., el-Heyetü’l-Misriyyetü’l-Âmmetü li’l-Kitâb, Mısır, 1414/1994, s. 120-121; ed-Dâmegânî, a.g.e., II, 52-55; İlgili âyetler için bkz. el-En’âm 6/82; Lokmân 31/13; et-Talâk 65/1; el-Bakara 2/231

⁵⁸² ed-Dâmegânî, a.g.e., II, 52- 55

⁵⁸³ el-Cürcânî, a.g.e., s. 186

⁵⁸⁴ el-Ğazâlî, Ebû Hâmid Hucetü’l-İslâm Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Ahmed et-Tûsî, *İhyâ’u Ulûmi’d-Dîn*, I-IV, Matbatü el-Halebî, Mısır, 1337 h., I, 80

⁵⁸⁵ er-Râzî, a.g.e., XXII, 177

“karanlık” kullanılır ve “karanlık” anlamındaki “zulm” ile “ışık/ışıklı” anlamındaki “nûr”, birbirinin zıddı olarak zaman zaman karşılaştırılır.⁵⁸⁶

*“Hamd, gökleri ve yeri yaratan, karanlıkları ve aydınlığı var eden Allah'a mahsustur.”*⁵⁸⁷

*“...karanlıklarla aydınlık eşit olur mu?...”*⁵⁸⁸

Adâlet, hakk ise, hakkı çiğnemek zulüm ve despotluktur. Bu zulüm insanla ulûhiyyet akîdesi arasında olursa küfür, şirk veya nifâk olur. Eğer bu tecâvüz kişiyle kardeşi arasında vâki olursa, o insan zâlim olarak isimlendirilir.⁵⁸⁹ Bu ifâdelerden de anlaşıldığına göre zulüm; küfür, şirk ve nifâk kavramlarını da içeren geniş çerçeveli kelimelerdendir. Dolayısıyla “şirk, küfür, nifâk, fisk ve tekzîb” kelimeleri “zulüm” kelimesiyle olumlu, yani eş anlamlı; “îmân, ibâdet, ihlâs, itâat ve tasdîk” kelimeleri ile olumsuz mânâ, yani zıt anlamlı ilişki içindedir.⁵⁹⁰

Bazı hikmet sahipleri zulmü üçe ayırmışlardır.⁵⁹¹

1- İnsan ile Allah Arasında Olan Zulüm: Bu çeşit zulmün en büyüğü küfür, şirk ve nifâktır. Yüce Allah (c.c.)’ in kesinlikle affetmeyeceği bir zulüm çeşididir.⁵⁹²

*“Lokmân, oğluna öğüt vererek: Yavrucuğum! Allah'a ortak koşma! Doğrusu şirk, büyük bir zulümdür, demişti.”*⁵⁹³ Bu âyetin nuzûl sebebi olarak şu hadîs-i şerîf zikredilmektedir: “Abdullah b. Mesûd (r.a.) bize şunu nakletti: “İnanıp da îmânlarına herhangi bir haksızlık bulaştırmayanlar...” (el-En’âm 6/82) âyeti nâzil olduğunda, Rasulullah (s.a.v.) ’ın ashâbı O’na sordular: ‘Zulmetmeyemiz kim?’ O zaman Allah (c.c.) bu âyeti (Lokmân 31/13) indirdi.”⁵⁹⁴ Ayrıca riyâkarlık da zulüm olarak değerlendirilmiştir.⁵⁹⁵

⁵⁸⁶ Ünal, a.g.e, s. 307

⁵⁸⁷ el-En’âm 6/1

⁵⁸⁸ er-Ra’d 13/16

⁵⁸⁹ Umara, a.g.e., s. 47

⁵⁹⁰ Karagöz, İsmail, *Kur’ân’a Göre Zulüm Açısından Allah ve İnsan*, Çelik Yayınevi, İstanbul, 1996, s. 51

⁵⁹¹ er-Râğîb el-İsfehânî, a.g.e., s. 537-538; Sabrî, Mustafâ-Cârullah, Mûsâ, *İlâhî Adâlet Rahmet-i İlâhiyye Burhânları*, (Çev. H. Ömer Özalp), Pınar Yayınları, İstanbul, 1996, s. 152

⁵⁹² en-Nisâ 4/48

⁵⁹³ Lokmân 31/13; Ayrıca bkz. Hûd 11/18; el-İnsân 76/31; ez-Zümer 39/32; el-En’âm 6 / 93

⁵⁹⁴ el-Buhârî, *el-Îmân*, (23)

⁵⁹⁵ Öztürk, a.g.e., s. 677

2- İnsanların Kendi Aralarındaki Zulüm: Bu çeşit zulmü işleyenin cezâsı yanına bırakılmayacaktır. Çünkü Cenâb-ı Hakk, mazlûmun hakkını kendisinden almadıkça zâlimin yakasını bırakmaz. Çünkü adâlet mazlûmun hakkını zâlimden almayı gerektirir. Bunun da yolu, mazlûmun azâbının hafifletilip, zâlimin azâbının ağırlaştırılmasıdır.⁵⁹⁶

*“Ancak insanlara zulmedenlere ve yeryüzünde haksız yere taşkınlık edenlere cezâ vardır. İşte acıklı azâb bunlardır.”*⁵⁹⁷

Bu tür zulüm genellikle kamu haklarına tecâvüz etmek şeklinde belirir. Devlet otoritesinin ferde yaptığı zulüm de bu kategori içinde tetkik edilir. Zulüm fertten kitleye olduğu zaman kapitalist-liberal, otoriteden ferde olduğu zaman otoriter-devletçi zulüm rejimleri şeklinde tarif edilmektedir. Bu zulüm, otoriter rejimlerde ferdin apaçık ezilmesi şeklinde, kapitalist dünyalarda hürriyet perdesi altında gizli olur.⁵⁹⁸

3- Kişi ile Nefsi Arasındaki Zulüm: Allah tarafından affedilebilecek zulüm çeşitlerindedir.

*“Sonra Kitab'ı, kullarımız arasından seçtiklerimize verdik. Onlardan (insanlardan) kimi kendisine zulmeder, kimi ortadadır, kimi de Allah'ın izniyle hayırlarda öne geçmek için yarışır. İşte büyük fazîlet budur.”*⁵⁹⁹

İnsan bedeninden ruhuna veya ruhundan bedenine zulmedebilir. İslâm beden ve ruhun haklarına ayrı ayrı riâyeti gerekli kılarken işte bu çeşit zulmü önlemek istemiştir. Ruhbâniyyet (dünyaya tamamen sırt çevirmek) ruh nâmına bedene; fânî ve bedenî zevklerin esiri olmak ise, beden nâmına ruha zulümdür.⁶⁰⁰

Aslında her üç zulüm de, kişinin nefsine zulmüdür. Zîrâ, insan daha zulmetmeyi kasteder etmez, kendi nefsine zulmetmiş olur. Öyleyse zâlim kendi nefsine zulüm ile işe başlamaktadır. Bu yüzden Cenâb-ı Hakk şöyle buyurmaktadır:

⁵⁹⁶ er-Râzî, a.g.e., XVII, 112

⁵⁹⁷ eş-Şûrâ 42/42; Ayrıca bkz. eş-Şûrâ 42/40; el-İsrâ 17/33

⁵⁹⁸ Öztürk, a.g.e., s. 677-678

⁵⁹⁹ Fâtır 35/32; Ayrıca bkz. el-Bakara 2/ 35, 231; en-Nisâ 4/64; en-Neml 27/44

⁶⁰⁰ Öztürk, a.g.e., s. 678

“(Kâfirler) kendilerine meleklerin gelmesinden veya Rablerinin emrinin gelmesinden başka birşey mi bekliyorlar? Onlardan öncekiler de böyle yapmışlardı. Allah onlara zulmetmedi, fakat onlar kendilerine zulmediyorlardı.”⁶⁰¹ Her zulüm insanın kendisine zulmüdür. Bir başkasına zulmeden kişinin zulmü zâhirî olarak diğerinin üzerine etki ediyorsa da gerçekte kendisine etki etmektedir. Çünkü bu yüzden âhirette şiddetli bir azâba maruz kalacak olan kendisi olacaktır.

Zulüm, cehlin belirtisidir. Bir duygu olan cehlin görünür, fizikî davranış hali zulümdür. Zulüm, cehlin özel bir şeklidir. Kısaca cehl, kavramın içi, zulüm ise dışıdır. Herhalde bu, zulmün çoğu kez tercüme edildiği gibi, basit bir “kötülük yapma” olmadığını bize anlatır. Yani bu, Kur’ân’da inatçı kâfirlerin halini tasvir ederken kullanılan zulüm kelimesinin cehl ile birlikte anlaşılması gereğini açığa çıkarır. Peygambere ve ilâhî öğretiyeye karşı inanç ve direnç göstermek sûretiyle onlar, zulümlerini açıkça Allah’a yöneltmiş oluyorlardı. Kur’ân’a göre Allah’a kimse zulmedemez. Binâenaleyh onlar, aslında yine kendilerine zulmediyorlardı. İşte Kur’ân’ın “zulmü’n-Nefs” (ظلم النفس) “kendine kötülük etmek” deyiminin mânâsı budur.⁶⁰²

Zulüm, insanın Allah’a karşı olan tutumundan kaynaklanır. Zâlim de mazlûm da insandır. Dolayısıyla insan, zulmü, Allah’ın hukûkuna, nefesine ve diğer insanlara karşı işler. Fâil olan her zaman insandır. Zulümden zarar gören yine insandır. Yani insan hem nefesine hem de insanlara karşı işlediği zulümden yine kendisi zarar görür, diğer insanlar da zarar görür ama Allah’a zarar vermek mümkün değildir.⁶⁰³

“...Âyetlerimi az bir bedel karşılığında satmayın. Kim Allah’ın indirdiği (hükümler) ile hükmetmezse işte onlar kâfirlerin ta kendileridir.”⁶⁰⁴ “...Kim Allah’ın indirdiği ile hükmetmezse işte onlar zâlimlerdir.”⁶⁰⁵ er-Râzî, Mâide Sûresi’nin 45. âyetini açıklarken önceki âyette zikredilen küfrün, zulümden daha büyük olmasına rağmen önce daha hafif olan zulmün zikredilmesinin hikmetini şöyle yorumlamaktadır:

⁶⁰¹ En-Nahl 16/33; Ayrıca bkz. el-Bakara 2/57, Yûnus 10/44

⁶⁰² Izutsu, *Kur’ân’da Allah ve İnsan*, s. 266

⁶⁰³ Karagöz, *Kur’ân’a Göre Zulüm Açısından Allah ve İnsan*, s. 53-54

⁶⁰⁴ el-Mâide 5/44

⁶⁰⁵ el-Mâide 5/45

“Küfür, mevlânın nimetlerini inkâr ve o nimetlerin O’ndan olduğunu kabul etmemek olması açısından, küfürdür. Ama nefsin, devamlı ve şiddetli bir azâbda bırakılmasını gerektirmesi bakımından da, nefse karşı işlenmiş bir zulümdür. Binâenaleyh, önceki âyette Cenâb-ı Hakk, kişinin Hâlik subhânehu hakkındaki kusuru ile ilgili olanları; bu âyette de, kişinin kendisi hakkındaki kusurlarıyla ilgili olanları zikretmiştir.”⁶⁰⁶ Adâlet ise nimet verenin nimetini ikrâr ve itirâf edip bu nimetlere karşı şükretmektir.⁶⁰⁷

Âdil-i mutlak olan Allah (c.c.) dilediğini yapabileceğini ve fiillerinde sorgulanmayacağını bize haber verirken; kendisinin zulmedebileceği ve bunun kendisi için câiz olduğunu kastetmiyordu. Kendi mülkünde hüküm süren bir tek hükümdar olmasına rağmen zulmün çirkinliğini bize göstermek için onu kendisine haram kıldığını haber veriyordu. Nitekim bir kudsî hadiste şöyle buyuruyor:

“Ben zulmü kendime ve kullarıma haram kıldım. Sakın birbirinize zulmetmeyiniz.”⁶⁰⁸ Zulmün olmaması adâletin var olmasını getirir. Ayrıca hadîs-i şerîfe göre Allah (c.c) ’ın şu kâinat ve insanların hayatlarıyla ilgili olarak takdir ettiği ve tedbir aldığı herşey adâlet üzeredir.⁶⁰⁹ Bu durum Kur’ân’da da belirtiliyor :⁶¹⁰

“*Bu, dünyada iken kendi ellerinizle yapmış olduğunuzun karşılığıdır. Yoksa Allah kullarına zulmetmez.*”⁶¹¹

Hiz. Peygamber adâleti insanlara anlatmak için Kur’ân metodunu kullanmış, zulümü, adâletin zıddı olarak açıklamıştır. “Hepiniz biliyorsunuz ki müslümanlar birbirlerinin kardeşidirler. Gönül hoşluğu ile vermedikçe hiçbir kimseye kardeşinin malını almak helal olmaz. Nefislerinize zulmetmeyiniz.”⁶¹² “ Adâletsizlikten kendinizi koruyunuz. Çünkü o, hesap gününde zulme denktir.”⁶¹³ Hiz. Peygamber’in şu ifâdesi yine aynı metodun devamı niteliğindedir. “Ey insanlar! Sizden evvelkileri şu halleri

⁶⁰⁶ er-Râzî, a.g.e., XII, s. 8

⁶⁰⁷ İbnü’l-Cevzî, a.g.e., IV, 483

⁶⁰⁸ el-Müslim, *el-Birr*, (15), 2577; et-Tirmizî, *el-Kıyâme*, (49), 2499

⁶⁰⁹ Kutub, a.g.e., III, 149

⁶¹⁰ Umara, a.g.e., 52

⁶¹¹ Âl-i İmrân 3/182; Ayrıca bkz. Âl-i İmrân 3/108; el-Mü’min 40/31; Kâf 50/29

⁶¹² el-Buhârî, *el-Hudûd*, (15)

⁶¹³ et-Tirmizî, *el-Hudûd*, (10), 1436-1437

mahvetti; İçlerinden ileri gelen soylu biri hırsızlık yapınca onu serbest bırakırlar, aynı işi zayıflardan biri yapınca onu cezâlandırırlandı. Allah'a yemin ederim ki, hırsızlığı yapan Muhammed (s.a.v.)'in kızı Fâtıma dahi olsa mutlaka O'nun elini de keserdim.⁶¹⁴ Hz. Peygamber'in bu tür sözleri ve tasarrufları, Kur'ân'ın emri olan adâletin tesisi içindir. Çünkü Kur'ân'da Hz. Peygamber'e hitâben "*Bir kötülüğün cezâsı, ona denk bir kötülüktür. Kim bağışlar ve barışı sağlarsa, onun mükâfâtı Allah'a aittir. Doğrusu O, zâlimleri sevmez*"⁶¹⁵ buyrulmaktadır. ez-Zemahşerî tefsîrinde şu yorumu yapmaktadır: "Yani ben taraftarlık ve düşmanlık gözetmeksizin adâleti ortaya koymak için memur edildim. Herhangi bir kimseye karşı düşmanlık göstermek benim hakkım değildir. Benim dinimde kimsenin kimseye bir farkı ve imtiyazı bulunamaz. Kendimizden olsun, yabancı olsun, büyük olsun, küçük olsun, zengin ya da fakir kimse olsun bunların hiçbirisinin arasında ayrı bir hak ve hukuk yoktur. Bunlar hukuk bakımından adâlet karşısında aynı seviyededir. Günah olan, haram olan herkes için günahdır, herkes için haramdır. Helal olan herkes için helaldir. Farz olan şey de herkes için farzdır. Ben bile ilâhî adâlettin âlemşumulluğundan istisnâ edilmiş değilim."⁶¹⁶

Kur'ân'da ayrıca zulmedenlere ilâve olarak, zulmedenlere meyledenler de büyük bir tehdit ile uyarılmaktadırlar. "*Zulmedenlere meyletmeyin; sonra size ateş dokunur (cehennemde yanarsınız). Sizin Allah'tan başka dostlarınız yoktur. Sonra (O'ndan da) yardım göremezsiniz!*"⁶¹⁷ Cezâsının ateşte yanmak olduğu bildirilen rukûn, zâlimlerin yaptıklarını tasvip etmek, onların zulüm ve fiskını savunmak, bu hususlarda onlara herhangi bir şekilde yardım sağlamak ve onlardan razı olmaktır. Bu mânâ bir ölçüde şu âyetin de mânâsıdır: "*Ey îmân edenler! Allah'ın (koyduğu, dîni) işâretlerine, haram aya, (Allah'a hediye edilmiş) kurbana, (ondaki) gerdanlıklara, Rablerinin lutuf ve rızâsını arayarak Beyt-i Haram'a yönelmiş kimselere (tecâvüz ve) saygısızlık etmeyin. İhramdan çıkınca avlanabilirsiniz. Mescid-i Haram'a girmenizi önledikleri için bir topluma karşı beslediğiniz kin sizi tecâvüze sevketmesin! İyilik ve (Allah'ın*

⁶¹⁴ el-Buhârî, *el-Enbiyâ*, (54); el-Müslim, *el-Hudûd*, (2), 1688; et-Tirmizî, *el-Hudûd*, (6), 1430

⁶¹⁵ eş-Şûrâ 42/40

⁶¹⁶ ez-Zemahşerî, a.g.e., IV, 217

⁶¹⁷ Hûd 11/113

yasaklarından) sakınma üzerinde yardımlaşın, günah ve düşmanlık üzerine yardımlaşmayın. Allah'tan korkun; çünkü Allah'ın cezası çetindir.”⁶¹⁸ Zulüm ve fıska tasvip etmek, zâlim ve fâsiklara yardım etmek şeklinde olmadığı takdirde, bu kimselerle zorunlu sosyal ilişkilerde bulunmak bu âyetin kapsamına dâhil değildir. Ancak, takvâ'nın gereği, yine de bu tür kimselerle her türlü ilişkiyi kesmek ve bundan doğabilecek zarar konusunda da Allah Teâlâ'ya güvenmektir. Nitekim Kur'ân-ı Kerîm'de “Allah kuluna kâfi değil midir? Seni O'ndan başkalarıyla korkutuyorlar. Allah, kimi saptırırsa artık onun yolunu doğrultacak biri yoktur”⁶¹⁹ buyrulmuştur.⁶²⁰

Zikrettiğimiz âyetler ve hadislerden de anlaşılacağı gibi, yerme ve hakîr görmeyi ifâde eden bir kavram olan zulüm, övgü ifâde eden hiçbir mânâda kullanılmamıştır.

c- Amelî Zıtanlamlıları

ca- Tâatten Çıkma Anlamındaki Zıtanlamlıları

1) el-Fısk

Luğatta; taze hurma kabuğunu yarıp dışarı çıkarmak, belirli bir sınırı aşmak, anlamına gelen ve İslâm öncesi Arap metinlerinde daha çok bitki ve hayvanlar (meselâ, fare) hakkında kullanılan 1. Bâbdan “F.S.K.” (فسق) fiilinden mastar olan “el-Fısk” kelimesi, Kur'ân terminolojisinde hak yoldan ayrılma, Allah'ın emirlerine itâatsizlik etme, isyân şeklinde özel bir anlam kazanmıştır.⁶²¹ Bu anlam şu âyette açıkça görülmektedir:

“Hani biz meleklere: Âdem'e secde edin, demiştik; İblis hariç olmak üzere, onlar hemen secde ettiler. İblis cinlerdendi; Rabbinin emrinden dışarı çıktı. Şimdi siz, beni bırakıp da onu ve onun soyunu mu dost ediniyorsunuz? Oysa onlar sizin düşmanınızdır. Zâlimler için bu ne fena bir değişmedir!”⁶²²

⁶¹⁸ el-Mâide 5/2

⁶¹⁹ el-Zümer 39/36

⁶²⁰ en-Nisâbü'rî, Nizâmuddîn el-Hasen b. Muhammed b. Hüseyin el-Kummî, *Ğarâibu'l-Kur'ân ve Rağâibu'l-Furkân*, I-XXX, el-Matbaatü'l-Kübâ, Bûlâk, 1327 h., XII, 83

⁶²¹ el-Firûzâbâdî, a.g.e., s. 1185

⁶²² el-Kehf 18/50

Kur’ân-ı Kerîm’de kâfirlere,⁶²³ münâfıklara⁶²⁴ fâsık denildiği gibi, günah işleyen mü’minlere⁶²⁵ de fâsık denilmiştir. Günahın küçüğüne de büyüğüne de fık denir. Ancak daha çok Kur’ân’ın hükümlerini ikrâr ettiği halde bunların tamamını veya bir kısmını ihlâl eden kimseye fâsık ismi verilirken, zâlim fâsıktan daha genel, fâsık da kâfirden daha kapsamlı biçimde bazı âyetlerde îmânın karşıtı,⁶²⁶ bir kısmında ise dinin emirlerine itâatin karşıtı olarak⁶²⁷ kullanılmıştır.⁶²⁸

“Hem bilin ki, içinizde Allah'ın elçisi vardır. Şayet o, birçok işlerde size uysaydı, sıkıntıya düşerdiniz. Fakat Allah size îmânı sevdirmiş ve onu gönüllerinize sindirmiştir. Küfrü, fıska ve isyânı da size çirkin göstermiştir. İşte doğru yolda olanlar bunlardır.”⁶²⁹ Bu âyette “fık” kelimesinin “küfr” ve “isyân” kelimelerinin ortalarında kullanılması “fık”ın bu iki kelimeye yakınlığını gösterir. Fık bir bakıma küfrün “fiilî amel”ini ifâde eder; yani el, ayak, göz, dil gibi azaların işlediği yasaklanmış ameller fıktır ve bunları işleyen mü’min, itikâdî yönden îmânda ise de, işlediği fiil yönüyle fık içindedir. “Mü’mine sövmek fık ve onunla savaşmak küfürdür”⁶³⁰ hadisi de fık ve küfrün farkını göstermektedir.⁶³¹

Büyük günah işleyen kimsenin durumu hakkında görüş ayrılığı vardır. Ehl-i Sünnet böyle bir kişinin kendisinde îmân olduğu için kâfir olmadığını fakat günahkâr olduğunu söylerken, Hâricîler kâfir olduğunu, Mu’tezile ise böyle bir kişinin ne mü’min ne de kâfir olacağını, îmân ile küfür arasında “fık” ismi verilen bir mertebede olduğunu (el-Menzile beyne’l-Menzileteyn) söylemiştir.⁶³²

Adâlet kavramının karşıtı olarak da fık, kişinin büyük günahları işlemesi, küçük günahları işlemekte ısrar etmesi veya farzları terketmesi, haramları işlemesi, kötü

⁶²³ Bkz. en-Nûr 24/55

⁶²⁴ Bkz. et-Tevbe 9/67

⁶²⁵ Bkz. en-Nûr 24/4

⁶²⁶ İlgili âyetler için bkz. el-Bakara 2/99; Âl-i İmrân 3/110; el-En’âm 6/49; es-Secde 32/18

⁶²⁷ İlgili âyetler için bkz. el-Bakara 2/197; en-Nûr 24/4; el-Hucurât 49/7, 11

⁶²⁸ er-Râğıb el-İsfehânî, a.g.e., s. 636-637

⁶²⁹ el-Hucurât 49/7

⁶³⁰ el-Buhârî, *el-Îmân*, (36); *el-Edeb*, (44)

⁶³¹ Ünal, a.g.e., s. 324

⁶³² Kılavuz, a.g.e., s. 86-87

davranışlarının iyi davranışlarından çok olması şeklinde zâhirî bir vasıf olarak tanımlanmıştır.⁶³³

2) el-Hata'

Luğatta sevâbın zıddı olan el-Hata'⁶³⁴ bir yönden dönmektir. Hata'nın birkaç çeşidi vardır:

1- İrâdenin Güzel Görmediği Şeyi İstemek ve Yapmak Anlamındaki Hata:

İnsanın sorumlu tutulduğu tam hata çeşididir. *“Geçim endişesi ile çocuklarınızın canına kıymayın. Biz, onların da sizin de rızkınızı veririz. Onları öldürmek gerçekten büyük bir suçtur.”*⁶³⁵ Daha önce geçtiği gibi öldürmek zulüm⁶³⁶ olduğuna göre hata, zulümle yakın anlamlı olup adâletle zıt anlam ilişkisi içerisindedir.

2- Yapılması İyi Olan Şeyi İrâde Etmekle Birlikte Kasıtsız Olarak İrâde

Edilenin Aksine Birşeyin Meydana Gelmesi Anlamındaki Hata: Muhtî olarak isimlendirilen bu tür hatayı işleyen kişi irâdede isâbet etmiş, fiilde ise hataya düşmüştür. Hz. Peygamber'in “Ümmetimin üzerinden hata ve unutmaya kaldırılmıştır”⁶³⁷ ve “Kim ictihad eder ve hata ederse ona bir mükâfât vardır”⁶³⁸ hadisinde kastettiği mânâ budur. Kezâ Allah'ın şu âyetinde buyurduğu hata da bu türdendir: *“Yanlışlıkla olması dışında bir mü'minin bir mü'mini öldürmeye hakkı olamaz. Yanlışlıkla bir mü'mini öldüren kimsenin, mü'min bir köle azat etmesi ve ölenin âilesine teslim edilecek bir diyet vermesi gereklidir. Meğer ki ölünün âilesi o diyeti bağışlamış ola. (Bu takdirde diyet vermez). Eğer öldürülen mü'min olduğu halde, size düşman olan bir toplumdansa ise mü'min bir köle azat etmek lâzımdır. Eğer kendileriyle aranızda antlaşma bulunan bir toplumdansa ise âilesine teslim edilecek bir diyet ve bir mü'min köleyi azat etmek gerekir. Bunları bulamayan kimsenin, Allah*

⁶³³ el-Kâsânî, a.g.e., VI, 268

⁶³⁴ el-Fîrûzâbâdî, a.g.e., s. 49

⁶³⁵ el-İsrâ 17/31

⁶³⁶ Bkz. en-Nisâ 4/30

⁶³⁷ İbn Mâce, *et-Talâk*, (16), 2043

⁶³⁸ el-Buhârî, *el-İ'tisâm*, (21); el-Müslim, *el-Akdiyye*, (6), 1716; Ebû Dâvud, *el-Akdiyye*, (2), 3574

tarafından tevbesinin kabulü için iki ay peş peşe oruç tutması lâzımdır. Allah herşeyi bilendir, hikmet sahibidir.”⁶³⁹

3- Yapılması Güzel Olmayan Şeyi İrâde Edip Tesadüfen Aksinin Gerçekleşmesi Anlamındaki Hata: Bu durumda kişi irâde hususunda muhtı ve fiil hususunda isâbetli ise de maksudından dolayı kınanır, işlediği fiil sebebiyle de övülmez.

Özetle bir kimse birşeyi ister fakat isteğinin dışında birşey yaparsa “hata etti” denir. İsteğinin aynısı gerçekleşirse “isâbet etti” denir.⁶⁴⁰

3) ez-Zenb

ez-Zenb, (الذنب) sözlükte “arka, geri, kuyruk” anlamlarına gelen zeneb’den türemiş olup “sonu kötü olan fiil” demektir.⁶⁴¹ Ayrıca mükellefin gayr-ı meşrû işi olarak da tarif edilmiş⁶⁴² olup Kur’ân-ı Kerîm’de küfür, şirk, katil, zînâ gibi günahlar için kullanılmıştır.⁶⁴³

Kötülük ve utanç verici işler yapan kişiyi yakalamak anlamında da kullanılan zenb zamanla, yakalanmayı, ayıplanmayı, geri itilmeyi gerektirecek fiiller için kullanılmaya başlandı. Yani zenb, insanın kazandığı merteye ve yürüdüğü tekâmül yolundan geriye çekilmesini veya bu yolda geri kalmasını îcâb ettiren fiil ve davranıştır.⁶⁴⁴

Zenb, genel anlamıyla günah yerine de kullanılır. İzutsu’ya göre ise, İslâm’da günah kavramının kendisini tanımlamak zor değildir. Kur’ân, günahkârın Allah’ın emirlerine uymayan birisi olduğunu anlatmaktadır. Yani, günah, bir itâatsizlik (ma’siye) eylemidir, bu da (itâat)in tersidir.⁶⁴⁵ İmâm Şâfiî’ye göre de adâlet, Allah’a itâati öngören

⁶³⁹ en-Nisâ 4/92

⁶⁴⁰ er-Râğıb el-İsfehânî, a.g.e., s. 337; Ebû’l-Bekâ, a.g.e., s. 214

⁶⁴¹ er-Râğıb el-İsfehânî, a.g.e., s. 331

⁶⁴² et-Tehânevî, Muhammed Alî b. Alî, *Keşşâfu Istilâhâti'l-Fünûn*, I-II, Kalküta 1862’den Ofset, İstanbul, 1404/1984, I, 507

⁶⁴³ Abdülbâkî, a.g.e., s. 517-518

⁶⁴⁴ Öztürk, a.g.e., s. 654

⁶⁴⁵ İzutsu, *İslâm Düşüncesinde İmân Kavramı*, s. 50

davranış⁶⁴⁶ olduğuna göre adâlet ile zenb arasındaki zıtlık ilişkisi kendiliğinden ortaya çıkmaktadır.

Zenb'in çeşitleri vardır. Meselâ Züleyhâ'nın Hz. Yûsuf'a duyduğu doğal-cinsel istek bir zenb'dir. “*Ey Yûsuf! Sen bundan (olanları söylemekten) vazgeç! (Ey kadın!) Sen de günahının affını dile! Çünkü sen günahkârlardan oldun.*”⁶⁴⁷

Hz. Yûsuf'un kardeşlerinin ona yaptıkları da zenb ile ifâde edilir. “*(Oğulları) dediler ki: Ey babamız! (Allah'tan) bizim günahlarımızın affını dile! Çünkü biz gerçekten günahkârlar idik.*”⁶⁴⁸ Bu âyetlerde hata kelimesinin de kullanılması, “hata” ile “zenb”in yakınlığını göstermektedir.

Hz. Mûsâ'nın bir Mısırlıyı yanlışlıkla öldürmesi de zenb olarak isimlendiriliyor. “*Onların bana isnâd ettikleri bir suç da var. Bundan ötürü beni öldürmelerinden korkuyorum.*”⁶⁴⁹

Zenbin en korkunç olanı, kız çocuklarının diri diri gömülmesidir. “*Diri diri toprağa gömülen kıza, sorulduğunda, Hangi günah sebebiyle öldürüldü? diye.*”⁶⁵⁰ Ayrıca zikredilen âyet de “zulüm” ile “zenb”in anlam yakınlığını göstermektedir.

“*(Evet, bunların durumu), Firavun âilesi ve onlardan öncekilerin durumuna benzer. Onlar Rablerinin âyetlerini yalanlamışlardı; biz de onları günahlarından ötürü helâk etmiştik ve Firavun âilesini (denizde) boğmuştuk. Hepsi de zâlimler idiler.*”⁶⁵¹

cb- Ma'siyette Azgınlaşma Anlamındaki Zıtanlamaları

1) el-Cevr

Arapça'da, adâlet kavramının zıddı, İngilizce'deki –sizlik (in) ön eki ile (justice karşılığı injustice şeklinde) elde edilmez. Aynı bir kelime ile ifâde olunur; o da “el-Cevr” (الجر) dir ve cevri bir çeşit fesad (kötülük) olarak tanımlamak

⁶⁴⁶ eş-Şâfiî, Muhammed b. İdrîs, *er-Risâle*, (Thk. Abdulfettâh b. Zâfir), Dâru'n-Nefâis, Beyrut, 1419/1999, s. 46

⁶⁴⁷ Yûsuf 12/29

⁶⁴⁸ Yûsuf 12/97

⁶⁴⁹ eş-Şuarâ 26/14

⁶⁵⁰ et-Tekvîr 81/8-9

⁶⁵¹ el-Enfâl 8/54

mümkündür.⁶⁵² Yani 1. Bâbdan “C.V.R.” (جور) fiilinden mastar olan cevr ile kastedilen adâletin zıddı olup,⁶⁵³ yoldan çıkmak, sapmak, meyletmek, zulmetmek anlamlarına gelmektedir.

“Yolun doğrusu Allah'ındır. Yolun eğrisi de vardır. Allah dileseydi hepinizi doğru yola iletirdi.”⁶⁵⁴ Bu âyette zıt ilişkili olarak “kasd” ile ism-i fâil olan “câir” kelimeleri kullanılmıştır.

2) el-İsyân

Değnek, sopa anlamındaki “asâ” ile aynı kökten olan “el-İsyân” (العصيان) kelimesi itâatin zıddıdır.⁶⁵⁵ Sözlükte, birşeyi asâ ile engellemek anlamına gelen bu kelime zamanla geçirdiği değişim ve gelişimle her türlü karşı çıkma ve isyân mânâsında kullanılmıştır.⁶⁵⁶

İmâm Şâfiî'ye göre “Âdil kimse, Allah'a itâat ederek amel eden kimsedir. İnsanların, Allah'a itâat ederek amel ettiğini gördükleri kimse âdil, bunun aksine hareket eden kimse de âdil değildir.”⁶⁵⁷ Allah'ın emirleri ve ilkeleri çerçevesinde üzerine düşeni yapmaktan kaçınma durumu, Allah'ı dinlemeyerek itâatsizlik yapma ahlâkı, isyân olduğu gibi, meşrû (dine uygun) bir yönetime itâat etmeyerek, karşı çıkan, kanunları dinlemeyen kimselerin yaptığı da bir “isyân”dır.

İsyân hem olumlu hem de olumsuz mânâyâ gelebilir. Olumsuz anlamı Allah'a ve O'nun peygamberlerinin yoluna karşı çıkıştır. Bunun ilk örneği olan şeytan, Allah'ın “Âdem'e secde edin”⁶⁵⁸ emrine karşı gelip itâat etmedi, hatta isyânını sürdürüp ilâh haline getirdi. “Babacığım! Şeytana kulluk etme! Çünkü şeytan, çok merhametli olan Allah'a âsî oldu.”⁶⁵⁹

Hz. Âdem'in yasak meyveden yemesi bir itâatsizlikti. “Biz: Ey Âdem! Sen ve eşin (Havva) beraberce cennete yerleşin; orada kolaylıkla istediğiniz zaman her yerde

⁶⁵² Haddûrî, a.g.e., s. 23, 157

⁶⁵³ el-Fîrûzâbâdî, a.g.e., s. 470

⁶⁵⁴ en-Nahl 16/9

⁶⁵⁵ el-Fîrûzâbâdî, a.g.e., s. 1692

⁶⁵⁶ er-Râğîb el-İsfehânî, a.g.e., s. 570

⁶⁵⁷ eş-Şâfiî, a.g.e., s. 46

⁶⁵⁸ Bkz. el-Bakara 2/34

⁶⁵⁹ Meryem 19/44

cennet nimetlerinden yeyin; sadece şu ağaca yaklaşmayın. Eğer bu ağaçtan yerseniz her ikiniz de kendine kötülük eden zâlimlerden olursunuz, dedik.”⁶⁶⁰ Ancak O, hatasında direnmeyip tevbe etti.⁶⁶¹ İsyânın olumlu anlamı ise, Hz. Mûsâ’nın Firavun’un tanrılığına ve saltanatına isyân etmesi⁶⁶² örneğinde mündemiçtir.⁶⁶³

Aslında bir yönden bakınca karşı yöndeki hareketi isyân olarak değerlendiririz. Bu anlamda Allah’a boyun eğmek de insanın kendi benliğine karşı isyânıdır. Hatta toprağa atılan tohumun büyüyüp filizlenmesini de, tohumun toprağa olan isyânı olarak değerlendirebiliriz. İsyân eden, âdetâ insanlıkla Allah’lık arasında bir geçit haline gelmektedir. Bu, insanlığın ilâhî tabiata bir iştirakidir. Gerek fertte gerek toplumda, bu iki kişilikten sadece biri yaşayabilir ve hareket edebilir. Gerçekte her dinin temelini bir ahlâk sistemi, bir de isyân doktrini teşkil eder.⁶⁶⁴

3) et-Tuğyân

İsyânda sınırı aşmak,⁶⁶⁵ küstahlık yaparak haddi aşmak anlamına gelen et-Tuğyân, (الطغيان) mahlukluğunu unutma halidir, bu sûretle yaratıklığının farkında olmak Allah ile insan arasındaki Rab-kul meselesiyle doğrudan ilgilidir.⁶⁶⁶

Fiziksel güçlerin normal sınırları aşacak şekilde faal hale gelmeleri de tuğyânla ifâde edilmiştir. Meselâ Kur’ân’da, Nuh Tufanı esnasında suların köpürüp azması, tuğyân kökünden fiil olan 4. Bâbdan “T.Ğ.Y.” (طغى) kelimesiyle ifâde edilmektedir. “Şüphesiz, su bastığı vakit sizi gemide biz taşıdık.”⁶⁶⁷ Yine aynı kökten türeyen “tâğiye” kelimesiyle de tuğyân eden insanları cezâlandırmak için, Yaratıcı tarafından devreye sokulan tuğyân edici bir tabiat kuvveti olan “tufan” a işâret edilmiştir. “İşte o gün olacak olur. (kıyâmet kopar.)”⁶⁶⁸

⁶⁶⁰ Tâhâ 20/122

⁶⁶¹ Bkz. el-Bakara 2/37; Tâhâ 20/122

⁶⁶² Bkz. Yûnus 10/91; el-Müzemmil 73/16; en-Nâziât 79/21

⁶⁶³ Ece, a.g.e., s. 320-321

⁶⁶⁴ Topçu, Nurettin, *İsyân Ahlâkı*, 3.B., (Çev. Mustafa Kök-Musa Doğan), Dergah Yayınları, İstanbul, 2002, s. 204 -205

⁶⁶⁵ er-Râğıb el-İsfehânî, a.g.e., s. 520; el-Cürcânî, a.g.e., s. 183

⁶⁶⁶ Izutsu, *Kur’ân’da Allah ve İnsan*, s. 155

⁶⁶⁷ el-Hâkka 69/11

⁶⁶⁸ el-Hâkka 69/5

Tuğyân insan egosunun, kendini ilâhlaştırması, herşeyin ve herkesin üstünde görmesi şeklinde tecellî ettiği doruğa ulaşmış olur. Kur’ân’a göre, bu doruk noktanın en bariz örneği Firavun’dur.⁶⁶⁹ Hz. Mûsâ ile Hz. Hârûn’a risâleti tebliğ emri, Firavun’un bu durumu hatırlatılarak verilmişti. İki Peygamber “*Dediler ki: Rabbimiz! Doğrusu biz, onun bize aşırı derecede kötü davranmasından yahut iyice azmasından endişe ediyoruz*”⁶⁷⁰ diyerek durumlarını Allah’a arz etmişlerdi.

Kur’ân, “tuğyân”ı, adâletin anlam alanına giren “istikâmet”ten bir sapma olarak göstermektedir. “*O halde seninle beraber tevbe edenlerle birlikte emrolunduğun gibi dosdoğru ol! Aşırı da gitmeyin. Çünkü O, sizin yaptıklarınızı çok iyi görendir.*”⁶⁷¹

Tuğyân, Kur’ân’da adâletin zıddı olan zulmetmek anlamına da gelmektedir.⁶⁷²

“*Gözü kaymadı ve sınırı aşmadı.*”⁶⁷³

“*Sakın dengeyi bozmayın.*”⁶⁷⁴

Kâfirlerin Allah’a karşı davranışlarını anlatmak için sınırı aşmak anlamındaki tuğyân, ceclin somut ifâdesi olarak kullanılmaktadır. (kendini bilemeyen, kendi kapasitesinin sınırlarını da göremeyen ve bu yüzden kendi insanlık sınırları dışına çıkan kimse de câhildir.)⁶⁷⁵

⁶⁶⁹ Öztürk, a.g.e., s. 559-560

⁶⁷⁰ Tâhâ 20/45; Ayrıca bkz. Tâhâ 20/ 24, 43; en-Nâziât 79/17

⁶⁷¹ Hûd 11/112

⁶⁷² Mukâtil b. Süleymân, a.g.e., s. 222; ed-Dâmegânî, a.g.e., II, 48

⁶⁷³ en-Necm 53/17

⁶⁷⁴ er-Rahmân 55/8

⁶⁷⁵ İzutsu, *Kur’ân’da Allah ve İnsan*, s. 271

III- “ADÂLET” KAVRAMININ GENEL TASVİRİ VE GÖZETTİĞİ GÂYELER

A- KUR’ÂN’DA ADÂLET KAVRAMININ GENEL TASVİRİ

1- İtikâd Yönüyle

Adâletin sağlanabilmesi için, insanın, kendisini kesin olarak Allah’a götüren ve O’na itâati sağlayan bir akîde ve yüce insanî değerlere ulaştıracak bir îmânı olmalıdır. İslâm, vicdânî hayatın lezzet ve şehvetlerinden kurtarıp özgürlüğe kavuşturmayı ve onu Allah’a yönelmeyi ister. Gerçek mânâda İslâm’ı tadan her insan, güçlü, sarsılmaz ve dipdiri îmânıyla yeryüzünde etkin bir rol oynayan, yaşadığı hayata inancıyla yön verebilen insandır.

İnsan, adâleti gereği Allah’a karşı kul olmaları sorumluluğu çerçevesinde, O’na ve bildirdiklerine O’nun istediği şekilde îmân etmekle yükümlüdür. Bu hususta Allah Rasûlü (s.a.v.) şöyle buyurmuştur:

“Ya Muaz! Allah’ın kulları üzerindeki hakkı, kulların da Allah üzerindeki hakları nedir, bilir misin?”

“Allah ve Rasûlü, daha iyi bilir” dedi. Rasûlüllah (s.a.v.) : “Şüphesiz Allah’ın kulları üzerindeki hakkı, O’na kulluk etmeleri ve O’na hiçbir şeyi ortak koşmamalarıdır. Kulların Allah üzerindeki hakları ise kendisine hiçbir şeyi ortak koşmayana azâb etmemesidir.”⁶⁷⁶ Yani şirk koşmaksızın Allah’a îmân etmek, Allah’ın kulları üzerindeki kesin hakkıdır. Öyleyse kulların Allah’a karşı adâletli davranabilmeleri bu îmân görevini yerine getirmelerine bağlıdır. Aksi halde Allah’ın hakkını vermemekle Allah’a ve âyetlerine zâlimlik yapmış olurlar. Kullar, îmânlarına şirk/zulüm karıştırmaksızın Allah’a inandıkları, îmânı kalplerine yerleştirdikleri taktirde Allah’a karşı âdil davranmış olurlar.

“Allah’a koştüğünüz ortaklardan nasıl korkarım? Oysa siz, Allah’ın hakkında size bir delil indirmediği birşeyi O’na ortak koşmaktan korkmuyorsunuz. İki taraftan

⁶⁷⁶ el-Buhârî, *et-Tevhîd*, (1); el-Müslim, *el-Îmân*, (10), 30

hangisine güvenmek gereklidir, bir bilseniz. İşte güven; onlara, inanıp imânlarına haksızlık karıştırmayanlardır. Onlar doğru yoldadırlar."⁶⁷⁷

*"Gökleri ve yeri yaratan Allah'ın, onların benzerlerine de tekrar yaratmaya kâdir olduğunu görmezler mi? Onlar için şüphe götürmeyen bir süre tayin edilmiştir. Öyleyken, zalimler, inkârcılıkta hâlâ direnirler."*⁶⁷⁸ İkinci âyette inançta şirk en büyük zulüm olarak nitelendirilmektedir. Âyetler, inkârda direktmeyi, ulûhiyyeti inkârı,⁶⁷⁹ ve münâfıklığı da⁶⁸⁰ zâlimlik olarak nitelemekte, böylesi bozuk inanç sahiplerine de zâlim demektedir. O halde böyle bozuk inanç sahibi olmayıp, Allah'ın istediği tarzda kendisine imân ve teslim olma durumu ise itikâdda adâletli bir davranış demektir

Allah'ın âyetlerini yalanlamamak ve Allah'a iftira atmamak kulların Allah'a karşı itikâdda adâlet yönünden sorumlu oldukları hususlardandır. Hakk Teâlâ yüce kitabında kendi âyetlerini yalanlayanları ve Allah'a iftira edenleri "zâlimler" olarak nitelendirmektedir.⁶⁸¹ Allah'a yalancılık ile iftira etmekten uzak duran ve O'ndan gelen âyet ve mesajları olduğu gibi kabul edip teslim olanlar Allah'a ve Allah'ın bildirdiklerine karşı adâletli davranmış, âdil sıfatını kazanmış olurlar.

Kulun imân esaslarını inkâr etmeyip imânda tam teslimiyet göstermesi itikâdda adâlet noktasında Allah'a karşı olan sorumluluklarındandır. Çünkü Cenâb-ı Allah imân mevzûlarını inkâr etmeyi de zulüm olarak değerlendirmiştir. Zîrâ Allah, müslümanların kaçınmaları gereken haram işlerinin, yapmaları gereken vazîfelerin, ayakta tutmaları gereken haklarının, malların, mülkiyete geçirilip şeklinin, mal kazanmanın câiz ve yasak yollarının, ferdin, toplumun karşısındaki vazîfelerinin, toplumun ferde hizmetinin ve kişinin özgürlük sınırlarının neler olduğunun kural ve ölçülerini Hz. Cebrâîl vasıtasıyla peygamberlere gönderdiği kitap ve sahîfelerde bildirmiştir.

Allah'a imân diğer imân esaslarını da kapsamaktadır. Zîrâ *بِسْمِ اللَّهِ* ve *الحمد لله* gibi âyetlerde: "Teyemmüm, teberrük ve istiâne gibi çok vecihleri hâvî ve tevhdî, tenzîh,

⁶⁷⁷ el-En'âm 6/81-82

⁶⁷⁸ el-İsrâ 17/99

⁶⁷⁹ Bkz. eş-Şuarâ 26/10; el-Kasas 28/40-50

⁶⁸⁰ Bkz. et-Tevbe 9/47,107,109; el-Haşr 59/16-17

⁶⁸¹ Bkz. el-En'âm 6/21,33,93; el-A'râf 7/9,37

senâ, celâl, cemâl ve ihsân gibi çok makamları tazammun, tevhîd ve nübüvvet, haşir ve adâlet gibi dört maksada işâret eden besmele zikredilen yerlerin herbirinde bu vecihlerden, bu makamlardan biri itibari ile zikredilmiş ve zikredilmektedir. الر حمن , nizâm ve adâlete, الر حيم de haşre delâlet eder. رب العالمين adâletle nübüvvetle remizdir. انا اعطيناك الكوثر zaten sarâhaten haşir ve kıyâmete delâlet eder. مالك يوم الدين sadefi de o dört maksadın cevherlerini tazammun etmiştir.⁶⁸²

Peygamberin gönderiliş amacı adalettir.⁶⁸³ Kitabın indiriliş maksadı da adalettir.⁶⁸⁴ Bu kural genelde bütün kitaplar hakkında geçerli olmakla birlikte Kur'ân-ı Kerîm hakkında daha da üst seviyede dikkate alınması gereken bir husustur

Allah'ın adâleti O'nun varlığına, birliğine ve âhiretin kesinliğine delâlet etmektedir. Adâlet mertebelerinin sonu âhirette tamamlanacak va Allah'ın hâkim olacağı O günün mahkemesinde ilâhî adâlet gerçekleşecektir. Bu dünyâda insan her ne kadar Allah'ın emrine göre adâleti yerine getirmeye çalışsa da onlardan gizli kalan cihetlerdeki yanlış hükümlerinde doğru ve tam adâletli hükmü gizlilik ve açıklıkları bilen Allah verecektir.⁶⁸⁵

İnsanın, inanç bozukluğuna sebep olacak şirk ve inkârdan uzak durarak, peygamber vasıtasıyla vahyin tarif ettiği sahîh bir îmâna sahip olarak Allah'a karşı tüm dînî inanç ve esaslarda adâletli davranma yükümlülüğü vardır.

2- Ahlâk Yönüyle

İnsan, mümkün olan en yüksek standardı tutturarak o ölçüdeki iyiyi, güzeli, hayrı işleme oranında ahlâken adâletlidir. Bu durumda ahlâklı insan, hiçbir durumda adâletten taviz vermez. Nisâ Sûresi 135. âyette ifâde edildiği gibi insan kendisi, ana-babası, akrabaları aleyhinde veya zenginden menfaat umuduyla, fakire acıma hissiyle hareket ederek adâletten yüz çevirmez.

İnsanlar, başkaları için kötülük düşünmeyen, başkalarının haklarına tecâvüz etmeyen, aralarında ayırım gözetmeyen, irâde ve yönetim sözkonusu olduğunda tam bir

⁶⁸² Elmalî, Abdurrahman, *Kur'ân-ı Kerîm'de Adâlet (Adl) Kavramı*, C.III, s. 283-328, Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, Harran,1997, s. 319

⁶⁸³ Bkz. eş-Şûrâ 42/15

⁶⁸⁴ Bkz. el-Hadîd 57/25

⁶⁸⁵ Atay, Hüseyin, *Kur'ân'da İmân Esasları*, s. 88

tarafsızlıkla herkese aynı gözle bakan, tartışma ve çekişmelerle karşılaştığında mazlûmu koruyan, zâlimin zulmünü engellemeye çalışan, her hak sahibine hakkını teslim eden ve kimseye haksızlık yapmamaya çalışan insanı gördüklerinde böyle bir kişinin ahlâkî olgunluğa sahip olduğunu düşünürler, o kimsenin davranış ve tutumunu övgüye değer bulurlar, kendisini de “âdil” sıfatıyla nitelendirirler. Buna karşılık, başkalarına haksızlık eden, kendi güç alanında bulunan kimseler arasında ayırım yapan, zulme ve zâlimlere taraftar olup zayıf, güçsüz ve mazlûmların tarafında yer almayan, en azından zâlim ile mazlûm arasında sessiz kalan ve hiçbir konuda adâletli davranmayan insanların davranış ve tutumlarını kınayıp, kendilerini de “zâlim” sıfatıyla nitelendirirler.

3- İbâdet Yönüyle

İnsan, dünyada hayat sürmek üzere yaratılırken belli bir gâye ile yaratılmıştır. Nitekim Cenâb-ı Hakk, Kur’ân-ı Kerîm’de insanların ve cinlerin yaratılış gâyesini şöyle açıklamıştır: “*Cinleri ve insanları ancak Bana kulluk etmeleri için yaratmışımdır.*”⁶⁸⁶

İnsanlar kendilerinde varolması istenen şuurun sürekliliği için amelî güce sahip olmaları gerekmektedir. Kanun ve şerîatın tatbik edilmesinin câiz kılındığı yerde İslâmiyet, insanın vicdân duyguları ile yardımlaşmış ve onları gözlerin görmediği hareketlere hâkim ve müfettiş kılmıştır. Bunu iki yoldan sağlamıştır. Biri, İslâm’ın insanın kendi esaslarına inanmasını ve bu esasların insanın kalbinde yerleşmesini sağlamaya çalışmasıdır. Diğeri de tekerrür eden ibâdetlerdir. Bunlar, kullanılan birer vesiledir ve umûmiyetle İslâm esaslarının kalbe nufûz edip yerleşmesinin zâhirî bir delilidir. Meselâ her müslümanın günde kırk defa Allah’ın huzurunda okumakla emredildiği Fâtiha’da “*Bizi doğru yola ilet*”⁶⁸⁷ duâsını yapmakla emredilmesi, bu adâleti her an zihinde hazır bulundurmasını temin içindir. Bu da insan ile Rabbi arasında hiçbir sûretle aracı bulunmadığını ifâde eder ve bundan dolayı insan Rabbine yalvardığı en kutlu anında ibâdeti doğrudan doğruya ona hitap ederek edâ eder. Allah ile insan arasında vasıtanın bulunmayışı, Allah’ın insanın işlerini doğrudan doğruya gözetlemesinin delillerinden biridir.

⁶⁸⁶ ez-Zâriyât 51/56

⁶⁸⁷ el-Fâtiha 1/6

Oruç da insanı daha ziyâde fenalıklardan geri durmaya, sakınmaya ve onlardan kaçmaya alıştıırır. Zekât ise, mâlî bir ibâdet olup, bütün Müslümanlar bunu yapmak isteyecekleri için çalışacak ve onu vermek mertebesine ulaşmaya uğraşacaklardır. İnsan servetinden bir miktarını her sene fakirlere Allah rızası için vermek mecbûriyetinde olduğunu bilir ve idrâk ederse haksız yere kazanmanın mânâsızlığını kavramış olacaktır. Zekâtın, fakirin hakkı olduğunu, onu sahibine vermesi gerektiğini, vermediği takdirde haram yediğini kendisi bildiği gibi başkaları da bilir. Fertleri bu şekilde hareket eden bir cemiyette haksızlık ve fenalık olmayacaktır.

İslâm yalnız haksızlığın vukuunda adâleti emretmekle kalmaz, onun vukuuna sebep olacak âmilleri ortadan kaldırmaya çalışır. Cemiyeti hem îcâbî hem selbî yollardan ıslaha önem verir. Hem malla, hem bedenle yapılan Hac ibâdeti ise insanın yaşadığı dar cemiyet çerçevesinden çıkıp, cihanşumul bir topluluğu ifâde eden müslüman millet ve cemiyetlerle kardeşçe dertlerini ve sevinçlerini paylaşmasını sağlar.⁶⁸⁸

Bir kimse, kesin olarak yaratılış gâyesinin şirk koşmaksızın Allah'a kuluk/ibâdet etme olduğuna inanmaz veya Allah Rasûlu'nun amel noktasında bildirdikleri sınırların dışına taşarsa o zaman Allah'a karşı ibâdetde âdil davranmamış olur. Fakat diğer kimse de bu ulvî gâyeye gönülden inanıp teslimiyet gösterir, hayatının her anında yaşantısını da Allah ve Rasûlu'nun bildirdikleri esaslar doğrultusunda şekillendirirse, işte o zaman Allah'ın sevdiğini belirttiği âdil kullarından olmaya hak kazanır.

İbâdet, hayatın her anında Allah'ın emirlerine uymaktır. Nasıl ibâdetlerimizi O'ndan alarak, O'na ibâdet edip namaz, oruç, zekât ve haccı yerine getiriyorsak, helal ve haramları yani, küçük olsun büyük olsun hayatımızı kuşatan oldu-bittilerin de ölçüsünü O'ndan almak zorundayız. Bu da tevhidi kavrayıp amellerin hepsinde O'na yönelme, O'nu ortaklardan, sıfatlarını da te'vil ve teşbihten uzak tutmakla olur. Bu amel, ister namaz, hac olsun; isterse rızık için çalışma, harcama, ilim, siyâset, iktisâd, sosyal hayat olsun hepsinde de Allah'ın emrettiği adâlet ölçüsünün uygulanarak işlenmesi gerekir. Bu hususta Allah Teâlâ şöyle buyurur: ”De ki: “*Namazım, ibâdetim,*

⁶⁸⁸ Atay, a.g.e., s. 85-87

*hayatım ve ölümüm, âlemlerin Rabbi Allah içindir. O'nun hiçbir ortağı yoktur; böyle emrolundum ve ben Müslümanların ilkiyim.*⁶⁸⁹

İslâm'da ibâdetlerden maksat, nefsin öldürülmesi değil, onun istikâmet kazanması, eğriliğinin giderilmesidir. Çünkü nefsin öldürülmesi zaten imkânsızdır ve İslâm'da ruhbanlık da yoktur. Bu konuda Allah Rasûlu (s.a.v.) şöyle buyuruyor:

“İstikâmet sahibi olun, sizin için sünnet kılınan yoldan sapmayın, amellerden güç yetirdiğiniz kadarını işleyin.”⁶⁹⁰

İbâdetten maksat, kulların insânî ihtiyaçlarını engellemelerine, herhangi bir hakkı ihlâl etmelerine imkân vermeyecek şekilde ihsân mertebelerine ulaşmalarını sağlamaktır. Zîrâ Rasûlullah şöyle buyurmuştur:

“Şüphesiz din kolaylıktır; bu din hususunda (ameller eksiksiz olsun diye) kendini zora koşan kimseye, mutlaka din galebe çalacaktır.”⁶⁹¹

İbâdetleri yaparken itidâl ve istikâmete riâyet etmek gerekir. İfrât ve tefrîttен dâima sakınmak gerekir; ibâdeti yapmamak veya sınırdan fazlasını yaparak aşırılığa gitmekten kaçınıldığı takdirde Allah'a karşı sorumlu olunan ibâdetle âdil davranılmış olur, aksi halde ise zulmedilmiş olur. Sahâbilerden bazılarının aşırı bir kararla kendini ibâdetle adamak için kiminin her gün oruç tutmaya, kiminin de hiç evlenmemeye niyet ederek nefislerini öldürmeye çalışmalarını duyan Allah Rasûlu (s.a.v.): “Ben hem oruç tutarım hem de yerim; geceleri hem ibâdet eder hem de uyurum; kadınlarla evlenirim. Kim benim sünnetimden yüz çevirirse, o benden değildir.”⁶⁹² buyurmuştur. Amel konusunda Rasûlullah'ın sünnetine uyulsa insânî ihtiyaçlarla ibâdet arasında da denge ve adâlet sağlanmış olacaktır. Böylece Hz. Peygamber, müslümanların ibâdet yaparken i'tidâli elden bırakmadan, Allah ve Rasûlu'nün koyduğu sınırları aşarak usangaçlık verecek, dinde karışıklık oluşturacak tabîî ihtiyaçların karşılanması için gerekli faaliyetleri engelleyecek bir davranış içine girmemeleri konusunda onları uyarmıştır.

⁶⁸⁹ el-En'âm 6/162-163

⁶⁹⁰ İbn Mâce, *et-Tahâret*, (4), 277

⁶⁹¹ el-Buhârî, *el-İmân*, (29)

⁶⁹² el-Buhârî, *en-Nikâh*, (1)

4- Muâmelât Yönüyle

Adâlet, insanlar arası ilişkilerin ölçüsüdür. Her fert, ilişki kurduğu diğer fertlere adâletli davranmak zorundadır. Toplumun en küçük birimi olan âilede, birden fazla kadınla evli olan erkekler hanımları arasında her yönden eşit davranmak zorundadır. Eğer âdil olamazlarsa tek eşle yetinmeleri gerekir. Çocuklara verdiklerinde de âdil davranmaları gerekir.

İnsanların aralarında meydana gelen anlaşmazlıklarda hâkim adâletli hüküm vermelidir. Çünkü adâlet mülkün temelidir. Hâkimin adâletli bir hüküm verebilmesi için şahitlikte adâletin gözetilmesi, dolayısıyla şahitin de âdil olması şarttır. Söz söylendiğinde hakkı ve doğruyu söylemek gerekir.

İnsanlar, her türlü ticârî işlerinde haksızlığı, hileyi bırakarak ölçerken ve tartarken adâletli olmaları gerekir. Ayrıca borçlanma ve senetlerin yazımında adâletli bir şekilde hareket edip aynı zamanda ihtiyâten âdil iki şahit de bulundurulmalıdır.

Toplumdaki yetimlere ve muhtaçlara da âdil davranılırsa toplumsal dayanışma ve tesânüd meydana gelir. Devlet kurumu da bütün müesseseleriyle toplumda adâleti ayakta tutmak zorundadır. Çünkü adâletli davranmayan idârî sistemler ve toplumlar pâyidâr olamazlar.

Dînî düşünce farkı gözetmeden, insanlar arasında akraba, ırk, soy, mevki ayırımı yapmadan eşit biçimde adâleti uygulamak gerekir. Şayet uygulamada insanlar arasında herhangi bir ayırım yapılırsa o ülkede adâlet ve saâdet kalmaz, huzursuzluk yayılır, perişanlık ve çöküntü başlar. O toplumun ömrü uzun sürmez.

5- Ukûbât Yönüyle

Haklı olanın hakkını en kesin şekilde teminat altına almak için gerçek zulmedeni bulduktan sonra onun zulmünün ödetilmesini sağlayacak kaçınılmaz murâkabelelere başvurulmasının sebebi, hakkı korumak, suçu sahibine iâde etmektir. Bunun bir kelimeyle ifâdesi işi değerlendirmektedir. Yapılan iş, Alah'a ve fertlere karşı menfî ise eksik bir hareket sayılacaktır. Bu, işin mahiyetinin ifâde ettiği hükümdür. Bu

durumda da bu eksiklik onu yapana ödetilecektir. Bunları en ince teferruatına kadar bilen Allah, herkesin hakkını veya cezâsını vermekte tam adâleti yerine getirecektir.⁶⁹³

Ukûbâtta cezânın şahıslar bakımından umûmîliği, yani kanun karşısında herkesin eşitliği ilkesi hâkim olup hiçbir zümre ve şahsa dokunulmazlık veya ayrıcalık tanınmamıştır. İslâm, başlangıçtan beri bütün insanlığın eşit olduğu, üstünlüğün ancak takvâda bulunduğunu,⁶⁹⁴ takvânın da adâleti sağlamakla gerçekleştiğini,⁶⁹⁵ belirterek bütün kurumlarını adâlet esasına oturtmayı amaçlamıştır. Nitekim Rasûl, hırsızlık yapan soylu bir kadının affedilmesi yönünde ashâbdan gelen bir talebi şiddetle reddetmiş ve geçmiş milletlerin mahvolmasının başlıca sebeplerinden birinin bu ayırım olduğunu söylemiştir.⁶⁹⁶ Bir başka olayda da cezâ uygulamasında câriye hür ayrımı yapmamış, bunu yadırgayan sahabilere de kısasın Allah'ın hükmü olduğunu ifâde etmiştir.⁶⁹⁷ Bu hususta Cenâb-ı Hakk şöyle buyurmuştur:

*“Ey inananlar! İhramlıyken avı öldürmeyin. Sizden bile bile onu öldürene, ehli hayvanlardan öldürdüğü kadar olduğuna içinizden iki âdil kimsenin hükmedeceği, Kabe'ye ulaşacak bir kurbanı ödeme yahut düşkünlere yemek yedirme şeklinde keffâret ya da yaptığının ağırlığını tatmak üzere bunlara denk oruç tutma vardır. Allah geçmiştekileri affetmiştir, kim tekrar yaparsa Allah ondan öc alır. Allah güçlüdür öc alıcıdır.”*⁶⁹⁸

*“Ey akıl sahipleri! Kısasta sizin için hayat vardır. Artık, Allah'a karşı gelmekten sakınırsınız.”*⁶⁹⁹

İslâm'da zînâ suçuna son derece ağır bir cezâ öngörülmüştür. Çünkü, bu suçta ırz ve namus dokunulmazlığına tecâvüz, toplum içi ahlâksızlığın yaygınlaşması, toplumda çözülmeye neden olma, soyların karışma tehlikesi, yalan ve iftira yoluyla babalara çocuk isnâd olunarak, duygu ve merhamet hırsızlığına yol açma vardır.

⁶⁹³ Bkz. en-Nisâ 4/40; el-Mü'min 40/20

⁶⁹⁴ Bkz. el-Hucurât 49/13

⁶⁹⁵ Bkz. el-Mâide 5/8

⁶⁹⁶ el-Buhârî, *el-Hudûd*, (11-12); Ebû Dâvud, *el-Hudûd*, (4), 4373

⁶⁹⁷ el-Müslim, *el-Kasâme*, (5), 1675

⁶⁹⁸ el-Mâide 5/95

⁶⁹⁹ el-Bakara 2/179

“Zînâ eden kadın ve erkeğin herbirine yüzer değnek vurun. Allah’a ve âhiret inanıyorsanız, Allah’ın dini konusunda o ikisine acımayın. Onların cezâ görmesine inananlardan bir topluluk da şahit olsun.”⁷⁰⁰

“İffetli kadınlara zînâ isnâd edip de, sonra dört şahit getirmeyenlere seksen değnek vurun; ebediyen onların şahidliğini kabul etmeyin. İşte onlar yoldan çıkmış kimselerdir.”⁷⁰¹

İnsanın güvenliğini sarstığı için İslâm hırsızlık suçuna da el kesme cezâsını getirmiştir.

“Erkek hırsız ve kadın hırsızın, yaptıklarından ötürü Allah tarafından ibret verici bir cezâ olarak, ellerini kesin. Allah güçlüdür, hakîmdir.”⁷⁰²

İslâm toplumunda halkın genel güvenliğini tehdit edenler için öngörülen kesin cezâ âyete göre şöyledir:

“Allah ve peygamberiyle savaşanların ve yeryüzünde bozgunculuğa uğraşanların cezâsı öldürülmek veya asılmak yahut çapraz olarak el ve ayakları kesilmek ya da yerlerinden sürülmektir. Bu onlara dünyada bir rezilliktir. Onlara âhirette büyük azâb vardır.”⁷⁰³ Fakat cezâda esas olan suç ile karşılığında verilecek cezâ arasında makul bir dengenin mevcudiyetidir. Cezâlar ancak zarûret ölçüsünde belirlendiğinden cezâlandırma, asıl amaç değil; zarûreten başvuru olan bir çaredir. Cezâlandırmanın amacı, genelde suçun aleniyetine engel olarak sosyal vicdânı ve yapıyı korumak, özelde ise suçu önlemek, suçluyu te’dir ve ıslah etmektir. Bu yüzden suçluya verilecek cezâ, toplumun hukukunu ve ortak değerlerini koruyacak, suçun işlenmesine ve tekrarına engel olacak, suçluyu uslandıracak ma’şerî vicdânı tatmin edip mağdurun intikam hissini dindirecek miktar ve şekilde olmalıdır. Bu çerçevede verilen cezâ ilâhî adâlet ve rahmetin bir parçasını oluşturur.⁷⁰⁴

⁷⁰⁰ en-Nûr 24/2

⁷⁰¹ en-Nûr 24/4

⁷⁰² el-Mâide 5/38

⁷⁰³ el-Mâide 5/33

⁷⁰⁴ Bardakoğlu, “Cezâ”, DİA, VII, 472

B- KUR'ÂN'IN ADÂLET KAVRAMININ GÖZETTİĞİ GÂYELER

1- Gözettiği Aslî (Temel) Gâyeler

Adâletin temel gâyesi, dünya ve âhiret mutluluğunu temin etmektir. Dünya mutluluğu açısından adâletin gâyesi, kulları kötülüklerden uzak tutması, toplumsal kaynaşmayı, huzur ve sükûnu sağlaması, muhtaçlara yardım elini uzatmasıdır. Bu bağlamda adâlet insanlar arası ilişkileri düzene koyar. Adâlet dünyanın esas kâide ve direklerindedir. Dolayısıyla onsuz dünyanın nîzam ve intizâmı düşünülemez. Adâletin esas gâyesi, ahlâkî zaafı gidermek, ahlâkî suçların doğmasını önlemek, sözde iyilikleri ve şeklen âdil olan hareketleri reddetmektir.

Mutlak adâletin tecellî edeceği, iyiliğin mükâfâtlandırılması için bütün engellerin ortadan kalkacağı ebediyet âleminin varlığına inanmak, insan için büyük bir teselli kaynağı ve yaşama sevincidir. Âhiret mutluluğu yönüyle kişi, bu dünyada hakkı olan şeyden mahrum edildiğinde, zâlimin dünyada olmasa bile âhirette mutlaka yaptığı fiilin karşılığını göreceğine inanmasıyla, adâlet duygusu kişinin ruh sağlığını koruyucu, rûhî meseleleri tedavi edici etkiler yapar. Böylece adâlet insanın iç dünyası ile tabî ve toplumsal çevre arasında denge ve uyum kurmasına yardımcı olmasında ve insana kişilik yapısındaki güçleri bütünleştirme imkânı vermesinde paya sahiptir.

2- Gözettiği Tâlî (Yan) Gâyeler

Adâletin tâlî gâyesi, sosyal nizâmı güvenlik altına altına almaktır. Adâlet, bütün fertlerin menfaatini gözetmeyi amaçlar. O, ne fert aleyhine topluma ne de toplum aleyhine fertlere yarar sağlama amacını güder, her iki tarafın da sorumluluklarını yerine getirmesini ve haklarını elde etmesini ister.

Adâlet düşüncesi, fert ve toplum yararları arasında bir dengenin oluşmasına ve maslahatın bireysel ve sosyal hayata yansımaya yardımcı olmaktadır. Adâletsizlik ise refahın gerçekleşmesini engellemekten, gerilimi artırmaktan ve sosyal huzursuzlukları körüklemekten başka birşey yapmaz. Ayrıca adâletsizlik, fertlerin en iyiyi ve ideali gerçekleştirmede cesaretlerini kırar ve bu yüzden gelişmeyi geciktirir. Bu sebeple İslâm

gelir ve servet dağıtımındaki eşitsizlikleri ortadan kaldıracak bir dizi düzenlemelerde bulunmuş ve haksız mal ve kazanç elde etme biçimlerini yasaklamıştır. Yine bu anlamda dağıtım ve paylaşımında adâleti gerçekleştirecek bir kısım düzenlemelerde bulunmak sûretiyle İslâm, refahın tabana yayılmasına öncelik vermiştir. Adâletin ticâret açısından gâyesi, üretimde verimi ve işe yaramazlıkla mücadele, dağıtımda âdil bölüşüm ve tüketimde ölçülü olmaktır.⁷⁰⁵

Adâletin gâyesi, kişilerin zihinsel açmazlarını çözmektir. Genelde herkese göre bir adâlet tanımı olmasına rağmen hak ile bâtil bellidir.

Adâletin insanı davet ettiği ve yönlendirdiği ideallerle oluşturduğu cemaat hayatı kişiye bir kimlik kazandırır. Hikmet, iffet ve şecâat fazîletlerinin hepsini içinde barındıran adâlet, cinsellik ve saldırganlık dürtülerinin ıslah edilip faydalı duruma getirilmesine yardımcı olur.

Adâletin gâyesi bizzat merhametin kendisidir. Bu da insanlar arsında adâletin, peygamberlik risâletinin esası olduğunu göstermektedir. Adâlet, toplumdaki fertler arasında sosyal bütünleşme, dayanışma ve yardımlaşmayı gâye edinir.

Şâhitlikte dürüstlük gibi ahlâkî ilkeler yanında mâlî ibâdet, kişiyi egoist ve yıkıcı duyguların etkisinden korur. İslâm'da adâletin bir parçası olan zekât hem insan tabiatındaki cimrilik ve bencillik eğilimini, hem de mala karışan haram ve günah kirlerini temizleyicidir. Aynı zamanda müslümanların, sakadaka vermeye teşvik edilmesinin gâyesi gelir dağılımındaki eşitsizliklerin, fakirlik ve ihtiyacın yol açtığı sosyal gerilimlerin aşılmasıdır.

İnsanlar adâlet sayesinde güçlü, uyumlu, bütünleşmiş, sağlam yapılı bir kişilik kazanmaktadır. Buna paralel olarak adâlet, insanın toplumda itibar kazanmasına vesile olur.

⁷⁰⁵ Ayengin, *Tevhid, İslâm'da İktisâdî Hayatın Ahlâkî Boyutu*, İslâm ve İktisat I, İslâmî Araştırmalar, C.XVI, S.4, s. 648-659, Türkiye Ekonomik ve Kültürel Dayanışma Vakfı, Ankara,2003, s. 656

SONUÇ

Bütün dinlerin, beşerî kültür ve hukuk sistemlerinin hedefleri arasında yer alan adâlet, İslâm medeniyetinin çekirdeğidir. İnsan, İslâm ile adâlet gerçeğinin sonsuz nimetine erer.

İslâm adâletinin kaynağı, insanlığa tebliğ edilen ve bütün câhiliyye toplumlarını ışığa, kurtuluşa, şahsiyet ve medeniyete kavuşturan Kur'ân, müslümanların en büyük kitabıdır. Müslümanlar Kur'an-ı Kerîm ile hüküm verir, eşya ve hâdiseleri Kur'ân ölçüsü dâhilinde değerlendirirler. İslâm adâleti, bütün yüceliğini ve erişilmez keyfiyetini Kur'ân gerçeğinden almıştır.

İslâm, adâleti mülkün bekâ esası kabul etmiş ve titizlikle Hakk'ı korumaya gayret etmiştir. Adâlet, Allah'ın sevdiği, övdüğü bir vasıf olduğu için Allah defalarca adâletten bahsetmiş, adâleti emretmiş ve adâletin pratik örneklerini vermiştir. Üstelik İslâm adâleti, sadece müslümanlar arasında geçerli bir hüküm, kâide ve esas değildir, bütün insanlar için yürürlükte olan bir âlemşumul kanundur. Bu yüzden Allah'ın indirdiği hükümlerle hükmetmeyenler kâfirlerin, zâlimlerin ve fâsıkların ta kendileridir. Dolayısıyla Kur'ân ahkâmı ne kadar uygulanmaya çalışılırsa o derece âdil, ne kadar da Kur'ân ve hükümlerinden uzaklaşırsa o derece zâlim olunur, dünya ve âhret mutluluğu hebâ edilmiş olur.

İlahî nizâmın yeryüzünde hâkim olması, insanların yaşadıkları hayattan tatmin olabilmeleri, dünyada huzur, barış ve mutluluğun sağlanabilmesi için Kur'ân'ın anlaşılmasına ve özellikle adâletin bilinip gerçekleştirilmesine ihtiyaç vardır.

İnsanoğlunu eşref-i mahlûkat olarak yaratan ve ona kendinden ruh üfleyen Cenâb-ı Hakk, insanın bu halini devam ettirip esfel-i sâfilîn durumuna düşmemesi,

yaratılış gâyesine uygun bir yaşam tarzı sergileyerek dünya ve âhiret saadetine nâil olabilmesi için birtakım kanunlar ve kurallar koymuştur. İşte bu kanun ve kuralların bir manzûmesi olan Kur'ân-ı Kerîm de insanlara adâletli olmalarını, zulme sapmamalarını emretmiştir. Gidilmesi ve takip edilmesi gereken yol adâlet yoludur, hak yoludur.

Kâinatta ilâhî kanun ve nizâm dışında en küçük bir zerre bulunmadığı için bütün kâinat Kur'ân'da hulâsa edilmiştir. Adâlet de dünya ve âhiretin temel kâidesi olduğu için çok geniş anlam alanına sahiptir. Adâlet, tüm insanları ilgilendiren kapsamlı bir kavramdır. Bugün dünyamızda adâletten bahsetmeyen bir toplum düşünmek imkânsızdır. Ancak bugün herkese göre farklı farklı adâlet anlayışı vardır. Sonuçta birtakım zulüm ve haksızlıklar ortaya çıkmış, insanlar birbirlerine zarar vermiştir. Yine bugün dünyamızda varolan haksızlık, adâletsizlik ve zulmün sebebi, gerçek adâletin var olmayışından, ilâhî vahiyden uzaklaşmış olmasından kaynaklanmaktadır. Herkese göre farklı farklı adâlet anlayışlarını ortadan kaldırılarak gerçek adâletin ortaya konması ilâhî irâde ile mümkündür.

İlk nâzil olduğu günlerden itibaren Kur'ân-ı Kerîm adâlet kavramına geniş bir içerik yükleyerek hayatın her alanında kişileri adâletli olmaya çağırılmış; kişinin kendine ve başkalarına karşı haksızlık etmesinin kötü sonuçlarını haber vermiştir. Dinin dünyevî hüküm koymasını da bu adâletin bir parçası olarak tanıtmıştır.

Adâlet zıt anlam ifâde eden kavramlardan biridir. Luğatta doğruluktan sapmak, meyletmek; zulmetmek anlamlarının yanında, eşit davranmak, denk tutmak, doğrultmak, düzeltmek, doğruluk, haksızlıktan uzak durmak, tam düzgünlük, istikâmet, insâf, hakkâniyet, zulmün zıddı, doğru hüküm verme gibi anlamlara gelmektedir. Istılahta ise ifrât ve tefrît arasında orta yolu tutmak, dînen haram kılınan şeylerden sakınıp hak yol üzere dosdoğru olmak, büyük günahları işlemekten ve küçük günahlarda ısrar etmekten kaçınmak, hak sahibine hakkını tam vermek, hakkını tam almak, cezâ ve ödülde eşit davranmak, zulmü terketmek, verilen ile hak edilen arasındaki dengeyi sağlamak anlamındadır. İlimler dallarına göre de adâletin tanımı değişmektedir.

Adâlet; dînî, siyâsî, hukûkî, sosyal ve iktisâdî adâlet olarak çeşitlere ayrılmaktadır. Buradan da anlaşıldığı gibi adâlet, insan hayatının tümünde cârî olan temel bir ilkedir. Eğer bu alanlarda adâlet sağlanamazsa cemiyetin nizâmı bozulur. Çünkü İslâm'ın düşünce ve fikir ikliminde adâlet, bir binanın tuğlalarını birbirine kaynaştıran harç gibi toplum fertlerini bir disiplin içinde tutan ana unsur olarak kabul edilir.

Adâlet kavramı, Kur'ân terminolojisinde fidye, kıymet, denk, eşit, şirk koşmak, haktan saptmak, düzeltmek, ölçülü bir biçim vermek, insâf, âdil ve doğru olmak gibi anlamlara gelmektedir. Allah kemâlinin bir neticesi olarak mahlûkları yaratmasında, onlara emretmesinde ve hesapta adâletli bir şekilde davranmaktadır. Kulun da kendine yazık etmemesi için âdil olmasını emreder. Böylece kendisine karşı âdil olan insan suya atılan taşın suda hâleler oluşturduğu gibi kişinin adâleti de eşine, ebeveynine, akrabalarına ve nihayet gayr-ı müslimlere kadar sirâyet edecektir. Allah, ölçü ve tartı hususunda eksik ve hile yapmamayı; âilede, sözde, şâhitlikte ve yetimlerin haklarını korumada dosdoğru; yargıda, yönetimde ve neticede bütün işlerde âdil olmayı emretmiştir. Çünkü adâlete ihtiyacı olan insandır. Beşer ancak kesin ve mutlak adâletin Allah'a mahsus olduğunu kabul etmekle beraber vicdânen her zaman ve her yerde de adâlete ihtiyaç duyar. Cemiyeti teşkil eden her ferdin ayrı ayrı adâlet ihtiyacı topyekün cemiyetin ihtiyacı olur.

Kur'ân'a dayanan adâlet, kişilere göre değişmeyen, objektif ve evrenseldir. Beşerî zaatlardan uzak, yaptırım bakımından da ilâhî azâb ile uyarılma esasına dayanmaktadır.

Allah Teâlâ mutlak olarak âdildir. Buna rağmen kullarından yapabilecekleri kadar adâlet istemektedir. Dolayısıyla adâlet fert bazında bir ideal iken, toplum bazında bir sorumluluktur. Allah (c.c.) mutlak adâlet istememekle beraber kullarının kesinlikle zulüm yapmamalarını istemiştir.

Eksikliklerine rağmen çalışmanın faydalı olacağına inanıyoruz. Yeni çalışmalar için de Rabb'imizin bize yardım etmesini niyâz ediyoruz.

BİBLİYOGRAFYA

- ABDULBÂKÎ, Muhammed Fuâd, *el-Mu'cemu'l-Müfehres li Elfâzı'l-Kur'âni'l-Kerîm*, Dâru'l-Ma'rife, Beyrut, 1424/2003
- ABDULLAH B. ABBÂS, Ebû'l-Abbâs b. Abdilmuttalib el-Kureşî, *Tenvîru'l-Mikbâs min Tefsîri İbni Abbâs*, Mısır, 1316 h.
- ADİL, Bebek, "Cezâ", DİA, İstanbul, 1993, VII, 469-470
- AFZALUR RAHMÂN, *Sîret Ansiklopedisi*, I-VI, 2.B., İnkılâb Yayınları, İstanbul, 1416/1996
- AHMED, Cevdet Paşa, *Mecelle-i Ahkâm-ı Adliyye*, Âlim Matbaası, Dersaâdet, 1314 h.
- AHMED, Enis, *Kadın ve Sosyal Adâlet*, Beyan Yayınları, İstanbul, 1993
- AKARSU, Bedia, *Felsefe Terimleri Sözlüğü*, 6. B., İnkılâp Kitabevi, İstanbul, 1974
- AKDAĞ, Hasan, *Arap Dilinde Edatlar*, 4.B., Tekin Kitabevi, Konya, 1996
- AKSEKİ, A. Hamdi, *Ahlâk Dersleri*, 2.B., Üçdal Neşriyat, İstanbul, 1968
- el-ÂLÛSÎ, Ebû'l-Fadl Şihâbuddîn Mahmûd b. Abdillâh b. Mahmûd el-Hüseynî, *Rûhu'l-Meânî fi Tefsîri'l-Kur'âni'l-Azîm ve's-Seb'i'l-Mesânî*, I-IX, el-Matbaatü'l-Kübrâ, Bûlâk, 1301 h.
- ÂSİM EFENDİ, Ebû'l-Kemâl Ahmed, *el-Okyânûsu'l-Basît fi Tercemeti'l-Kâmûsi'l-Muhît (Terceme-i Kâmûs)*, I-III, el-Matbaatü'l-Osmaniyye, 1306 h.
- ATAR, Fahrettin, *Asr-ı Saadet'te İslâm Adliye Teşkilatı, (Bütün Yönleri ile Asr-ı Saadet'te İslâm*, I-V, s. 103–171), Beyan Yayınları, İstanbul, 1995

- ATAY, Hüseyin, *Kur'ân'a Göre Araştırmalar*, I-V, Atay Yayınevi, Ankara, 1997
- *Kur'ân'da İmân Esasları*, Atay Yayınevi, Ankara, 1998
- ATEŞ, Süleyman, *Yüce Kur'ân'ın Çağdaş Tefsiri*, I-XII, Yeni Ufuklar Neşriyat, İstanbul, tsz
- AYDIN, Mehmet S., *Din Felsefesi*, İzmir İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, İzmir, 1992
- AYDINLI, Abdullah, "Adâlet" , DİA, İstanbul, 1988, I, 344
- AYENGİN, Tevhid, *İslâm'da İktisâdî Hayatın Ahlâkî Boyutu*, İslâm ve İktisat I, İslâmî Araştırmalar, C. XVI, S. 4, s. 648-659, Türkiye Ekonomik ve Kültürel Dayanışma Vakfı, Ankara,2003
- BARDAKOĞLU, Ali, "Cezâ", DİA, İstanbul, 1993, VII, 470-478
- BAŞARAN, Selman-SÖNMEZ, M. Ali, *Hadis Târihi ve Usûlü*, Esra Kitabevi, Bursa, 1993
- el-BEHİY, Muhammed, *İnanç ve Amelde Kur'ânî Kavramlar*, 4.B., (Çev. Ali Turgut), Yöneliş Yayınları, İstanbul, 1998
- el-BEYDÂVÎ, Ebû Saîd Nâsıruddîn Abdullah b. Ömer b. Muhammed, *Envâru't-Tenzîl ve Esrâru't-Te'vîl*, I-IV, el-Müessesetü'l-A'lemî, Beyrut, 1410/1990
- el-BEYHAKÎ, Ebû Bekr Ahmed b. el-Hüseyn, *Şuabu'l-İmân*, I-VII, (Thk. Ebû Hâcer Muhammed es-Saîd b. Besyûnî Zağlûl), Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, 1410/1990
- BİLMEN, Ömer Nasuhi, *Hukûk-ı İslâmiyye ve Istilâhât-ı Fıkhiyye Kâmûsu*, I-VIII, Bilmen Yayınevi, İstanbul, 1967-1970
- el-BUHÂRÎ, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâîl b. İbrâhîm el-Cu'fi, *Sahîhu'l-Buhârî*, I-IV, el-Mektebetü'l-İslâmiyye, İstanbul, 1315/1979
- el-BURSEVÎ, İsmâîl Hakkî, *Rûhu'l-Beyân*, I-IV, el-Matbaatü'l-Osmâniyye, İstanbul, 1306 h.
- el-CASSÂS, Ebû Bekr Ahmed b. Alî er-Râzî, *Ahkâmu'l-Kur'ân*, I-III, Matbaatü'l-Evkâfi'l-İslâmiyye, İstanbul, 1335 h.

- CERRAHOĞLU, İsmail, "Kur'an'ı Kerim'in Öngördüğü Adâlet Esasları," *Diyânet İlmî Dergi*, C. XXIX, S. 2, s. 12-30, Ankara, 1993
- el-CEVHERÎ, Ebû Nasr İsmâil b. Hammâd, *es-Sihâh Tâcu'l-Luğa ve Sihâhu'l-Arabîyye*, I-VI, Dâru'l-İlmi li'l-Melâyîn, Beyrut, 1979
- el-CÛRCÂNÎ, Ebû'l-Hasen Alî b. Muhammed b. Alî es-Seyyid eş-Şerîf el-Hanefî, *et-Ta'rîfât*, 3.B., Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, Beyrut, 1417/1996
- ÇAĞRICI, Mustafa, "Adâlet", *DİA*, İstanbul, 1988, I, 341-343
- ÇAPRA, M. Ömer, *İslâm'da İktisâdî Nizâm*, (Çev. Hulusi Yavuz), Sebil Yayınevi, İstanbul, 1977
- ÇEÇEN, Anıl, *Adâlet Kavramı*, 2.B., Gündoğan Yayınları, Ankara, 1993
- ed-DÂMEĞÂNÎ, Ebû Abdillâh Muhammed b. Alî b. Muhammed el-Kebîr, *el-Vucûh ve'n-Nezâir li Elfâzi'l-Kitâbillâhi'l-Azîz*, I-II, Mektebetü'l-İrşâd, Kâhire, 1416/1995
- ed-DÂRİMÎ, Ebû Muhammed Abdullâh b. Abdirrahmân, *Sünenü'd-Dârimî*, I-II, Çağrı Yayınları, İstanbul, 1401/981
- DERVEZE, M. İzzet, *Nuzûl Sırasına Göre Kur'an Tefsiri (et-Tefsîru'l-Hadîs)*, I-VII, (Çev. Mehmet ve Ahmet Çelen-Ekrem Demir), Ekin Yayınları, İstanbul, 1998
- DUMLU, Ömer, *Kur'an'da Bazı Kavramlara Bakış*, 2.B., Anadolu Yayınları, İzmir, 1999
- EBUSSUÛD, Muhammed b. Muhammed el-Amâdî, *İrşâdu'l-Akli's-Selîm ilâ Mezâye'l-Kitâbi'l-Kerîm*, I-V, Dâru'l-Usr, Mısır, 1347/1928
- EBÛ DÂVUD, Süleymân b. el-Eş'as b. İshâk es-Sicistânî el-Ezdî, *Sünenü Ebî Dâvud*, I-V, Dâru'l-Hadîs, Beyrut, 1388/1969
- EBÛ HAYYÂN, Ebû Abdillâh Muhammed b. Yûsuf b. Alî b. Yûsuf el-Endelüsî, *el-Bahru'l-Muhît*, I-VIII, el-Matbaatü's-Seâde, Mısır, 1328 h
- EBÛ HUZÂM, Enver Fuâd, *Mu'cemu'l-Mustalâhâtî's-Sûfiyye*, Beyrut, 1993

- EBÛ ZEHRA, Muhammed Ahmed, *Târîhu'l-Mezâhibi'l-İslâmiyye fi's-Siyâseti ve'l-Akâidi ve Târîhu'l-Mezâhibi'l-Fıkhiyye*, el-Matbaatü'l-Nemûzeciyye, Mısır, tsz.
- EBÛ'L-BEKÂ, Eyyûb b. Mûsâ el-Kefevî, *el-Külliyât Mu'cemun fi'l-Mustalâhâti ve'l-Furûki'l-Luğaviyye*, 2.B., Müessesetü'r-Risâle, Beyrut, 1413/1993
- ECE, Hüseyin K., *İslâm'ın Temel Kavramları*, Beyan Yayınları, İstanbul, 2000
- EFLATUN, *Devlet*, 4.B., (Çev. Sabahattin Eyüboğlu-M. Ali Cimboz), Remzi Kitabevi, İstanbul, 1980
- ELMALI, Abdurrahman, *Kur'ân-ı Kerîm'de Adâlet (Adl) Kavramı*, C. III, s. 283-328, Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, Harran, 1997
- ELMALILI, Muhammed Hamdi Yazır, *Hak Dîni Kur'ân Dili*, I-X, Azim Yayınevi, İstanbul, 1992
- ERK, H. Basri, *Adâlet Edebiyatı Antolojisi*, İstanbul, 1950
- ESED, Muhammed, *Kur'ân Mesajı*, I-III, 5.B., (Çev. Cahit Koytak-Ahmet Ertürk), İşaret Yayınları, İstanbul, 1420/1999
- el-EZHERÎ, Ebû Mansûr Muhammed b. Ahmed b. Ezher el-Herevî, *Tehzîbu'l-Luğa*, I-XV, (Thk. Ya'kûb Abdunnebî), Dâru'l-Mısriyye, Kâhire, 1384/1964
- el-FÂRÂBÎ, Ebû Nasr Muhammed b. Muhammed b. Tarhan b. Uzluğ et-Türkî, *es-Siyâsâtü'l-Medeniyye*, Haydarâbâd, 1346 h.
- *Siyâset Felsefesine Dair Görüşler (el-Fusûlu'l-Medenî)*, (Çev. Hanifi Özcan), Dokuz Eylül Üniversitesi Yayınları, İstiklâl Matbaası, İzmir, 1987
- *er-Risâle fi Ârâi Ehli'l-Medîneti'l-Fâzıla*, (Nşr. Fuâd Sezgin I-CXX), Târîhu'l-Ulûmi'l-Arabiyye ve'l-İslâmiyye, Frankfurt, 1419/1999
- FAZLUR RAHMÂN, *İslâmiyet ve İktisâdî Adâlet Meselesi*, (Çev. Yusuf Ziya Kavakçı), Atatürk Üniversitesi Yayınları, Erzurum, 1976

- *İslâm*, 6.B., (Çev. Mehmet Dağ-Mehmet Aydın), Ankara Okulu Yayınları, Ankara, 2000
- el-FERÂHÎDÎ, Ebû Abdîrahmân el-Halîl b. Ahmed, *Kitâbu'l-Ayn*, I-VIII, Beyrut, 1408/1988
- el-FERRÂ, Ebû Zekerîyyâ Yahyâ b. Ziyâd b. Abdillâh el-Absî, *Meâni'l-Kur'ân*, I-III, (Thk. Ahmed Yûsuf Necâtî-Muhammed Alî en-Neccâr), Dâru's-Surûr, Beyrut, 1955
- el-FÎRÛZÂBÂDÎ, Ebû't-Tâhir Mecdüddîn Muhammed b. Ya'kûb b. Muhammed, *el-Kâmûsu'l-Muhît*, 5.B., Müessesetü'r-Risâle, Beyrut, 1416/1996
- GOLDZİHER, Ignaz, *İslâm Tefsîr Ekolleri*, (Çev. Mustafa İslamoğlu), Denge Yayınları, İstanbul, 1997
- GÖLCÜK, Şerafettin-TOPRAK, Süleyman, *Kelâm*, 4.B., Tekin Kitabevi, Konya, 1998
- GÜLER, İlhami-ÖZSOY, Ömer, *Konularına Göre Kur'ân (Sistemik Kur'ân Fihristi)*, 5.B., Fecr Yayınevi, Ankara, 2001
- GÜNGÖR, Erol, *Ahlâk Psikolojisi ve Sosyal Ahlâk*, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 2000
- el-ĞAZÂLÎ, Ebû Hâmid Hucetü'l-İslâm Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Ahmed et-Tûsî, *el-Maksadu'l-Esnâ Şerhi Esmâillâhi'l-Husnâ*, Matbaatü Tekaddüm, Mısır, 1322 h.
- *İhyâ'u Ulûmi'd-Dîn*, I-IV, Matbaatü el-Halebî, Mısır, 1337 h.
- *Mîzânu'l-Amel*, Dâru'l-Maârif, Mısır, 1964
- *el-Mustasfâ min İlmi'l-Usûl*, I-II, Beyrut, tsz.
- HADDÛRÎ, Mâcid, *İslâm'da Adâlet Kavramı*, 2.B., (Çev. Selahattin Ayaz), Yöneliş Yayınları, İstanbul, 1999
- HÂDİMÎ, Muhammed-Alî b. Emrullah, *İslâm Ahlâkı*, Hakikat Yayınevi, İstanbul, 1992
- HAMÎDULLAH, Muhammed, *İslâm Peygamberi (Hayatı ve Faaliyeti)*, I-II, 5.B., (Çev. Salih Tuğ), İrfan Yayıncılık ve Ticaret, İstanbul, 1414/1993

- HASAN HAN, Mustafâ Sıddık, *Neylü'l-Merâm min Tefsîri Âyâti'l-Ahkâm*, Mektebetü't-Ticâriyyetü'l-Kübrâ, Mısır, 1347/1929
- el-HÂZİN, Ebû'l-Hasen Alâuddîn Alî b. Muhammed b. İbrâhîm el-Bağdâdî, *Lübâbü't-Te'vîl fî Meâni't-Tenzîl*, I-IV, el-Matbaatü'l-Âmire, Mısır, tsz.
- el-HİCÂZÎ, Muhammed Mahmûd, *et-Tefsîru'l-Vâdih*, I-XXX, 10.B., Dâru'l Cîl, Beyrut, 1413/1993
- el-HUCVÎRÎ, Alî b. Osmân el-Cüllâbî, *Hakikat Bilgisi*, (Çev. Süleyman Uludağ), Dergah Yayınları, İstanbul, 1982
- IZUTSU, Toshihiko, *Kur'ân'da Allah ve İnsan*, (Çev. Süleyman Ateş), Yeni Ufuklar Neşriyat, İstanbul, 1963
- *Kur'ân'da Dînî ve Ahlâkî Kavramlar*, 2.B., (Çev. Selahattin Ayaz), Pınar Yayınları İstanbul, 1991
- *İbn Arabî'nin Fusûs'undaki Anahtar Kavramlar*, 2.B., (Çev. Ahmet Yüksel Özemre), Kaknüs Yayınları, İstanbul, 1999
- *İslâm Düşüncesinde İmân Kavramı*, 2.B., (Çev. Selahattin Ayaz), Pınar Yayınları, İstanbul, 2000
- İBN ÂŞÛR, Muhammed et-Tâhir b. Muhammed b. Muhammed et-Tûnisî, *Tefsîru't-Tahrîr ve't-Tenvîr*, I-XV, Dâru'ş-Şuhnûn, Tûnus, 1997
- İBN ATIYYE, Ebû Muhammed Abdulhak b. Gâlib b. Abdirrahmân b. Gâlib el-Muhâribî el-Gırnatî el-Endelusî, *el-Muharrerü'l-Vecîz fî Tefsîri'l-Kitâbi'l-Azîz*, I-V, (Thk. Abdusselâm Abdüşşâfî Muhammed), Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, 1413/1993
- İBN DÜREYD, Ebû Bekr Muhammed b. el-Hasen el-Ezdî el-Basrî, *Cemheretü'l-Luğa*, I-IV, el-Mektebetü'l-Müsennâ, Bağdat, 1345 h.
- İBN FÂRİS, Ebû'l-Hüseyn Ahmed b. Zekeriyâ b. Muhammed er-Râzî el-Kazvînî el-Hemedânî, *el-Mu'cemu Mekâyisi'l-Luğa*, I-XV, (Thk. Abdusselâm Muhammed Hârûn), Dârû'l-Cîl, Beyrut, 1392/1972

- İBN HİŞÂM, Ebû Muhammed Cemâluddîn Abdulmelik b. Eyyûb el-Himyerî el-Meâfirî el-Basrî el-Mısrî, *es-Sîretü'n-Nebeviyye*, I-VI, (Thk. Mustafâ es-Sikl-İbrâhîm el-Ebyârî Abdulhâfiz eş-Şibli), Matbaatü Mustafâ el-Bâbî el-Halebî, Mısır, 1355/1936
- İBN KESÎR, Ebû'l-Fidâ' İmâdüddîn İsmâîl b. Şihâbiddîn Ömer b. Dav' el-Kaysî el-Kureşî el-Busrâvî ed-Dimaşkî eş-Şâfiî, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, I-XIV, el-Matbaatü's-Seâde, Mısır, 1346 h.
- *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm*, I-VIII, (Thk. Sâmî b. Muhammed es-Selâme), Dâru't-Tayyibe, Riyâd, 1418/1997
- İBN MÂCE, Ebû Abdillâh Muhammed b. Yezîd el-Kazvînî, *Sünenü İbn Mâce* I-II, Çağrı Yayınları, İstanbul, 1401/981
- İBN MANZÛR, Ebû'l-Fadl Cemâluddîn Muhammed b. Mûkerrem b. Alî b. Ahmed el-Ensârî er-Rüveyfî, *Lisânu'l-Arab*, I-XV, 2.B., Dâru Sâdır, Beyrut, tsz.
- İBN MİSKEVEYH, Ebû Alî Ahmed b. Muhammed b. Ya'kûb el-Hâzin, *Tehzîbu'l-Ahlâk*, Kâhire, 1317 h.,
- İBN SÎNÂ, Ebû Alî el-Hüseyn b. Abdillâh b. Alî, *Rasâil fi'l-Hikmeti ve't-Tabîyyât*, Matbaatü'l-Cevâib, İstanbul, 1298 h.
- *en-Necât fi'l-Mantukî ve'l-İlâhiyyât*, I-II, Dâru'l-Cîl, Beyrut, 1412/1992
- İBN TEYMİYYE, Ebû'l-Abbâs Takiyuddîn Ahmed b. Abdilhalîm b. Mecdiddîn Abdisselâm el-Harrânî, *Mecmû'u Fetâvâ*, I-VIII, (Nşr. Abdurrahmân b. Muhammed el-Kâsimî), Matbaatü'l-Maarif, Riyâd, 1381 h.
- İBNÜ'L-ARABÎ, Ebû Bekr Muhammed b. Abdillâh b. Muhammed el-Mâfirî, *Ahkâmu'l-Kur'ân*, I-IV, (Thk. Alî Muhammed el-Bicâvî), Dâru'l-Maârif, Beyrut, 1392/1972
- İBNÜ'L-ARABÎ, Muhyiddîn Muhammed b. Alî b. Muhammed el-Arabî et-Tâî el-Hâtimî, *el-Futuhâtü'l-Mekkiyye*, I-VII, Dâru'l-Kütübü'l-Arabiyyeti'l-Kübrâ, Mısır, 1293 h.

- İBNÜ'L-CEVZÎ, Ebû'l-Ferec Cemâluddîn Abdurrahmân b. Alî b. Muhammed el-Kureşî el-Bağdâdî, *Zâdu'l-Mesîr fi İlmi't-Tefsîr*, I-IX, 4.B., el-Mektebetü'l-İslâmî, Beyrut, 1407/1987
- İBNÜ'L-ENBÂRÎ, Ebû Bekr Muhammed b. el-Kâsım b. Muhammed, *el-Ezdâd*, (Thk. Muhammed Ebû'l-Fadl İbrâhîm), Dâru't-Türâsi'l-Arabî, Kuveyt, 1960
- İBNÜ'L-ESÎR, Ebû's-Seâdât Mecdüddîn el-Mübârek b. Esîruddîn Muhammed b. Muhammed eş-Şeybânî el-Cezerî, *en-Nihâye fi Ğarîbi'l-Hadîs ve'l-Eser*, I-V, (Thk. et-Tâhir Ahmed ez-Zâvî-Mahmûd Muhammed et-Tanâhî), el-Mektebetü'l-İslâmiyye, Kâhire, 1965
- İBNÜ'L-HÜMÂM, Kemâluddîn Muhammed b. Abdilvâhid b. Abdilhamîd es-Sivâsî el-İskenderî el-Hanefî, *Fethu'l-Kadîr*, I-VI, el-Matbaatü'l-Kübrâ, Mısır, 1317 h.
- el-KÂDÎ ABDULCEBBÂR, Ebû'l-Hasen b. Ahmed b. Abdilcebbâr el-Hemedânî, *el-Muğnî fi Ebvâbi't-Tevhîd ve'l-Adl*, I-XVII, (Thk. Ahmed Fuâd el-Ahvânî), Matbaatü'l-Mısır, Mısır, 1382/1962
- *Şerhu'l-Usûli'l-Hamse*, 2.B., (Nşr. Abdulkerîm Osmân), Mektebetü Vehebe, Kâhire, 1408/1988
- el-KANDEHLEVÎ, Muhammed Yûsuf, *Hayâtü's-Sahâbe*, I-IV, Dâru'l-Fıkr, Beyrut, 1394/1974
- *Hadislerle "Hz. Peygamber ve Ashâbının Yaşadığı" Müslümanlık*, I-V, 2.B., (Çev. Ahmed M. Büyükçınar-A. Ömer Tekin-Ö. Faruk Haman), Kalem Yayınevi, İstanbul, 1973-1977
- KANDEMİR, M.Yaşar, *Örneklerle İslâm Ahlâkı*, Nesil Yayınları, İstanbul, 2003
- KARA, Mustafa, *Tasavvuf ve Tarikatlar Tarihi*, 5.B., Dergah yayınları, İstanbul, 1999
- KARAGÖZ, İsmail, *Kur'ân'a Göre Zulüm Açısından Allah ve İnsan*, Çelik Yayınevi, İstanbul, 1996
- *Kur'ân'da Dört Kavram*, Kar Yayınları, Ankara, 1997

- KARAMAN, Hayreddin, "*Adâlet*", DİA, İstanbul, 1988, I, 343-344
- *Mukâyeseli İslâm Hukuku*, I-III, İz Yayıncılık, İstanbul, 2001
- *İslâm'ın Işığında Günün Meseleleri*, I-III, İz Yayıncılık, İstanbul, 2003
- KARAMAN, Hayreddin- ÇAĞRICI, Mustafa- DÖNMEZ, İbrahim Kafi- GÜMÜŞ, Sadrettin, *Kur'ân Yolu Türkçe Meâl ve Tefsir*, I-IV, Diyânet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara, 2004
- el-KÂSÂNÎ, Alâuddîn Ebû Bekr b. Mes'ûd b. Ahmed el-Hanefî, *Bedâiu's-Sanâi' fi Tertîbi's-Şerâi'*, I-VII, el-Matbaatü'l-Cemâliyye, Mısır, 1328/1910
- KAYAOĞLU, İsmet, "*İslâm'da Adâlet Mefhumu*", C. XXVII, s. 201-206, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara, 1985
- el-KETTÂNÎ, Muhammed Abdulhay b. Abdilkebir b. Muhammed el-Hasenî el-İdrîsî, *Nizâmu'l-Hükûmeti'n-Nebeviyye (et-Terâtibu'l-İdâriyye)*, I-II, Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabiyye, Beyrut, tsz.
- KILAVUZ, Ahmet Saim, "*Adl*", DİA, İstanbul, 1988, I, 387-388
- *Anahatlarıyla İslâm Akâidi ve Kelâm'a Giriş*, Ensar Neşriyat, İstanbul, 1998
- *İmân Küfür Sınırı*, 7.B., Marifet Yayınları İstanbul, 2000
- KINALIZÂDE, Alî Efendi, *Ahlâk-ı Alâî*, Bûlâk, 1248 h.
- KOÇYİĞİT, Talat-CERRAHOĞLU İsmail, *Kur'ân'ı Kerîm Meâl ve Tefsiri*, I-II, 3.B., Diyânet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara, 1990
- KOÇYİĞİT, Talat, *Hadis Istılahları*, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, Ankara, 1980
- el-KURTUBÎ, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Ebî Bekr b. Ferh el-Ensârî, *el-Câmi' li Ahkâmi'l-Kur'ân*, I-XX, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, 1408/1988
- KUTUB, Seyyid, *el-Adâletü'l-İctimâiyye fi'l-İslâm*, 8.B., el-Matbaatü'l-Arabiyye, Mısır, 1388/1968
- *fi Zilâli'l-Kur'ân*, I-VI, Dâru's-Şurûk, Kâhire, 1412/1992

- MÂLİK B. ENES, *el-Muvatta'*, I-II, Çağrı Yayınları, İstanbul, 1401/1981
- el-MÂVERDÎ, Ebû'l-Hasen Alî b. Muhammed b. Habîb el-Basrî, *Edebü'd-Dünyâ ve'd-Dîn*, 2.B., Dâru İbn Kesîr, Beyrut, 1415/1995
- el-MERÂĞÎ, Ahmed Mustafâ, *Tefsîru'l-Merâğî*, I-XXX, Matbaatü Mustafâ el-Bâbî el-Halebî, Mısır, 1365/1946
- el-MEVDÛDÎ, Ebû'l-A'lâ, *Tefhîmu'l-Kur'ân*, İnsan Yayınları, İstanbul, 1991
- *İslâmî Kavramlar*, 7.B., (Çev. Süleyman Akyüz), Pınar Yayınları, İstanbul, 2002
- MUKÂTİL B. SÜLEYMÂN, Ebû'l-Hasen el-Ezdî el-Belhî, *el-Eşbâh ve'n-Nezâir fi'l-Kur'âni'l-Kerîm*, 2.B., el-Heyetü'l-Mısriyyetü'l-Ammetü li'l-Kitâb, Mısır, 1414/1994
- MUTAHHARÎ, Murtazâ, *Adl-i İlâhî*, (Çev. Hüseyin Hâtemî), İşâret Yayınları, İstanbul, 1988
- el-MÜSLİM, Ebû'l-Hüseyin b. el-Haccâc el-Kuşeyrî eniNîsâbûrî, *Sahîhu Müslim*, I-III, Çağrı Yayınları, İstanbul, 1401/1981
- en-NESÂÎ, Ebû Abdîrrahmân Ahmed b. Şuayb, *Sünenü'n-Nesâî*, I-VIII, Çağrı Yayınları, İstanbul, 1413/1992
- en-NESEFÎ, Ebû'l-Berekât Abdullah b. Ahmed b. Mahmûd, *Medâriku't-Tenzîl ve Hakâiku't-Te'vîl*, I-IV, (Thk. Mervân Muhammed eş-Şa'âr), Dâru'n-Nefâis, Beyrut, 1416/1996
- en-NÎSÂBÛRÎ, Nizâmuddîn el-Hasen b. Muhammed b. Hüseyin el-Kummî, *Ğarâibu'l-Kur'ân ve Rağâibu'l-Furkân*, I-XXX, el-Matbaatü'l-Kübrâ, Bûlâk, 1323-1329 h.
- en-NU'MÂNÎ, Şiblî, *Hz. Ömer*, (Çev. Ömer Rıza), Âmedî Matbaası, İstanbul, 1345/1927
- en-NEŞŞÂR, Alî Sâmî, *İslâm'da Felsefî Düşüncenin Doğuşu*, I-II, (Çev. Osman Tunç), İnsan Yayınları, İstanbul, 1999

- ORMSBY, Eric Lee, *İslâm Düşüncesinde İlahî Adâlet Sorunu (Teodise)*, (Çev. Metin Özdemir), Kitâbiyât, Ankara, 2001
- ÖZ, Mustafa, *İmâm-ı A'zam'ın Beş Eseri*, Kalem Yayıncılık, İstanbul, 1981
- ÖZTÜRK, Yaşar Nuri, *Kur'an'ın Temel Kavramları*, 20.B., Yeni Boyut, İstanbul, 2000
- er-RÂĞİB el-İSFEHÂNÎ, Hüseyin b. Muhammed, *el-Müfredât fî Ğarîbi'l-Kur'ân*, (Thk. Safvân Adnân Dâvûdî), Dâru's-Şâmiyye, Beyrut, 1412/1992
- er-RÂZÎ, Ebû Abdillâh Fahrüddîn Mahmûd b. Ömer b. Hüseyin et-Taberistânî, *Mefâtihu'l-Ğayb, (et-Tefsîru'l-Kebîr)*, I-XXXII, el-Matbaatü'l-Behiyye, Mısır, 1934-1938
- SABRÎ, Mustafâ-CÂRULLAH Mûsâ, *İlahî Adâlet Rahmet-i İlâhiyye Burhânları*, (Çev. H. Ömer Özalp), Pınar Yayınları, İstanbul, 1996
- es-SÂBÛNÎ, Muhammed Alî, *Safvetü't-Tefâsîr*, I-III, 4.B., Dâru'l-Kur'ânî'l-Kerîm, Beyrut, 1402/1981
- es-SADR, es-Seyyid Mehdi, *Ehl-i Beyt Ahlâkı*, 3.B., (Çev. Vahdettin İnce), İnsan Yayınları, İstanbul, 2003
- es-SEHAVÎ, Muhammed b. Abdurrahmân b. Muhammed, *Fethu'l-Muğîs*, I-III, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, 1417/1996
- es-SERAHSÎ, Ebû Bekr Muhammed b. Ebî Sehl, *el-Mebsût*, I-XXX, el-Matbaatü's-Seâde, Mısır, 1324 h.
- es-SUYÛTÎ, Ebû'l-Fadl Celâluddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr, *ed-Dürrü'l-Mensûr fî't-Tefsîr bi'l-Me'sûr*, I-VI, (Nşr. Muhammed Emin Demc), Beyrut, tsz.
- *Tedrîbu'r-Râvî fî Şerhi Takrîbu'n-Nevevî*, II, Mektebetü'l-Kevser, Mısır, 1414/1994
- *el-Câmiu's-Sağîr min Hadîsi'l-Beşîr ve'n-Nezîr*, I-II, Dâru'l-Kalem, Dımaşk, 1417/1996
- eş-ŞÂFÎ, Muhammed b. İdrîs, *er-Risâle*, (Thk. Abdulfettâh b. Zâfir), *Dâru'n-Nefâis*, Beyrut, 1419/1999

- es-ŞEVKÂNÎ, Muhammed b. Alî b. Muhammed, *Fethu'l-Kadîr el-Câmi' beyne Fenneyi'r-Rivâyeti ve'd-Dirâyeti min İlmi't-Tefsîr*, I-V, 3.B., Dâru'l-Fikr, Beyrut, 1393/1973
- et-TABÂTABÂÎ, es-Seyyid Muhammed Hüseyin, *el-Mizân fî Tefsîri'l-Kur'ân*, I-XXI, Müessesetü'l-Â'lemi, Beyrut, 1411/1991
- et-TABERÂNÎ, Ebû'l-Kâsım Süleymân b. Ahmed, *el-Mu'cemu'l-Evsat*, I-X, (Thk. Mahmûd et-Tahhân), Mektebetü'l-Maârif, Riyâd, 1415/1995
- et-TABERÎ, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr, *Câmiu'l-Beyân an Te'vîli Âyi'l-Kur'ân*, I-XXXI, 3.B., Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, 1420/1999
- et-TEHÂHEVÎ, Muhammed Alî b. Alî, *Keşşâfu Istilâhâtı'l-Fünûn*, I-II, Kalkûta 1862'den Ofset, İstanbul, 1404/1984
- et-TİRMİZÎ, Ebû Îsâ Muhammed b. Îsâ b. Sevre, *Sünenü't-Tirmizî*, I-V, Çağrı Yayınları, İstanbul, 1401/1981
- TOPALOĞLU, Bekir, "Adl", DİA, İstanbul, 1988, I, 387
- TOPÇU, Nurettin, *İsyân Ahlâkı*, 3.B., (Çev. Musa Doğan), Dergah Yayınları, İstanbul, 2002
- et-TÜSTERÎ, Ebû Muhammed Sehl b. Abdillâh, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm*, el-Matbaatü's-Seâde, Mısır, 1326/1908
- TUĞ, Salih, *İslam Ülkelerinde Anayasa Hareketleri (XIX-XX. asırlar)*, İrfan Yayınevi, Ahmet Sait Matbaası, İstanbul, 1969
- ULUDAĞ, Süleyman, "Adl", DİA, İstanbul, 1988, I, 388
- UMARA, Muhammed, *Adâlet Öğretisinde İnsan Olma Hakkı*, (Çev. Ali Aslan), Denge Yayınları, İstanbul, 1996
- ÜNAL, Ali, *Kur'ân'da Temel Kavramlar*, 2.B., Nil Yayınları, İstanbul, 2001
- el-VÂHİDÎ, Ebû'l-Hasen Alî b. Ahmed, *Esbâbu Nuzûli'l-Kur'ân*, (Thk. Kemâl Besyûnî Zağlûl), Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, 1411/1990
- *el-Vecîz fî Tefsîri'l-Kitâbi'l-Azîz*, I-II, (Thk. Safvân Adnân Dâvûdî), Dâru's-Şâmiyye (Beyrut), Dâru'l-Kalem (Dımaşk), 1415/1995
- WATT, Montgomery, *İslâm Düşüncesinin Teşekkül Devri*, 2.B., (Çev. Ethem Ruhi Fığlalı), Birleşik Yayıncılık, İstanbul, 1998

- WENSINCK, *el-Mu'cemu'l-Müfehres li Elfâzı'l-Hadîsi'n-Nebevî*, I-VII, Matbaatü Brill, London, 1965
- YILDIRIM, Suat, *Kur'ân'da Ulûhiyyet*, Kayıhan Yayınları, İstanbul, 1987
- YÖRÜKAN, Yusuf Ziya, *Müslümanlık ve Kur'ân-ı Kerîm'den Âyetlerle İslâm Esasları*, T.C. Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 2002
- ez-ZÂVÎ, et-Tâhir Ahmed, *Tertîbu'l-Kâmûsi'l-Muhît alâ Tarîkati'l-Misbâhi'l-Münîr ve Esâsi'l-Belâğa*, I-IV, 2.B., Matbaatü İsâ el-Bâbî el-Halebî, Mısır, 1970
- ez-ZEBÎDÎ, es-Seyyid Muhammed Murtazâ, *Tâcu'l-Arûs*, I-X, Dâru Sâdır, Beyrut, 1306 h.
- ez-ZEMAHŞERÎ, Ebû'l-Kâsım Cârullah Mahmûd b. Ömer, *el-Keşşâfu an Hakâiki Ğavâmidi't-Tenzîl ve Uyûni'l-Ekâvil fî Vucûhi't-Te'vîl*, I-IV, el-Matbaatü'l-İstikâme, Kâhire, 1365/1946
- *Esâsu'l-Belâğa*, I-II, 2.B., Dâru Sâdır, Beyrut, 1385/1965
- ZEYDÂN, b. Habîb Cûrcî, *Medeniyyet-i İslâmiyye Târîhî*, I-V, (Çev. Zeki Meğâmîz), Matbaatü İkdâm, Dersâdet, İstanbul, 1328 h.

ÖZGEÇMİŞ

1978 yılında Ankara'da doğdum. 1990'da Fahri Çaldağ İlkokulu'ndan, 1997 yılında Ankara Tevfik İleri İmam Hatip Lisesi'nden, 2002'de Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi'nden mezun oldum. Evli ve bir çocuk annesiyim.